

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ

**ПІДГОТОВКА УЧНІВ ІНТЕРНАТНИХ
ЗАКЛАДІВ ДО ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ
У ВІДКРИТОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

Навчально-методичний посібник

Київ
2013

УДК 37.019.32
ББК 74.200.62
П 32

*Посібник схвалено і рекомендовано до видання
Вченою радою Інституту проблем виховання НАПН України
(протокол № 9 від 22 жовтня 2012 року)*

*Рекомендовано Науково-методичною комісією з проблем виховання дітей
та учнівської молоді Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства
освіти і науки України від 18.04.2013 р. № 141/12–Г–129*

Окремі розділи підготували:

Розділ I – Канішевська Л. В., д. п. н., с. н. с.;

розділ II – Кузьменко Л. В., к. п. н., с. н. с.;

розділ III – Свириденко С. О. к. п. н., с. н. с.;

розділ IV – Ігнатова О. І., н. с.;

розділ V – Єременко Л. В., н. с.;

розділ VI – Удовіцька С. В., к. п. н., м. н. с.;

розділ VII – Грітчина А. І., м. н. с.

Рецензенти:

Кравченко Т. В., доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії сімейного виховання Інституту проблем виховання НАПН України;

Матвієнко О. В., доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки та методики початкового навчання Інституту педагогіки і психології Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

*Керівник авторського колективу – доктор педагогічних наук,
старший науковий співробітник Канішевська Л. В.*

П 32 Підготовка учнів інтернатних закладів до життєдіяльності у відкритому суспільстві : навч.-метод. посібник / [Л. В. Канішевська, Л. В. Кузьменко, С. О. Свириденко та ін.]. — Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. — 336 с. 300 пр.
ISBN 978-966-189-248-3

Видано державним коштом. Продаж заборонено.

У навчально-методичному посібнику розглядаються питання підготовки старшокласників інтернатних закладів до життєдіяльності у відкритому суспільстві. Визначено тенденції, закономірності, особливості процесу підготовки старшокласників інтернатних закладів до життєдіяльності у відкритому суспільстві.

Навчально-методичний посібник адресований педагогічним працівникам інтернатних закладів, науковцям, аспірантам, студентам педагогічних вузів.

ББК 74.200.62

ISBN 978-966-189-248-3

© Інститут проблем виховання
НАПН України, 2013
© Канішевська Л. В., 2013

ЗМІСТ

Розділ I.	ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ПІДГОТОВКИ СТАРШОКЛАСНИКІВ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ ДО ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ У ВІДКРИТОМУ СУСПІЛЬСТВІ	
1.	Теоретичні основи дослідження проблеми підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві.	6
2.	Особливості підготовки старшокласників інтернатних закладів до життєдіяльності у відкритому суспільстві.	12
3.	Обґрунтування педагогічних умов підготовки старшокласників інтернатних закладів до життєдіяльності у відкритому суспільстві.	18
	<i>Висновки</i>	27
	<i>Література</i>	31
	<i>Додатки</i>	34
Розділ II.	ФОРМУВАННЯ У СТАРШОКЛАСНИКІВ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ СВІДОМОГО СТАВЛЕННЯ ДО СВОЇХ БАЗОВИХ ПРАВ І ОБОВ'ЯЗКІВ	
1.	Теоретичні засади формування у старшокласників шкіл-інтернатів свідомого ставлення до своїх базових прав і обов'язків у відкритому суспільстві.	90
2.	Стан сформованості та моделювання процесу формування у старшокласників шкіл-інтернатів свідомого ставлення до своїх базових прав та обов'язків.	106
3.	Педагогічні умови формування у старшокласників шкіл-інтернатів свідомого ставлення до своїх базових прав та обов'язків.	122
	<i>Висновки</i>	140
	<i>Література</i>	141
	<i>Додатки</i>	145
Розділ III.	ФОРМУВАННЯ СВІДОМОГО СТАВЛЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДІВ ДО ВЛАСНОГО ЗДОРОВ'Я	
1.	Сутність і зміст процесу формування свідомого ставлення старшокласників інтернатних закладів до власного здоров'я	159

2. Особливості формування свідомого ставлення до власного здоров'я старшокласників інтернатних закладів	167
3. Сучасні засоби, форми і методи формування свідомого ставлення до власного здоров'я старшокласників інтернатних закладів	185
<i>Висновки</i>	210
<i>Література</i>	211
<i>Додатки</i>	214

Розділ IV. ПІДГОТОВКА СТАРШОКЛАСНИКІВ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ ДО ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ

1. Теоретичні засади підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до професійного самовизначення	226
2. Сучасний стан підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до професійного самовизначення	236
3. Педагогічні умови підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до професійного самовизначення	240
<i>Література</i>	250

Розділ V. ФОРМУВАННЯ ПРАКТИЧНИХ УМІНЬ У СТАРШОКЛАСНИКІВ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ

1. Педагогічні основи формування практичних умінь у старшокласників шкіл-інтернатів	252
2. Підготовка педагогів шкіл-інтернатів до формування у старшокласників практичних умінь	260
3. Зміст, форми і методи формування у старшокласників практичних умінь	268
<i>Висновки</i>	289
<i>Література</i>	290

Розділ VI. ВИХОВАННЯ ГІДНОСТІ В СТАРШОКЛАСНИКІВ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ

1. Теоретичні основи феномена «гідність» та специфіка її виховання у старшокласників шкіл-інтернатів	292
2. Стан виховання гідності у старшокласників загально-освітніх шкіл-інтернатів	299
3. Педагогічні умови виховання гідності в старшокласників шкіл-інтернатів	307
<i>Висновки</i>	312
<i>Література</i>	313

**Розділ VII. ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ
СТАРШОКЛАСНИКІВ ІНТЕРНАТНИХ
ЗАКЛАДІВ ДО СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ**

1. Формування готовності старшокласників інтернатних закладів до сімейного життя як педагогічна проблема. . .	319
2. Стан готовності старшокласників інтернатних закладів до сімейного життя.	324
3. Педагогічні умови підготовки старшокласників інтернатних закладів до сімейного життя.	327
<i>Висновки</i>	332
<i>Література</i>	333
<i>Додатки</i>	335

Розділ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ПІДГОТОВКИ СТАРШОКЛАСНИКІВ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ ДО ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ У ВІДКРИТОМУ СУСПІЛЬСТВІ

1. Теоретичні основи дослідження проблеми підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві

Проблема підготовки вихованців інтернатних закладів до самостійного життя знайшла відображення у працях вчених-педагогів, зокрема Л. Байбородової, В. Мухіної, М. Рожкова, В. Ослон, Б. Кобзаря, Л. Кузьменко, С. Свириденко, Л. Канішевської, Л. Єременко, О. Ігнатової та інших.

Дослідження свідчать, що індекс самостійності у вихованців інтернатних закладів у два рази нижчий, ніж в однолітків, які виховуються у сім'ї. Вони більш схильні до конформізму, невпевнені у собі. Виходячи зі стін інтернату, випускники не мають адекватного уявлення про реальні складнощі життя, що очікують їх попереду, не можуть адаптуватися до нових умов. Вони в більшості не підготовлені до шлюбу та життя в сім'ї, зазнають складнощів у спілкуванні.

Термін «відкрите суспільство» був введений у науковий обіг філософом К. Поппером [30]. Цей термін ґрунтувався на принципі змінюваності навколишнього світу, зокрема і суспільства, визначальною ознакою якого є відкритість усіх сфер суспільного життя. Суспільство стає відкритим, якщо його майбутнє відкрите для всіх перспективних рішень, воно не є жорстко детермінованим непорушними правилами, механічне виконання яких у підсумку може призвести до загибелі людей чи до гальмування темпів їхнього розвитку.

Відкрите суспільство базується на визнанні того, що його члени не відчують себе приреченими щодо розвитку подій саме у тому порядку, як це визначено в наявних правилах, адже, якщо стає очевидним, що правила вже не діють, громадяни не заперечують цього факту. Вони сміливо та швидко шукають найоптимальніший варіант вирішення проблем, змінюючи встановлений спосіб їх вирішення, тобто, змінюючи встановлені правила.

У відкритому суспільстві ніхто не володіє монополією на істину, люди мають різні погляди та інтереси, а тому існує потреба в установах, які б захищали права усіх людей і давали їм змогу жити разом у мирі і злагоді.

Деякі дослідники поєднують поняття «відкрите суспільство» і «громадянське суспільство». Останнє являє собою систему забезпечення життєдіяльності політичної, економічної, соціокультурної та духовних сфер, їх відтворення і передачі цінностей від покоління до покоління.

Підготовка до життєдіяльності в відкритому суспільстві — це цілеспрямований виховний процес, моделюючий умови, які сприяють формуванню у старшокласників шкіл-інтернатів свідомого ставлення до своїх базових прав і обов'язків; розвитку різноманітних здібностей вихованців, їх професійному самовизначенню; вихованню сім'янина, формуванню необхідних здібностей до побудови власної сім'ї, у якій реалізується зріле подружжя на основі усвідомленої материнської та батьківської позицій; формуванню у молоді ціннісного ставлення до власного здоров'я, статево-рольової культури, практичних умінь і навичок.

Сутнісною характеристикою підготовки до життєдіяльності у відкритому суспільстві є динамізм, який виявляється в зверненості людини до майбутнього, до саморегуляції поведінки на основі життєвих цілей, планів, життєво важливих цінностей. Активізація даних компонентів дозволяє людині реалізувати себе як самотню особистість, що активно змінює своє життя на краще.

Готовність старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві — інтегральна особистісна якість, яка свідчить про сформованість стійких особистісних характеристик як передумов успішного самовиявлення у житті.

Структура готовності старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві включає три основні компоненти: когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний.

Когнітивний компонент включає в себе знання, уміння, навички, які необхідні для самостійної життєдіяльності, знання своїх прав і обов'язків, усвідомлення старшокласниками соціальних ролей громадянина, фахівця, сім'янина. Завдяки когнітивному компоненту відбувається засвоєння індивідом соціального досвіду, що включає набуття відомостей про форми суспільного життя та взаємодію людей, про соціальні інститути, соціальні норми і цінності.

Емоційно-ціннісний компонент характеризується емоціями, цінностями, потребами, розвитком соціально цінних та особистісно значущих мотивів, що опосередковують орієнтацію соціальної поведінки. Серед його складових — ціннісні орієнтації людини, ціннісне ставлення до себе та до оточуючих людей, орієнтація на виконання основних соціальних ролей «громадянина», «фахівця», «сім'янина». Цей компонент включає в себе цільові настанови вихованця — його життєві цілі та плани, часову перспективу.

Поведінково-діяльнісний компонент відображає вияв суб'єктивної позиції старшокласника школи-інтернату по відношенню до свого життя, його активність; орієнтацію в системі соціальних установ; дотримання соціальних норм, виконання основних соціальних ролей; здатність регулювати свою поведінку в залежності від засвоєних знань, умінь та навичок, ціннісно-цільових орієнтирів.

Готовність до життєдіяльності старшокласників шкіл-інтернатів у відкритому суспільстві залежить від рівня сформованості кожного з компонентів. При цьому підготовка старшокласника до самостійної життєдіяльності у відкритому суспільстві повинна мати поступовий характер: вихованець засвоює систему знань, умінь і навичок, норм, необхідних у самостійному житті (когнітивний компонент), далі вони переходять в ціннісну систему особистості (емоційно-ціннісний компонент) та закріплюються у повсякденному житті (поведінково-діяльнісний компонент). Високому рівню готовності старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві має відповідати не тільки наявність знань, умінь та навичок, й а стійкість ціннісно-цільових орієнтирів, здатність регулювати свою поведінку та дії у відповідності з ними.

Інтегративним показником готовності до життєдіяльності у відкритому суспільстві є життєве самовизначення особистості.

Життєве самовизначення — важливе соціально-особистісне утворення, що передбачає вибір особистістю свого соціального, сімейного, особистісного статусу, життєвої позиції в цілому, яка забезпечує у подальшому свідоме, активне, творче життя [33, с. 21-24].

Високий рівень сформованості життєвого самовизначення старшокласника школи-інтернату є необхідною передумовою успішної самостійної життєдіяльності та соціальної адаптації у суспільстві.

У педагогіці життєве самовизначення розглядається, з одного боку, як процес індивідуально-особистісного становлення, з іншого — як вузлова проблема взаємодії індивіда та суспільства, яка відображає основні моменти цієї взаємодії [33, с. 31].

Відповідно до визначених компонентів обґрунтовано критерії та показники сформованості готовності старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві: *наявність знань із різних сфер життєдіяльності* (знань і навичок по догляду за собою, господарсько-побутових знань, вмінь та навичок з обслуговуючої праці; елементарних економічних знань та навичок; професійно-трудова навичок та вмінь; знань про свої права та обов'язки); *ціннісні орієнтації* (серед пріоритетних — збереження власного здоров'я; побудова конструктивної моделі сімейного життя; матеріальна незалежність та самовизначення у професійній діяльності; підвищення освітнього рівня; наявність конкретних конструктив-

них життєвих цілей та професійних намірів; розуміння життєвої перспективи); *застосування знань, умінь і навичок в нових умовах, в різноманітних життєвих ситуаціях* (дотримання соціальних норм; вияв активності, відповідальності, самостійності; орієнтація в системі соціальних установ; наявність умінь конструктивно вирішувати конфлікти; вирішувати складні життєві ситуації, робити адекватний вибір та нести за нього відповідальність).

Діагностика сформованості готовності старшокласників інтернатних закладів до життєдіяльності у відкритому суспільстві здійснювалася за допомогою таких діагностичних методів: бесіди, анкетування, діагностичної картки «Оцінка рівня життєвого самовизначення випускника», запропонованої О. Алтинцевою [33; с. 40-42], методу незакінчених речень, ранжування, вирішення проблемних ситуацій, експертної оцінки; анкети «Оцінка припустимості вчинків та життєвих принципів сучасних старшокласників», розробленої О. Поздняковою, методики дослідження самооцінки Ч. Спілбергера (додаток А), самотестування «Оцінка власної поведінки в конфліктній ситуації» за методикою Б. Аджиєва (додаток Б), тестів щодо виявлення ставлення старшокласників до інших людей та «Мій запас міцності» А. Маркової (додатки В, Д), розв'язання проблемних ситуацій, педагогічних спостережень.

Процес підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві будується на основі принципів соціальної відповідності, життєвої ціннісно-сміслової творчої самодіяльності, суб'єкт-суб'єктної взаємодії.

Принцип соціальної відповідності обумовлює необхідність узгодженості змісту і методів вирішення соціальної ситуації, в якій організовується виховний процес.

Завдання підготовки старшокласників інтернатних закладів до життєдіяльності у відкритому суспільстві мають бути зорієнтовані на реальні соціально-економічні умови і передбачати формування готовності вихованців до ефективного вирішення життєвих проблем. Умовами реалізації цього принципу є орієнтація педагогічного процесу на можливості соціуму, врахування його найрізноманітніших чинників.

Принцип життєвої ціннісно-сміслової творчої самодіяльності передбачає становлення особистості вихованця як творця і проектувальника свого життя, який вміє приймати самостійні рішення, адекватно і гнучко реагувати на соціальні зміни, має певну соціальну позицію, виявляє соціальну відповідальність, соціальну активність. Він реалізовується завдяки участі вихованців у вирішенні питань життєдіяльності колективу школи-інтернату, розвитку шкільного самоврядування; підтримці ініціатив, спрямованих на досягнення соціально

значущих цілей; створенню ситуацій прийняття старшокласниками самостійних рішень та відповідальності за їх виконання.

Принцип суб'єкт-суб'єктної взаємодії полягає в формуванні між учасниками виховного процесу повноправних партнерських відносин у процесі спілкування, де кожен бере до уваги точку зору іншого, визнає право на її відмінність від власної, узгоджує свої позиції.

Реалізація цього принципу сприяє налагодженню довіри, формуванню почуття вдячності до педагога, зниженню психологічної напруги, що дозволяє педагогу своєчасно підтримувати вихованця.

В основу процесу підготовки старшокласників інтернатних закладів до самостійного життя у відкритому суспільстві нами було покладено гуманістичний, компетентнісний та діяльнісний підходи.

Реалізація гуманістичного підходу передбачала дотримання педагогами шкіл-інтернатів таких правил: ставитися до дитини як до найвищої цінності, сприяти виявленню взаємної відкритості, відвертості; допомагати вихованцю зрозуміти власну цінність через відчуття довіри, поваги, любові, розвивати у нього почуття власної гідності; виявляти турботу і любов до дитини; уникати моралізування, замінюючи його спільним з вихованцем вирішенням складних життєвих проблем; розвивати у дитини здібності конструювати соціально цінну діяльність.

Використання компетентнісного підходу у процесі підготовки старшокласників інтернатних закладів до життєдіяльності у відкритому суспільстві передбачало формування практичних умінь вихованців свідомо й відповідально залучатися до системи соціальних відносин, готовності до сімейного життя, до побудови власної сім'ї на основі усвідомленої материнської та батьківської позицій; розвиток різноманітних здібностей вихованців, їх підготовку до вибору професії; оволодіння школярами уміннями самостійно реалізовувати свої життєві плани, відстоювати громадянську і моральну позицію.

Характеризуючи діяльнісний підхід у процесі підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві, виокремимо два аспекти. Перший пов'язаний із такою характеристикою діяльності як предметність, «підштовхування» молоді людини до думки про необхідність соціального вдосконалення та саморозвитку. Другий аспект полягає у тому, що основною характеристикою діяльності є суб'єктність, сутність якої полягає в зумовленості цієї діяльності, з одного боку, потребами, настановами, орієнтаціями, минулим досвідом самого діючого суб'єкта, а з іншого, — системою суб'єкт-об'єктних відносин, що склалися у ході спільної діяльності, тобто відносин між взаємодіючими людьми. У такому вигляді діяльність набуває більш соціального характеру, в результаті чого значно примножуються її соціовиховні можливості [1, с. 39].

Водночас не можна забувати, що діяльність є лише потенційним вихователем. Вона може формувати корисні якості, може бути нейтральним процесом і, насамкінець, здатна за певних умов не розвивати, а деформувати вихованця як особистість. Вирішальну роль тут відіграє правильна організація діяльності, яка детермінується рівнем педагогічної майстерності педагогів шкіл-інтернатів.

Діяльнісний підхід до проблеми підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві передбачає вирішення низки взаємопов'язаних завдань. По-перше, сукупне формування основних особистісних потенціалів: гносеологічного (що вихованець знає), аксіологічного (що вихованець цінує) та праксеологічного (що вихованець уміє). По-друге, активне включення в педагогічно організовану діяльність впливає на розвиток функціональних механізмів психіки (сприйняття, уваги, мислення, пам'яті), сприяє вдосконаленню узагальнених типологічних властивостей людини (здібностей, характеру, темпераменту) та послідовно поповнює особистісний досвід (знання, вміння, навички, звички). І, нарешті, включення старшокласників шкіл-інтернатів у соціально-культурну діяльність сприятливо впливає на інтелектуальну, емоційну та волюву сфери особистості [1, с. 41-42], сприяє формуванню соціального досвіду вихованців.

Готовність старшокласників інтернатних закладів до життєдіяльності у сучасному суспільстві залежить від зовнішніх та внутрішніх умов.

Зовнішні умови (залежать від соціуму) — об'єктивні умови (гарантії прав дитини на всі види захищеності, у тому числі медичні гарантії, наявність житла, робочого місця, доступність освіти тощо); суб'єктивні умови (соціокультурні настановлення та стереотипи щодо сприймання випускників інтернатних закладів, ставлення до них). Внутрішні умови (особистісні умови включення в соціум) — це, перш за все, бажання та готовність вихованця включатися в соціум, наявність особистісних ресурсів (здібностей та навичок), внутрішні потреби в механізмах узгодження та стабілізації своїх дій з діями інших людей та соціальних груп [33, с. 27-28]. До особистісних умов відносимо: самооцінку, рівень домагань, активність, готовність до освоювання соціального простору, прав та обов'язків; прийняття відповідальності за себе, близьких. При цьому важливе значення має емоційний стан та професійне самовизначення старшокласників інтернатних закладів.

На процес підготовки старшокласників інтернатних закладів до життєдіяльності у сучасному суспільстві впливають такі чинники: наявність необхідних матеріальних ресурсів у самому соціальному середовищі; позитивна налаштованість суспільства та окремих соціальних груп щодо випускників інтернатних закладів, а також внутрішня позиція вихованця інтернатного закладу, його бажання включатися в соціум.

2. Особливості підготовки старшокласників інтернатних закладів до життєдіяльності у відкритому суспільстві

Без врахування таких чинників, як специфіка контингенту учнів шкіл-інтернатів, соціальне сирітство, особливості організації життєдіяльності вихованців інтернатних закладів, організаційно-педагогічні проблеми функціонування шкіл-інтернатів, особливості раннього юнацького віку, неможливо визначити дієвість тих чи інших педагогічних засобів, проєктувати виховні стратегії, передбачати їх ефективність.

Загальноосвітні школи-інтернати мають певний потенціал щодо підготовки старшокласників до життєдіяльності у відкритому суспільстві: використання позаурочного часу сприяє залученню вихованців до соціально-культурної діяльності різноманітних напрямів (навчально-пізнавальної, трудової, ціннісно-орієнтаційної, художньо-естетичної, екологічної, комунікативної, спортивної, туристсько-краєзнавчої, громадсько-суспільної), що сприяє формуванню соціального досвіду школярів. Завдяки тривалому спілкуванню учнів з педагогами з'являється можливість для спостережень за дітьми у різноманітній діяльності, постійного педагогічного впливу на вихованців.

Але загальноосвітня школа-інтернат — це до певної міри обмежене у спілкуванні середовище. Більшість вихованців шкіл-інтернатів є соціальними сиротами.

До шкіл-інтернатів діти потрапляють із різних причин. Частина дітей виховується від народження в соціальних інституціях, що обумовлює їх сенсорну, емоційну, материнську, когнітивну, соціальну депривації. Багато дітей до того, як потрапити до школи-інтернату, пройшли сувору школу життя, повну втрат.

Аналіз умов життя дітей до вступу до школи-інтернату свідчить, що, як правило, неможливо виділити одну головну причину, за якою дитину було направлено до інтернатного закладу. Частіше за все можна фіксувати поєднання кількох несприятливих умов, що зробили неможливим проживання дітей у сім'ях, де створювалася пряма загроза їх життю та здоров'ю.

Отже, в школах-інтернатах знаходиться специфічний контингент учнів.

На підставі власних досліджень, а також досліджень Л. Галігузової, Б. Кобзаря, В. Прихожан, В. Слюсаренка, М. Толстих та інших визначимо специфіку контингенту вихованців інтернатного закладу. Характерними є:

1. Наявність деприваційного синдрому.
2. Втрата інтересу до навчання.

3. Порушення загального психічного розвитку дітей: низький рівень інтелектуального розвитку, послаблення, нерозвиненість пізнавальних процесів, нестійкість уваги, слабка пам'ять або слабо розвинене мислення (наочно-образне, абстрактно-логічне, вербальне), зниження пізнавальних інтересів, низька ерудиція, різноманітні нервові відхилення; рухова розгальмованість, гіперактивність, інфантилізм, уповільнення діяльності, підвищена стомлюваність (астенія).

Проблеми інтелектуального розвитку вихованців інтернатних закладів, в основному, пов'язані з педагогічною занедбаністю, відсутністю пізнавального інтересу, низькою ерудицією, нестійкістю уваги. Дослідження Л. Галігузової, У. Кляйнпетер, Т. Кулакової, Г. Сердюковської свідчать, що рівень розвитку уваги та пам'яті вихованців інтернатних закладів не має суттєвих відхилень від середньостатистичної норми.

4. Труднощі у спілкуванні з оточуючими людьми, поверховість почуттів; складність у сфері самопізнання. Для вихованців інтернатних закладів характерним є відхилення в спілкуванні з дорослими, що призводить до переживання власної непотрібності, втрати своєї особистісної цінності та цінності іншої людини.

5. Агресивність, схильність до нервових зривів, депресія, пасивність, підвищена вразливість, порушення емоційних контактів з оточуючими, недовіра до дорослих, почуття відчаю та безнадійності, які часто відчують вихованці інтернатних закладів; психічна перетомка, неготовність долати труднощі; емоційна нестриманість, зниження потреби у досягненнях. Більшість вихованців підозріло ставляться до педагогів, поведінка підлітків та вихованців юнацького віку ускладнюється бунтарством, опором, упертістю тощо, тобто всім, що веде до створення конфліктних ситуацій. Тривале проживання в асоціальних сім'ях, де звичними є загрози, відчуження, насилля, призводить до зниження емпатії — здатності розуміти та співчувати іншому, а в деяких випадках — до «емоційної глухості». Усе це значно ускладнює вплив педагогів на дитину та призводить до активного опору з її боку, утруднює зміну ціннісних орієнтацій вихованців.

6. Формування самосвідомості під впливом феномена «Ми», що сприяє тому, що потреби дитини реалізуються за допомогою фізичної сили, грубого порушення дисципліни (бродяжництво, крадіжки та різні форми делінквентної поведінки).

7. Проблеми через соціальну незахищеність, відсутність житла, постійного місця роботи, відсутність соціальних навичок самостійного життєзабезпечення, навичок вирішення власних проблем, високий рівень претензій до оточуючих, а також труднощі зі створенням власної сім'ї.

8. Орієнтація поведінки на покроковий контроль із боку педагогів; високий рівень дитячої соціальної дезадаптації, низький потенціал їх життєвої самореалізації, споживацьке ставлення до держави і суспільства; низький рівень сформованості толерантності, соціальної відповідальності, соціальної активності та інших соціальних якостей.

Отже, специфіка контингенту вихованців інтернатних закладів суттєво ускладнює процес підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві.

Наступний специфічний чинник, що також значно ускладнює цей процес, — це особливості організації життєдіяльності вихованців інтернатних закладів; організаційно-педагогічні проблеми функціонування шкіл-інтернатів.

Сучасний стан функціонування шкіл-інтернатів України характеризується низкою проблем, які обумовлені напівзакритістю цих закладів, обмеженістю у них сфери спілкування й діяльності, що гальмує процеси психічного та соціального розвитку учнів. Говорячи про специфіку інтернатних закладів, слід звернути увагу на особливості відносин вихованців із педагогами, що мають великі владні можливості. При цьому слід зауважити, що саме міра відокремленості виховного закладу від соціального оточення, визначає рівень владного потенціалу педагога [2, с. 20-21]. Педагог інтернатного закладу є повноправним представником суспільства, він наділений широким колом можливостей впливати на сьогодишнє та майбутнє життя вихованців. Він має домагатися, щоб в основі виконання його вимог були закладені довіра, повага, упевненість у правомірності педагогічних вимог. Однак, як свідчить практика, у реальності такі відносини спостерігаються рідко. Причина криється в минулому вихованця, у негативному досвіді взаємодії з дорослими — вчителями і батьками — все це накладає відбиток на їх подальші контакти.

Низка проблем сучасних шкіл-інтернатів обумовлена особливостями їх організаційно-педагогічного функціонування:

- 1) частою зміною вихователів та персоналу інтернатного закладу;
- 2) надмірною заорганізованістю життєдіяльності вихованців;
- 3) вимушеною адаптацією вихованців до великої кількості однолітків, що призводить до емоційного напруження, підвищеної збудливості, тривожності, що підсилюють агресію;
- 4) гіперопікою вихованців тощо.

Відхилення в розвитку особистості дитини, що виховується в умовах школи-інтернату, найбільш помітні в підлітковому та ранньому юнацькому віці.

Юнацький вік взагалі та рання юність зокрема становлять групу підвищеного ризику. Даються знаки, по-перше, внутрішні труднощі перехідного віку, по-друге, суміжність та невизначеність соціального

стану юнацтва, по-третє, суперечності, що обумовлені перебудовою механізмів соціального контролю: дитячі форми контролю, що засновані на додержанні зовнішніх норм, і слухняність по відношенню до дорослих уже не діють, а дорослі засоби, що передбачають свідому дисципліну та самоконтроль, ще не склалися та не зміцніли [20, с. 175].

Юнацький вік, порівняно з підлітковим, характеризується більшою диференційованістю емоційних реакцій та засобів вираження емоційних станів, а також підвищенням самоконтролю та саморегуляції.

Мотиваційна ситуація характеризується, з одного боку, прагненням до самостійності та самоповаги, а з іншого — зіткненням із регламентацією та очікуванням оточуючих. Ці суперечності втягують вихованців юнацького віку у конфлікт, який може супроводжуватися бурхливими, неадекватними та важко передбачуваними емоціями.

Основним новоутворенням підліткового та раннього юнацького віку є почуття дорослості. Дорослість виявляється в романтичних відносинах з однолітками іншої статі. Тут має місце не стільки факт симпатії, скільки форма відносин, що засвоєна від дорослих (побачення, розваги) [20, с. 135].

В юнацькому віці загострюється передчуття «дорослого життя», причому старшокласник не просто прагне, щоб його визнали дорослим, але й бажає, щоб визнавали його оригінальність та індивідуальність. Однак прагнення щодо ролі дорослого «натикається» на відсутність реальних умінь та навичок щодо їх реалізації, тому така невідповідність часто призводить до конфлікту з оточуючим світом. Отже, виникає суперечність між потребою вихованця юнацького віку відчувати власну автономію та його реальною залежністю від дорослих.

Статус сучасного старшокласника школи-інтернату неоднозначний. З одного боку, стан старшого накладає на вихованця додаткову відповідальність, перед ним ставляться більш складні завдання. З іншого боку, старшокласник школи-інтернату повністю залежить від педагогів, оскільки він зобов'язаний беззаперечно виконувати їхні вимоги; учнівські організації функціонують під контролем та керівництвом класних керівників та шкільної адміністрації, і це керівництво, як правило, переростає в надмірну опіку.

Залежність вихованця від педагога проявляється в різних формах: безпосередньому підкоренні вихованця педагогу; повному невтручанні останнього в життя дитини; відсутності емоційного контакту; протекціонізмі.

Як свідчить практика, педагоги шкіл-інтернатів зловживають авторитарними методами виховання, діючи за схемою: «вимоги — виховання — дія», тотально контролюють дії вихованців.

Реакція вихованця на подібну форму залежності від педагога може бути різною, наприклад, визнання права сили педагога і демонстрація покірності. У такому випадку більшість вихованців не виявляють самостійності, ініціативи, починають пристосовуватися до вимог педагога. В іншому випадку — виявляють агресію. Вражене почуття власної гідності, як правило, змушує учня чинити опір цьому тиску через непокору, обман та відкрити ненависть, відчуження від оточуючих та прояв вищого ступеня цього почуття — хамства, цинізму, нахабства.

Щодо іншої крайності, то повне невтручання в життя вихованця відмічається зростанням цинізму, зниженням здатності співчувати іншому, немотивованою жорстокістю, нівелюванням поваги до таких людських цінностей, як чесність, порядність, людяність [32, с. 112-113].

Однією із форм залежності вихованців школи-інтернату є протекціонізм — постійна опіка з боку педагогів, надмірна допомога учням, регламентація їхніх дій, тотальний контроль за їхньою поведінкою.

Існують різні форми реакції вихованців на протекціонізм:

а) прагнення звільнитися від опіки педагога, небажання пристосовуватися до обставин;

б) «імітація до певного часу соціально схваленої поведінки тільки тому, що цього вимагають дорослі (опір у невідкритій конфліктній формі)» [32, с. 85];

в) прийняття ролі підопічного, що породжує інфантилізм, безвідповідальність.

Ці якості є серйозною перешкодою на шляху підготовки вихованців до життєдіяльності у відкритому суспільстві, оскільки в цьому випадку між педагогами та вихованцями школи-інтернату не встановлюються партнерські відносини.

На жаль, у сучасних умовах сфера соціального функціонування вихованців юнацького віку є значно обмеженою. Проте соціальна діяльність старшокласників спільно з дорослими сприяє їх підготовці до життєдіяльності у відкритому суспільстві.

Отже, треба допомогти старшокласнику включитися в соціально-культурну діяльність.

Значна кількість названих чинників, що ускладнюють процес підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві, може бути усунена педагогічними засобами, серед них:

1. Включення старшокласників шкіл-інтернатів у соціальну діяльність, що має, природно, просоціальний характер із засвоєння соціального досвіду, при цьому звертається увага не тільки на рівень

інтеріоризації старшокласниками соціальних норм та відносин, а й на формування цінностей, яких потребує сучасність.

2. Сприяння усвідомленню старшокласниками шкіл-інтернатів соціальних відносин (основ конституційного устрою, прав, свобод, громадянської відповідальності, ролі сім'ї та суспільства тощо), що уможливить виконання ними основних соціальних ролей «громадянина», «фахівця», «сім'янина».

3. Формування у вихованців свідомого ставлення до своїх базових прав і обов'язків, власного здоров'я, предметно-практичних вмінь і навичок; підготовка старшокласників шкіл-інтернатів до професійного самовизначення, до сімейного життя.

4. Урізноманітнення обстановки та форм соціального життя; створення розвиваючого середовища, яке максимально сприятиме розширенню соціалізації у трьох основних сферах: діяльності, спілкуванні, самопізнанні. Важливою у цьому напрямку є активна участь вихованців у роботі шкільного самоврядування. Необхідно надати учням можливість пропонувати свої варіанти щодо облаштування життя та побуту, навчальних приміщень та шкільної садиби тощо; будувати взаємодію з вихованцями на основі педагогічної підтримки.

5. Широке використання у процесі позаурочної діяльності методів соціально-педагогічного розвитку (групової дискусії, тренінгів, рольових, ділових, імітаційних ігор тощо), які здійснюють комплексний вплив на розвиток усіх сфер і властивостей особистості (свідомості, почуттів, якостей і властивостей поведінки школяра), та моделюють відносини, що притаманні дорослому світові. Це дозволить старшокласнику осмислювати, переживати їх складність і суперечливість, стимулюватиме вихованця до обговорення різних соціальних проблем.

6. Урахування у процесі роботи прогресивних особливостей цього віку: прагнення щодо утвердження власних можливостей у спілкуванні з оточуючими, нових соціальних очікувань, готовності до засвоєння нових видів діяльності, бажання (не завжди усвідомленого) бути корисним суспільству, потреби знайти гідне місце у відносинах з людьми.

Таким чином, дослідження особливостей підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до самостійної життєдіяльності вимагає врахування чинників, які безпосередньо ускладнюють цей процес: специфіки контингенту учнів шкіл-інтернатів, соціального сирітства, особливостей організації життєдіяльності вихованців інтернатних закладів, організаційно-педагогічних проблем функціонування шкіл-інтернатів, особливостей раннього юнацького віку тощо.

3. Обґрунтування педагогічних умов підготовки старшокласників інтернатних закладів до життєдіяльності у відкритому суспільстві

Педагогічні умови — система виховання і навчання учнів, мета педагогічного процесу, організація навчально-пізнавальної діяльності школярів тощо [22, с. 63].

У педагогічній літературі умови ефективності діяльності визначаються як об'єктивні й суб'єктивні передумови, реалізація яких дає змогу досягти запланованої мети при найбільш раціональному (оптимальному) застосуванні сил і засобів. Реалізація умов виявляється в «успішному вирішенні педагогічних завдань, у доцільному використанні засобів і способів для досягнення цілей» [21, с. 54].

Визначаючи педагогічні умови, спроможні забезпечити досягнення старшокласниками шкіл-інтернатів необхідного рівня готовності до життєдіяльності у відкритому суспільстві, зважали на те, що їх запровадження має становити певний комплекс, оскільки випадкові умови не сприяють досягненню передбачуваного результату. Під комплексом розуміли сукупність явищ, дій, заходів, які утворюють єдине ціле. Тобто виходили з того, що досягти бажаного результату можна лише у випадку інтеграції визначених нами педагогічних умов підготовки старшокласників інтернатних закладів до життєдіяльності у відкритому суспільстві, які передбачають формування у старшокласників свідомого ставлення до своїх базових прав і обов'язків, власного здоров'я, предметно-практичних вмінь і навичок; підготовку старшокласників шкіл-інтернатів до професійного самовизначення, сімейного життя (реалізація цих педагогічних умов детально описана у розділах I, III, IV, V даного посібника); підготовчу роботу з педагогами інтернатних закладів з даної проблеми; цілеспрямовану підготовку старшокласників шкіл-інтернатів до опанування соціальними ролями «громадянина», «сім'янина», «фахівця»; організацію соціально-культурної діяльності, спрямованої на формування соціального досвіду; педагогічну підтримку старшокласників шкіл-інтернатів.

Підготовча робота з педагогами інтернатних закладів передбачає організацію цілеспрямованої роботи з метою надання їм необхідних знань з теорії і методики підготовки старшокласників до життєдіяльності у відкритому суспільстві.

Нами було запропоновано цикл занять для педагогів шкіл-інтернатів.

Перше заняття мало на меті підвищити рівень теоретичних знань педагогів з проблеми підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві.

Заняття 1. Підготовка старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві як педагогічна проблема.

Мета: розкрити сутність феномена «готовність старшокласників інтернатних закладів до життєдіяльності у відкритому суспільстві»; обґрунтувати його критерії та показники, рівні сформованості.

Зміст заняття:

1. Сутність феномена «готовність старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві».

2. Критерії та показники готовності старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві.

Заняття 2. Особливості соціального розвитку вихованців шкіл-інтернатів. Специфіка підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві.

Мета: охарактеризувати концепції (депривації, медико-соціальної, викривленої структури самосвідомості, соціальної ситуації розвитку вихованців шкіл-інтернатів); визначити основні завдання шкіл-інтернатів щодо підготовки старшокласників до життєдіяльності у відкритому суспільстві.

Зміст заняття:

1. Розгляд теоретичних питань теми «Особливості соціального розвитку вихованців шкіл-інтернатів».

2. Круглий стіл на тему «Специфіка підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві».

Мета заходу: виявити чинники, які негативно впливають на процес підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві, та визначити шляхи їх усунення; дослідити, окреслити умови ефективної підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві.

3. Обмін думками з питання «Пошук умов усунення негативних чинників, що впливають на процес підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві».

Заняття 3. Діагностика рівнів готовності старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві

Мета: озброєння педагогів шкіл-інтернатів методикою діагностики рівнів готовності старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві.

Зміст заняття:

1. Ознайомлення педагогів з методикою діагностування рівнів готовності старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві.

2. Індивідуальні консультації педагогів з питань діагностики рівнів готовності старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві.

Заняття 4. Форми і методи підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві у позаурочній діяльності.

Мета заняття: ознайомлення педагогів шкіл-інтернатів з формами і методами підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві у позаурочній діяльності; обговорення змісту розробленої програми «Основи життєвого самовизначення» та методики її реалізації у процесі дослідно-експериментальної роботи; використання комплексу педагогічних умов підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві.

Зміст заняття:

1. Форми і методи підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві.

2. Зміст програми «Основи життєвого самовизначення», її модулів «Я та мій життєвий шлях», «Я у суспільстві», «Я – майбутній фахівець», «Я – майбутній сім'янин», «Я – хазяїн власного життя» та методика їх реалізації у процесі дослідно-експериментальної роботи.

3. Обговорення комплексу педагогічних умов підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до самостійної життєдіяльності.

4. Індивідуальні консультації з педагогами з питань роботи з експериментальними матеріалами.

Заняття 5. Технологія педагогічної підтримки вихованця школи-інтернату.

Мета малої педради: сприяти формуванню у педагогів установки на використання технології педагогічної підтримки вихованця школи-інтернату.

Завдання: проаналізувати практику використання технології педагогічної підтримки в навчально-виховному процесі школи-інтернату; окреслити шляхи оволодіння педагогами школи-інтернату технологією педагогічної підтримки.

Хід педради

I. Вступна частина. Короткий виступ про мету та завдання малої педради.

II. Інформаційно-теоретична частина.

Ведучий.

На зміну авторитарній за характером педагогічній діяльності приходять практика гуманістичного, особистісно орієнтованого виховання дітей. Педагогіку ненасильницького формування особистості змінює педагогіка підтримки дитини.

Концепція педагогічної підтримки розроблена під керівництвом О. Газмана [9].

Педагогічна підтримка вихованців необхідна для того, аби процес виховання мав особистісно орієнтований характер. Однак, як

показала практика, не завжди процес виховання пов'язаний з реалізацією базових потреб дитини; спостерігається одноманітність прийомів та методів педагогічної підтримки дитини; не всі педагоги школи-інтернату володіють технологією педагогічної підтримки.

III. Практична частина.

1. Ведучий проводить «Мозковий штурм» з використанням наступних питань:

- Для чого потрібна педагогічна підтримка?
- Яку позицію займає дорослий у ситуації підтримки?
- Що є предметом діяльності дитини та дорослого при здійсненні педагогічної підтримки?

Протягом 5-7 хвилин учасники педради обговорюють в малих групах дані питання, відпрацьовують за ними комплексні судження і під кінець роботи всіх груп висловлюють спільно сформовані точки зору.

2. Виступ творчих груп з представленням наступних тактик: захисту, допомоги, сприяння, взаємодії.

3. Ведучий проводить гру «Акумулятор проблем», під час якої педагоги, граючи роль учнів, виділяють декілька проблем, найбільш значущих для вихованців школи-інтернату.

4. Кожній групі пропонується за допомогою методу проектування та використання пам'ятки «Етапи, основні напрямки та засоби здійснення педагогічної підтримки дитини у вирішенні особистісно значущої для неї проблеми» розробити протягом 15 хвилин проект рішення однієї з виділених проблем [4, с. 88-90].

Групи представляють свої проекти, обговорюють їх, роблять висновки.

IV. Заключна частина. Обговорюється і ухвалюється рішення педради.

Заняття 6. Мала педрада-семінар «Школа без агресії» [4, с. 187-189].

Мета малої педради-семінару: розробити основні ідеї проекту «Школа без агресії».

Завдання: виявити причини прояву агресії у старшокласників школи-інтернату; визначити форми, методи, прийоми усунення агресивної поведінки вихованців; обговорити і доповнити правила професійної діяльності педагога, що працює в «Школі без агресії».

Підготовка до педради-семінару:

1. Створення ініціативної групи з проведення семінару.
2. Розробка плану ділової гри.
3. Підготовка роздаткового матеріалу для проведення рольової гри (символічних яблук, каміння, вікон, коштовностей для всіх учасників гри).

4. Виготовлення зображення «дерева очікувань» та символічного будинку школи.

Хід педради

I. У вступному слові ведучий пропонує всім учасникам замислитися над уривком статті Л. Фрідмана «Філософія виховання людини майбутнього».

— Як у такому войовничому світі допомогти дитині уникнути прояву агресії, що з її боку, що на її адресу?

II. Орієнтовна тематика виступів педагогів:

1. «Форми і методи побудови навчально-виховного процесу школи без агресії».

2. «Психолого-педагогічні аспекти роботи школи-інтернату над проектом «Школа без агресії»».

3. «Співробітництво як головна умова успішної та конструктивної взаємодії педагогів та вихованців».

III. Проведення ділової гри з розробки проекту «Школа без агресії».

Записати на символічних яблуках свої очікування від гри та прикріпити їх на дерево, зображене на аркуші ватману.

Педагогам запропоновано продовжити вислови: «Мій вихованець — це...», «Мій колега — це...», а потім озвучити речення. Після цього групам педагогів роздаються аркуші паперу, оформлені у вигляді вікон, на яких вони формують своє бачення школи без агресії. Проводиться презентація групових думок, після чого аркуші прикріплюються до символічного будинку школи.

Потім каміння розміщується на дошку у вигляді «пагорба».

Ведучий звертає увагу на те, що необхідно подолати ці перешкоди і знайти способи вирішення даних проблем.

IV. Кожна група педагогів розпочинає роботу з пошуку засобів подолання причин агресії.

На намальованих фігурках чоловічків, поділених на три частини, записують запропоновані засоби вирішення даної проблеми:

а) шкільні традиції — на ногах фігурки;

б) те, що робиться в школі-інтернаті зараз, — на руках;

г) думки про те, що могло б стати вирішенням проблем, — на голові фігурки.

V. Підведення підсумків семінару. Педагогам запропоновано доповнити правила професійної діяльності педагога, що працює в «Школі без агресії».

1. Приймайте вихованця таким, яким він є...

2. Забезпечуйте вихованцю емоційний комфорт у школі інтернати. Для цього: ...

3. Демонструйте повагу, ціннісне ставлення до дитини, віру в її можливості...

4. Беріть за головний засіб взаємного впливу особистісно орієнтоване спілкування [4, с. 187-189].

Цей цикл занять сприяв підвищенню рівня готовності педагогів шкіл-інтернатів щодо підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві.

Наступною педагогічною умовою підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві є *цілеспрямована підготовка старшокласників шкіл-інтернатів до опанування соціальними ролями «громадянина», «сім'янина», «фахівця»*. Без цього неможливе формування соціальної поведінки (як прояву високого рівня соціалізованості, важливим показником якого є адекватна рольова поведінка) [37, с. 28-29].

Підготовка старшокласників інтернатних закладів до життєдіяльності у відкритому суспільстві здійснювалася за наступним алгоритмом: «проблеми і труднощі» — «рефлексія» — «орієнтування і прогнозування» — «досвід самостійного прийняття рішення» [33, с. 28]. Реалізація даного алгоритму здійснювалась у процесі програми «Основи життєвого самовизначення», розрахованої на 53 години. Ця програма була запроваджена в позаурочну діяльність експериментальних шкіл-інтернатів.

Мета програми — сприяння у життєвому самовизначенні вихованців інтернатних закладів.

Основні завдання програми передбачали:

1. Інформування старшокласників про реалії сучасного життя в суспільстві: систему громадських установ, права та обов'язки випускників інтернатних закладів.

2. Сприяння формуванню адекватного бачення життєвої перспективи, життєвих цінностей, цілей та планів особистості, ціннісного ставлення до життя, оточуючих людей та до себе як особистості.

3. Ознайомлення старшокласників із сутністю соціальних ролей громадянина, фахівця, сім'янина.

4. Розвиток комунікативних умінь та навичок із конструктивного вирішення конфліктних ситуацій.

5. Формування вмінь самостійно будувати власне життя в мінливих економічних і соціальних умовах.

6. Сприяння саморозвитку вихованців.

Програма складається з модулів: «Я та мій життєвий шлях», «Я серед інших», «Я — майбутній фахівець», «Я — майбутній сім'янин», «Я — хазяїн власного життя». Кожен із модулів включав теми, що опрацьовувалися протягом кількох занять, які проводилися в позаурочний час.

Реалізація програми «Основи життєвого самовизначення» сприяла здійсненню й розширенню соціальних зв'язків старшокласників

шкіл-інтернатів з оточуючою дійсністю; поінформованості старшокласників про реалії сучасного життя в суспільстві: систему громадських установ, права та обов'язки випускників інтернатних закладів; усвідомленню старшокласниками шкіл-інтернатів соціальних ролей «громадянина», «сім'янина», «фахівця»; набуттю старшокласниками знань та вмінь, необхідних для вибору майбутньої професії; формуванню необхідних здібностей щодо побудови власної сім'ї, у якій реалізується зріле подружжя на основі усвідомленої материнської та батьківської позицій; пізнаванню світу соціальних відносин; формуванню адекватного бачення життєвої перспективи, життєвих цілей та планів особистості; розвитку комунікативних навичок, умінь конструктивного вирішення конфліктних ситуацій

Наступною педагогічною умовою підготовки старшокласників інтернатних закладів до життєдіяльності у відкритому суспільстві є *організація соціально-культурної діяльності старшокласників шкіл-інтернатів, спрямованої на формування соціального досвіду, навичок організації соціально-цінної діяльності, що реалізується в перетворюючій діяльності на базі практики, оскільки участь особистості в соціально цінній діяльності є «основним каналом впливу на її особистісно-смісловий зміст»* [24, с. 13-14].

У соціально-культурній діяльності задіяні сутнісні сили людини, її інтелект, емоції, воля, духовність, створюються передумови не лише для формування здатності до творчості, а й до її активного прояву, тобто відбувається збагачення соціального досвіду людини.

Соціальний досвід — це завжди результат дій дитини, її активної взаємодії з навколишнім світом. Оволодіти соціальним досвідом — означає не тільки засвоїти суму відомостей, знань, навичок, зразків, а й оволодіти тим засобом діяльності та спілкування, результатом якого вона є [12, с. 270].

Механізмами набуття дитиною соціального досвіду є:

- процес різнобічної діяльності, завдяки якій накопичується вагомий фонд соціальної інформації, умінь та навичок;
- процес спілкування з людьми різного віку, у різних соціальних групах, через розширення системи соціальних зв'язків та відносин, засвоєння соціальних символів, настанов, цінностей;
- процес виконання різних соціальних ролей під час засвоєння відповідних моделей соціальної поведінки [12, с. 269].

Отже, першою складовою механізму засвоєння соціального досвіду дитини є саме діяльність, яка становить і засіб, і умову, і форму вираження культурно-історичного відтворення соціального досвіду, але не є чимось зовнішнім щодо внутрішньої структури особистості [12, с. 270].

Соціально-культурна діяльність дає можливість вихованцям проявити себе в якості суб'єкта соціально значущої діяльності, отримати безпосереднє визнання результату своєї діяльності. Це галузь соціального самовираження, соціального визнання та самоствердження особистості, що забезпечує саморозвиток, реалізацію соціально значущих якостей, формування соціально активної особистості вихованця, у якій соціально визнані цінності «прийняті на рівні переконань (ціннісних орієнтацій) та слугують провідним регулятором поведінки» [11, с. 110].

Для старшокласників характерним є значне розширення сфери діяльності, якісна зміна її характеру, видів, форм. Отже, для повноцінного та гармонійного розвитку старшокласників необхідно залучати їх до соціально-культурної діяльності.

Організація соціально-культурної діяльності старшокласників шкіл-інтернатів передбачає реалізацію педагогами таких функцій:

- конструктивної, що передбачає здатність педагога до передбачення та проектування життя учнівського колективу, своєї майбутньої діяльності й поведінки;
- організаційної, яка орієнтована на організацію вихователем ефективного міжособистісного спілкування та різноманітних видів соціально-культурної діяльності учнівського колективу;
- комунікативної, яка полягає в здатності педагога встановлювати гармонійні відносини з вихованцями;
- пізнавально-оцінювальної, що обумовлює здатність до вивчення та оцінки прийомів впливу на інших людей, вікових та типологічних особливостей старшокласників, переваг та недоліків власної діяльності.

Організація соціально-культурної діяльності вихованців сприяє вирішенню низки взаємопов'язаних завдань. По-перше, дозволяє визначити сукупне формування основних особистісних потенціалів: гносеологічного (що вихованець знає), аксіологічного (що вихованець цінує) та праксеологічного (що вихованець уміє). По-друге, активне включення в педагогічно організовану діяльність впливає на розвиток функціональних механізмів психіки (сприйняття, уваги, мислення, пам'яті), сприяє вдосконаленню узагальнених типологічних властивостей людини (здібностей, характеру, темпераменту) та послідовно поповнює особистісний досвід (знання, вміння, навички, звички). І, нарешті, включення старшокласників шкіл-інтернатів у соціально-культурну діяльність сприятливо впливає на інтелектуальну, емоційну та волюву сфери особистості [1, с. 41-42], сприяє формуванню соціального досвіду вихованців.

Організуючи соціально-культурну діяльність вихованців, необхідно враховувати, що діяльність та відносини, які складаються

в процесі її виконання, позитивно впливають на особистість у тому випадку, якщо цей вплив приймається нею і проникає у її потребо-мотиваційну сферу. Це відбувається лише за умови, якщо включення в соціально-культурну діяльність та спілкування сприяє тією чи іншою мірою задоволенню певних особистісних потреб, інтересів та запитів самого учасника діяльності.

Для того, щоб соціально-культурна діяльність виступала суттєвою школою для перевірки і зміцнення учнями своїх переконань, вона має бути цікавою і неформальною; важкою і в той же час по-сильною, оскільки успішність її виконання повинна потребувати напруження волі; важливою для вихованців, торкатися їхніх інтересів; забезпечувати можливість реалізуватися в ній; бути діяльністю, в якій учень стоїть перед вибором вчинку.

Багатоманітність та взаємодоповнення одного виду діяльності іншим сприяє збагаченню внутрішнього світу старшокласників шкіл-інтернатів, формуванню соціального досвіду спілкування та відносин.

В умовах школи-інтернату вихованці позбавлені емпатійного спілкування із сім'єю та близькими людьми, у результаті чого вони виявляються неготовими до реалій життя. Отже, однією із педагогічних умов підготовки вихованців інтернатних закладів до життєдіяльності у відкритому суспільстві є *педагогічна підтримка старшокласників шкіл-інтернатів*.

У «Тлумачному словнику живої великоросійської мови» В. Даля слово підтримувати означає «слугувати підпорою, підпирати, не давати зруйнувати й впасти, тримати в попередньому вигляді» [13, с. 171].

Отже, екстраполяція цієї характеристики в галузь педагогіки дозволяє помітити, що педагогічна підтримка передбачає не офіційне втручання в життя вихованця, а пильне й уважне вивчення «...особливого, своєрідного, чим він наділений від природи і що склалося в його індивідуальному досвіді. Підтримувати можна лише те, що склалося і дає позитивні результати. Отже, необхідно підтримувати «соціальність вихованця, його дитяче соціальне життя» [12, с. 311].

Аналіз досліджень із проблеми педагогічної підтримки дає можливість уточнити зміст даного феномена. Педагогічна підтримка вихованця інтернатного закладу є засобом взаємодії педагога і вихованця у процесі вирішення проблем дитини. Вона пронизує всі сфери життєдіяльності особистості, яка формується; базується на стійкому позитивному ставленні педагога до всього учнівського колективу і до кожної особистості. Педагогічна підтримка необхідна для того, щоб навчально-виховний процес мав особистісно орієнтований характер.

Метою педагогічної підтримки вихованців шкіл-інтернатів є усунення труднощів, які заважають успішному самостійному рухові дитини в соціумі.

Умовами ефективності реалізації педагогічної підтримки вихованців інтернатних закладів є: сприйняття вихованцями педагога як референтної особистості, що здійснює взаємодію на основі розуміння, визнання, прийняття вихованця, любові, довіри, педагогічного оптимізму, ненасильницької взаємодії; діалогічна взаємодія, яка виражається у прагненні педагога будувати взаємодію з вихованцем на основі потреби у спілкуванні, емоційному контакті.

Здійснюючи педагогічну підтримку, педагоги мають виявляти педагогічний оптимізм, орієнтуватися на реальні можливості й здібності вихованців, допомагати їм оволодівати засобами розв'язання проблем; віддавати перевагу відкритим, партнерським відносинам, діалоговим формам спілкування; заохочувати та підтримувати вихованця у вирішенні проблем; виявляти готовність і здатність бути на боці вихованця, розвивати в нього здатність до рефлексії, самостійність у розв'язанні проблем, відповідальність за власні вчинки і власне життя.

Висновки

1. Підготовка до життєдіяльності у відкритому суспільстві — це цілеспрямований виховний процес, моделюючий умови, які сприяють формуванню у старшокласників шкіл-інтернатів свідомого ставлення до своїх базових прав і обов'язків; розвитку різноманітних здібностей вихованців, їх професійному самовизначенню; вихованню сім'янина, формуванню необхідних здібностей до побудови власної сім'ї, у якій реалізується зріле подружжя на основі усвідомленої материнської та батьківської позицій; формуванню у молоді ціннісного ставлення до власного здоров'я, статево-рольової культури, практичних умінь і навичок.

2. Готовність старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві — інтегральна особистісна якість, яка свідчить про сформованість стійких особистісних характеристик як передумов успішного самовиявлення у житті.

Структура готовності старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві включає три основні компоненти: когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний.

Готовність до життєдіяльності старшокласників шкіл-інтернатів у відкритому суспільстві залежить від рівня сформованості кожного з компонентів. При цьому підготовка старшокласника до самостійної життєдіяльності у відкритому суспільстві повинна мати поступовий характер: вихованець засвоює систему знань, умінь і навичок,

норм, необхідних в самостійному житті (когнітивний компонент), далі вони переходять в ціннісну систему особистості (емоційно-ціннісний компонент) та закріплюються у повсякденному житті (поведінково-діяльнісний компонент). Високому рівню готовності старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві має відповідати не тільки наявність знань, умінь та навичок, й а стійкість ціннісно-цільових орієнтирів, здатність регулювати свою поведінку та дії у відповідності з ними.

Інтегративним показником готовності до життєдіяльності у відкритому суспільстві є життєве самовизначення особистості.

3. Обґрунтовано критерії, відповідні показники сформованості готовності старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві: наявність знань із різних сфер життєдіяльності (знань і навичок по догляду за собою, господарсько-побутових знань, вмінь та навичок з обслуговуючої праці; елементарних економічних знань та навичок; професійно-трудова навичок та вмінь; знань про свої права та обов'язки); ціннісні орієнтації (серед пріоритетних — збереження власного здоров'я; побудова конструктивної моделі сімейного життя; матеріальна незалежність та самовизначення у професійній діяльності; підвищення освітнього рівня; наявність конкретних конструктивних життєвих цілей та професійних намірів; розуміння життєвої перспективи); застосування знань, умінь і навичок в нових умовах, в різноманітних життєвих ситуаціях (дотримання соціальних норм; вияв активності, відповідальності, самостійності; орієнтація в системі соціальних установ; наявність умінь конструктивно вирішувати конфлікти; вирішувати складні життєві ситуації, робити адекватний вибір та нести за нього відповідальність).

4. Процес підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві будується на основі принципів соціальної відповідності, життєвої ціннісно-сміислової творчої самодіяльності, суб'єкт-суб'єктної взаємодії.

В основу процесу підготовки старшокласників інтернатних закладів до життєдіяльності у відкритому суспільстві нами було покладено гуманістичний, компетентнісний та діяльнісний підходи.

5. Визначено тенденції, які мають позитивно вплинути на процес підготовки старшокласників інтернатних закладів до життєдіяльності у відкритому суспільстві. Ці тенденції, на наш погляд, пов'язані з реформуванням державної системи інтернатних закладів, що включає створення спеціалізованих загальноосвітніх шкіл-інтернатів з поглибленим вивченням окремих предметів; розукрупнення шкіл-інтернатів з великою кількістю дітей; надання пріоритету сімейним формам влаштування дітей-сиріт.

Визначені закономірності процесу підготовки старшокласників інтернатних закладів до життєдіяльності у відкритому суспільстві дають можливість стверджувати, що цей процес залежить від наявності необхідних матеріальних ресурсів у самому соціальному середовищі; від внутрішньої позиції вихованця інтернатного закладу, його бажання включатися в соціум; від позитивної налаштованості суспільства та окремих соціальних груп щодо випускників інтернатних закладів.

Визначено особливості підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві. Проаналізовано специфіку контингенту; соціальне сирітство, особливості організації життєдіяльності вихованців шкіл-інтернатів (заорганізованість життєдіяльності школярів, наслідками якої є орієнтація поведінки вихованців на тотальний контроль з боку педагогів; гіперопіка школярів; недостатні можливості щодо формування соціальної відповідальності учнів; обмеження соціального простору, наслідками якого є вимушена адаптація до великої кількості однолітків, труднощі спілкування тощо); організаційно-педагогічні проблеми функціонування шкіл-інтернатів; особливості раннього юнацького віку. Названі чинники значно ускладнюють процес підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві.

6. Охарактеризовано потенціал позаурочної діяльності загальноосвітніх шкіл-інтернатів у контексті проблеми підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві: постійний педагогічний вплив на вихованців; можливість залучення школярів до соціально-культурної діяльності за різноманітними напрямками, що сприяє формуванню в них соціального досвіду; тривале спілкування учнів з педагогом, завдяки чому з'являється можливість для спостережень за дітьми у різноманітних умовах і формах діяльності. З'ясовано, що потенціал позаурочної діяльності загальноосвітніх шкіл-інтернатів буде більш значущим за умови цілеспрямованої роботи педагогічних колективів шкіл-інтернатів; залучення вихованців до соціально-культурної діяльності, що уможливорює засвоєння соціального досвіду школярів; сприяння усвідомленню старшокласниками соціальних відносин; урізноманітнення форм соціального життя вихованців, використання педагогічних форм і методів для комплексного впливу на розвиток усіх сфер і властивостей особистості (свідомості, почуттів, якостей і властивостей поведінки), які моделюють відносини, притаманні дорослому світові, що дозволить старшокласникам осмислювати, переживати їх складність і суперечливість.

7. Теоретично обґрунтовано педагогічні умови підготовки старшокласників інтернатних закладів до життєдіяльності у відкритому суспільстві, а саме:

- підготовчу роботу з педагогами інтернатних закладів з даної проблеми;
- цілеспрямовану підготовку старшокласників шкіл-інтернатів до опанування соціальними ролями громадянина, сім'янина, фахівця;
- формування у старшокласників інтернатних закладів свідомого ставлення до своїх базових прав і обов'язків; свідомого ставлення до власного здоров'я; предметно-практичних вмій і навичок;
- підготовку старшокласників до професійного самовизначення, сімейного життя;
- організацію соціально-культурної діяльності, спрямованої на формування соціального досвіду;
- педагогічну підтримку старшокласників шкіл-інтернатів.

8. Розроблено та впроваджено змістове і методичне забезпечення процесу підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві (програма «Основи життєвого самовизначення» та методичні розробки занять зі старшокласниками; цикл занять для педагогів інтернатних закладів з проблем підготовки старшокласників до життєдіяльності у відкритому суспільстві). В основу позаурочної виховної діяльності зі старшокласниками шкіл-інтернатів покладено розроблену нами програму «Основи життєвого самовизначення», яка розрахована на 53 години, складається з п'яти модулів: «Я та мій життєвий шлях», «Я у суспільстві», «Я – майбутній фахівець», «Я – майбутній сім'янин», «Я – господар власного життя.» Основні завдання програми: інформування старшокласників про реалії сучасного життя в суспільстві (систему громадських установ, права та обов'язки випускників інтернатних закладів); сприяння формуванню адекватного бачення життєвої перспективи, життєвих цінностей, цілей та планів особистості, ціннісного ставлення до життя, оточуючих людей та до себе як особистості; ознайомлення старшокласників із сутністю соціальних ролей «громадянина», «фахівця», «сім'янина»; розвиток комунікативних умінь та навичок із конструктивного вирішення конфліктних ситуацій; формування вмій самостійно будувати власне життя в мінливих економічних і соціальних умовах; сприяння саморозвитку вихованців.

9. Найбільш ефективними методами роботи зі старшокласниками інтернатних закладів виявилися: створення виховуючих ситуацій, приклади, дискусії, педагогічні вимоги, бесіди, переконання, привчання, доручення, проекти, рольові та імітаційні ігри; методи позитивного самосприйняття, цілепокладання, проектування індивідуальних планів, генерування ідей, аналітико-бібліографічний

метод, рефлексія-роздум тощо; з педагогами — рольові ігри, робота в групах, рефлексія-роздум тощо.

До ефективних форм роботи зі старшокласниками шкіл-інтернатів належать: години спілкування, тематичні бесіди, гуртки, вікторини, свята, круглі столи, акції, конкурси, тематичні зустрічі, тренінгові заняття, екскурсії в ліцеї, коледжі, на виробництво, в заклади соціального самообслуговування тощо, конструктивна взаємодія з однолітками району, міста, спільні соціально-педагогічні та спортивні заходи тощо; із педагогами — семінари, круглі столи, малі педради, індивідуальні консультації, лекції, бесіди, диспути тощо.

10. На процес підготовки старшокласників інтернатних закладів до життєдіяльності у сучасному суспільстві впливають такі чинники: наявність необхідних матеріальних ресурсів у самому соціальному середовищі; позитивна налаштованість суспільства та окремих соціальних груп щодо випускників інтернатних закладів; внутрішня позиція вихованця інтернатного закладу, його бажання включатися в соціум.

Література

1. Аксенов Ю. М. Деятельностный подход в социально-воспитательной работе с трудными детьми : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.06 / Аксенов Юрий Михайлович. — Москва, 2003. — 195 с.
2. Аладын А. А. Психологическая работа с детьми, лишенными родительского попечительства / А. А. Аладын, И. А. Фурманов, Н. В. Фурманов. — Минск : Тесей, 1999. — 224 с.
3. Аршавский И. А. Физиологические механизмы и закономерности индивидуального развития: Основы теории онтогенеза / Илья Аркадьевич Аршавский. — М. : Наука, 1982. — 270 с.
4. Бернадська Л. В. Виховання толерантності в учнів 5-7 класів шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Бернадська Лілія Віталіївна. — К., 2008. — 230 с.
5. Бех І. Д. Виховання особистості / Іван Дмитрович Бех. — К. : «Либідь», 2003. — 278 с. — (Особистісно орієнтований підхід. : теоретико-технологічні засади; кн. 1.).
6. Бех І. Д. Виховання особистості / Іван Дмитрович Бех. — К. : «Либідь», 2003. — 342 с. — (Особистісно орієнтований підхід. : теоретико-технологічні засади; кн. 2.).
7. Бондаревская Е. В. Теория и практика личностно-ориентированного образования / Евгения Васильевна Бондаревская. — Ростов-на-Дону, 2000. — 352 с.
8. Вихованці інтернатів про себе і своє життя. Кн. 1. / [О. М. Балакірева, кер. авт. кол., О. О. Яременко, Н. П. Дудар та ін.] — К. : Український інститут соціальних досліджень, 2000. — 134 с.
9. Газман О. С. Неклассическое воспитание: от авторитарной педагогики к педагогике свободы / О. С. Газман. — М. : МИРОС, 2002. — 477 с.

10. Галигузова Л. Н. Педагогические аспекты воспитания детей в домах ребенка и в детских домах / Л. Н. Галигузова, С. Ю. Мещерякова, Л. М. Царегородцева. // Вопросы психологии. — 1990. — № 6. — С. 17-25.
11. Герасимова И. А. Социально-культурная деятельность интернатных учреждений как фактор профилактики девиантного поведения : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Герасимова Ирина Алексеевна. — Москва, 2006. — 23 с.
12. Голованова Н. Ф. Общая педагогика : [учебное пособие для вузов] / Надежда Филипповна Голованова. — СПб. : Речь, 2005. — 317 с.
13. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х т. / В. И. Даль. — М., ГИС, 1955. — Т. 3. — 555 с.
14. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти // Освіта України. — 2004. — № 5. — С. 1-13.
15. Дьяченко М. И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. — Минск : БГУ, 1976. — 176 с.
16. Искрин Н. С. Управление развитием воспитательной системы образовательного интернатного учреждения: дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Искрин Никита Сергеевич. — Казань, 2004. — 264 с.
17. Канишевська Л. В. Крокуємо до соціальної зрілості : [наук.-метод. посіб.] / Л. В. Канишевська. — К. : Ін-т проблем виховання НАПН України, 2011. — 175 с.
18. Канишевська Л. В. Виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності : монографія / Любов Вікторівна Канишевська. — К. : ХмЦНП, 2011. — 368 с.
19. Кобзар Б. С. Управління виховною роботою в школі-інтернаті / Б. С. Кобзар, Є. П. Постовайтов, В. Г. Слюсаренко. — К. : Інститут проблем виховання АПН України, 1996. — 260 с.
20. Кон И. С. Психология старшеклассника [Электронный ресурс] / И. С. Кон. — Режим доступа : <http://www.koob.ru/kon//psychologia-ganney-yunosti>. — Назва з екрана.
21. Краевский В. В. Методология педагогики. Новый этап. / В. В. Краевский, Е. В. Бережнова. — Академия, 2006. — 400 с.
22. Крамаренко Л. І. Педагогічні умови формування інтересу майбутніх учителів до науково-педагогічних знань у навчальному процесі педучилища / Л. І. Крамаренко. // Збірник наук. праць Уманського держ. пед. ун-ту. ім. П. Тичини / [голов. ред. В. Г. Кузь]. — К. : Міленіум, 2004. — С. 53-62.
23. Куторжевська Л. І. Підготовка майбутнього вчителя до роботи вихователем у загальноосвітніх навчальних закладах для дітей-сиріт: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Куторжевська Любов Іванівна. — Полтава, 2004. — 254 с.
24. Лишин О. В. Педагогическая психология воспитания : учебное пособие для школьных психологов / [под ред. Д. Й. Фельдштейна] / Олег Всеволодович Лишин. — М. : Институт практической психологии, 1997. — 256 с.
25. Маханько А. И. Особенности социализации воспитанников интернатных учреждений / А. И. Маханько, Н. А. Иванюк. — МОО : Понимание, 2004. — 473 с.
26. Мудрик А. В. Социальная педагогика : [учебник для студентов пед. вузов] / Анатолий Викторович Мудрик ; [под ред. В. А. Слостенина]. — М. : Академия, 1993. — 184 с.

27. Науково-педагогічні основи соціально-педагогічної реабілітації вихованців інтернатних закладів: [науково-методичний посібник / кер. автор. колективу Л. В. Канішевська]. — К. : Інститут проблем виховання АПН України, 2004. — 102 с.
28. Оржеховська В. М. Проблеми превентивного виховання у контексті соціологічних досліджень / В. М. Оржеховська. // Соціологічна освіта і наука в Україні. — К., 2000. — Вип. I. — С. 316-320.
29. Пазухина С. В. Педагогическая успешность: диагностика и развитие профессионального сознания учителя: [учебное пособие] / Светлана Вячеславовна Пазухина. — СПб. : Речь, 2007. — 224 с.
30. Поппер К. Открытое общество и его враги / Карл Поппер [Перевод с английского В. Н. Садовского]. — М. : Международный фонд «Культурная инициатива» SOROS FOUNDATION, 1992. — 475 с.
31. Сафина З. Н. Социально-педагогические условия преодоления одиночества у учащейся молодежи : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Сафина Зульфия Нурмухаметовна. — Казань, 1996. — 177 с.
32. Степанов Е. Н. Педагогу о современных концепциях воспитания / Е. Н. Степанов, Л. М. Лузина. — М. : ТЦ «Сфера», 2005. — 148 с.
33. Социально-педагогическая работа с выпускниками детских интернатных учреждений : учебно-методическое пособие / А. П. Лавринович, Е. Н. Алтынцева, Л. А. Шелег. — Минск : БГПУ, 2008. — 94 с.
34. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: у 5 т. / Василь Олександрович Сухомлинський. — К. : Радянська школа, 1976. — Т. I. : Спілкування в колективі. — 1976. — 654 с.
35. Толстых Н. Н. Развитие временной транспективы и способности к целеполаганию у школьников 15-17 лет / Н. Н. Толстых // Воспитание школьников. — 1997 — № 4. — С. 21-24.
36. Хармаев Ю. В. Криминалистические проблемы социализации воспитанников детских домов и школ-интернатов : дисс. ... канд. юридич. наук : 12.00.08 / Хармаев Юрий Владимирович. — М., 1998. — 179 с.
37. Хорни К. Невротическая личность нашего времени / Карен Хорни; [гл. ред. В. Строганова]. — СПб. : Питер, 2002. — 224 с.
38. Ягудина Л. Р. Социальное становление учащихся в условиях открытой социально-педагогической системы : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Ягудина Лилия Равилевна. — М., 2002. — 220 с.

Додатки

Додаток А

Особистісна шкала самооцінки Ч. Спілбергера

Включає 20 питань. При підрахунку балів із суми відповідей на питання 2, 3, 4, 5, 8, 9, 11, 12, 14, 15, 17, 18, 20 віднімається сума відповідей на питання 1, 6, 7, 10, 13, 16, 19. До отриманої різниці додається 35. Сумарний показник по шкалі Ч. Спілбергера діагностує: до 30 балів – низький рівень тривожності, від 30 до 45 – середній рівень, понад 45 – високий.

Інструкція. Прочитайте кожне з наведених нижче тверджень і закресліть відповідну цифру праворуч у залежності від того, як ви себе почуваєте зазвичай. Над відповіддю довго не задумуйтеся, оскільки правильних і неправильних варіантів немає.

№ з/п	Речення	Майже ніколи	Іноді	Часто	Майже завжди
1.	Я відчуваю задоволення	1	2	3	4
2.	Я швидко втомлююся	1	2	3	4
3.	Я легко можу заплакати	1	2	3	4
4.	Я хотів би бути таким же щасливим, як і інші	1	2	3	4
5.	Буває, що я програю через те, що недостатньо швидко приймаю рішення	1	2	3	4
6.	Я почуваю себе бадьорим	1	2	3	4
7.	Я спокійний, холоднокровний і зібраний	1	2	3	4
8.	Можливі труднощі дуже тривожать мене	1	2	3	4
9.	Я занадто хвилююся через дрібниці	1	2	3	4
10.	Я цілком щасливий	1	2	3	4
11.	Я сприймаю все занадто близько до серця	1	2	3	4
12.	Мені не вистачає впевненості в собі	1	2	3	4
13.	Я почуваю себе в безпеці	1	2	3	4
14.	Я намагаюся уникати критичних ситуацій і труднощів	1	2	3	4
15.	Мене охоплює нудьга	1	2	3	4
16.	Я буваю задоволеним	1	2	3	4

17.	Усілякі дрібниці відволікають і хвилюють мене	1	2	3	4
18.	Я так глибоко переживаю свої розчарування, що потім не можу про них забути	1	2	3	4
19.	Я врівноважена людина	1	2	3	4
20.	Мене охоплює сильне занепокоєння, коли я думаю про свої справи і турботи	1	2	3	4

Додаток Б

Тест «Оцінка власної поведінки в конфліктній ситуації»

Самотестування для оцінки власної поведінки в конфліктній ситуації (за методикою А. Аджієва)

Мета: визначити рівень умінь старшокласників шкіл-інтернатів конструктивно розв'язувати конфліктні ситуації.

Інструкція. Спробуйте відверто відповісти на запитання: «**Як ви, зазвичай, поводить себе в конфліктній ситуації чи під час суперечки?**» Ознайомтесь із запропонованими варіантами відповідей. Якщо таким чином ви поводить себе: часто — 3 бали; інколи — 2 бали; рідко — 1 бал. Якщо вам властива та чи інша поведінка, поставте відповідну кількість балів після номера відповіді, що характеризує певний стиль поведінки.

№ з/п	Варіанти відповідей	Бали
1.	Погрожую та вчиняю бійку	
2.	Намагаюся прийняти точку зору опонента, рахуюся з нею, як зі своєю	
3.	Шукаю шляхи мирного виходу із конфлікту	
4.	Припускаю, що не правий, навіть якщо не можу повірити в це остаточно	
5.	Унікаю супротивника	
6.	Бажаю будь-яким чином досягти своєї мети	
7.	Намагаюся з'ясувати, з чим я згодний, а з чим категорично ні	
8.	Йду на компроміс	
9.	Здаюсь	
10.	Змінюю тему	
11.	Наполегливо повторюю одну й ту саму думку, поки не досягну свого	
12.	Прагну найти джерело конфлікту, зрозуміти, з чого все почалось	

13.	Потроху йду на поступки і підштовхую тим самим поступати-ся іншу сторону	
14.	Пропоную примирення	
15.	Намагаюся перевести все на жарт	

Обробка результатів тесту. Підрахувавши бали за всіма показниками, ви отримаєте характеристики різних типів поведінки в конфліктній ситуації та визначите власний стиль (за більшістю балів).

Тип «А» — сума балів під номерами 1, 6, 11.

Тип «Б» — сума балів під номерами 2, 7, 12.

Тип «В» — сума балів під номерами 3, 8, 13.

Тип «Г» — сума балів під номерами 4, 9, 14.

Тип «Д» — сума балів під номерами 5, 10, 15.

«А» — це жорсткий тип вирішення конфліктів-«суперечок». Ви до кінця наполягаєте на своєму, захищаючи власну позицію. За будь-яких обставин ви прагнете перемогти. Це тип людини, яка вважає, що завжди має рацію.

«Б»— «демократичний» стиль. Ви дотримуєтесь думки, що завжди можна домовитися. Під час суперечки ви пропонуєте інше рішення, яке б задовольнило обидві сторони.

«В» — «компромісний стиль». З самого початку ви згодні на компроміс, на пошук шляхів виходу із суперечки.

«Г» — «м'який» стиль. Свого супротивника ви «знищуєте» добротою. З готовністю погоджуєтесь з його точкою зору, відмовляєтесь від своєї.

«Д» — стиль «уникання». Ваше кредо — «вчасно піти». Ви намагаєтесь не загострювати ситуацію, не доводити до конфлікту, до відкритого зіткнення.

Педагог пропонує старшокласникам проаналізувати результати тестування, порівняти їх із самооцінкою власної поведінки. Якщо є бажання обговорити власні результати тестування з однокласниками, педагог надає час для колективного аналізу. Під час бесіди педагог залучає підлітків до бесіди про конфлікти.

Додаток В

Тест А. Маркової

Мета: виявити ставлення старшокласників шкіл-інтернатів до інших людей.

Інструкція. Висловіть своє ставлення до кожної з дев'ятнадцяти думок тесту. Якщо ви погоджуєтесь з твердженням, поставте знак «+», а якщо ні — «-». Відповіді на зразок: «я не знаю», «не впевнений» — не припускаються.

1. Я повинен пам'ятати, що майже кожної хвилини протягом дня мене оцінюють ті, з ким доводиться спілкуватися.

2. У кожної людини повинно бути достатньо розвинене почуття незалежності, щоб обговорювати з друзями своє хобі, незважаючи на те, подобається воно їм чи ні.

3. Наймудріше — це зберегти гідність, навіть тоді, коли це стає неможливим.

4. Якщо людина помічає помилку в мовленні іншого, вона повинна її виправити.

5. Коли вас знайомлять з людиною, а ви не розчули її ім'я, ви просите її повторити.

6. Ви впевнені, що вас поважають за те, що ніколи не дозволяєте іншим кепкувати над собою.

7. Ви повинні завжди бути напоготові, щоб попередити насмійки оточуючих і не опинитися у незручній ситуації.

8. Якщо ви спілкуєтеся з цікавою та дотепною людиною, краще не вступати в змагання, а віддати їй належне і ухилитися від розмови.

9. Людина завжди повинна прагнути поводитися відповідно до настрою компанії, у якій вона знаходиться.

10. Ви повинні завжди допомагати своїм друзям, тому що може настати такий час, коли вам потрібна буде їхня допомога.

11. Не варто занадто багато допомагати іншим, оскільки не всі здатні оцінити зроблене для них належним чином.

12. Краще нехай інші залежать від вас, ніж ви від них.

13. Справжній друг прагне допомагати своїм друзям.

14. Людина повинна продемонструвати свої кращі якості, щоб її належно оцінили та схвалили її дії.

15. Якщо в компанії розповідають анекдот, який ви вже чули, потрібно зупинити розповідача.

16. Якщо в компанії розповідають анекдот, який ви вже чули, ви повинні бути досить ввічливими, щоб щиро посміятися над ним разом з усіма.

17. Якщо вас запросили до друга, а ви маєте бажання піти в кіно, ви повинні сказати, що у вас болить голова, чи придумати якийсь інше пояснення аби не образити друга, повідомляючи йому істинну причину.

18. Справжній друг вимагає, щоб його друзі поводитися з ним найкращим чином, навіть якщо в них немає на те бажання.

19. Люди не повинні вперто та наполегливо захищати свої переконання щоразу, коли висловлюється протилежна думка.

Обробка результатів. За кожну відповідь, яка співпадає з правильною, нарахуйте собі 5 балів. Правильні відповіді («+») відносяться до думок з номерами: 1; 2; 3; 4; 5; 9; 10; 12; 13; 15; 16; 18; 19. Підрахуйте загальну суму балів за всі відповіді, що співпали.

Від 46 до 60 балів — відмінний результат. Більшість людей захоплюється вами. Ви виявляєте співчуття і турботу, повагу до іншого,

чуйність. Для вас характерне стійке ціннісне ставлення до тих, з ким спілкуєтеся.

31-45 балів: ви намагаєтеся виявляти співчуття і турботу, повагу до іншого, чуйність. Для вас характерне ситуативне ціннісне ставлення до тих, з ким спілкуєтеся.

16-30 балів: майже не виявляєте співчуття і турботу, повагу, чуйність до іншого; ціннісне ставлення до тих, з ким спілкуєтеся, майже не сформоване.

0-15 балів: не співчуваєте іншому, ціннісне ставлення до нього не сформоване.

Додаток Д

Тест «Мій запас міцності»

Мета: виявити вміння старшокласників шкіл-інтернатів оцінювати соціальну ситуацію, бути готовим до раптових змін у житті, робити адекватний вибір та нести за нього відповідальність.

Інструкція. Перед вами двадцять п'ять тверджень. Уважно прочитайте їх. Якщо вважаєте, що висловлювання характеризує ваш стан, позначте його хрестиком.

1. Коли я виконую будь-яку справу, я швидко втомлююся.
2. Мені важко зосередитися на чомусь одному.
3. Я маю схильність турбуватися з будь-якої причини.
4. Часто я почуваю себе так погано, що нудота підступає до горла.
5. Нерідко, коли я роблю щось відповідальне, мої руки тремтять.
6. Взагалі я часто хвилююся.
7. Мені часто сняться жахи.
8. Я, чесно кажучи, пітнію навіть у холодну погоду.
9. Мені весь час хочеться тягнути в рот щось їстівне. Я дуже люблю насіння, льодяники, іриски.
10. Часто буває, що я відчуваю біль у животі.
11. Трапляється, що я прокидаюся серед ночі і довго не можу заснути.
12. Я часто відчуваю роздратованість.
13. Напевне, я володію більшою чутливістю, ніж інші люди.
14. У моєму житті постійно щось трапляється, тому я весь час про що-небудь турбуюся.
15. Прикро, звичайно, що мені дістанеться не так багато щастя, як іншим.
16. Правду кажучи, я досить легко можу заплакати.
17. Я терпіти не можу чекати когось або щось, я завжди починаю нервувати.

18. Іноді я відчуваю, що занадто метушливо поводжу себе, просто на місці всидіти не можу.
19. Я терпіти не можу переборювати труднощі.
20. Інколи я відчуваю свою повну безпорадність і непотрібність.
21. Я знаю, що відрізняюся досить великою сором'язливістю.
22. Мені все дається важко.
23. Більшу частину часу я знаходжуся в напрузі.
24. Часом у мене буває стан повної розбитості й апатії.
25. Труднощі слід не переборювати, а по можливості обходити або уникати їх. Це моє глибоке переконання.

Обробка результатів та їх інтерпретація. Підрахуйте кількість хрестиків.

Перша група: 0-5 хрестиків. Твоя готовність до раптових неприємностей і різних змін у житті часом настільки висока, що нерідко ти недооцінюєш усю серйозність нової для тебе ситуації.

Друга група: 6-10 хрестиків. Твоя готовність до раптових змін й здатність пристосуватися до них нормальна.

Третя група: 11-20 хрестиків. Готовність до змін та вміння швидко орієнтуватися в нових умовах життя в тебе низька.

Четверта група: 21-25 хрестиків. Ти маєш схильність дуже сильно хвилюватися, надто турбуватися не тільки із-за чогось серйозного, але й через дрібниці.

Додаток Е

Анкета для педагогів шкіл-інтернатів

Мета: 1) виявити рівень осмислення педагогами шкіл-інтернатів поняття «готовність старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві» (питання 1); 2) виявити ставлення педагогів шкіл-інтернатів до проблеми підготовки старшокласників до життєдіяльності у відкритому суспільстві (питання 2, 3); 3) визначити стан роботи з підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві (питання 4, 5).

1. Який зміст Ви вкладаєте в поняття «готовність старшокласників до життєдіяльності у відкритому суспільстві»? _____

2. Як Ви вважаєте, чи є проблема підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві актуальною проблемою сучасності? _____

3. Як Ви вважаєте, чи може сучасна школа-інтернат досягнути значного успіху у підготовці старшокласників до життєдіяльності у відкритому суспільстві? _____

4. Які методи підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві Ви використовуєте в практичній роботі? Перерахуйте їх. _____

5. З якими труднощами під час підготовки старшокласників до життєдіяльності у відкритому суспільстві Ви стикаєтеся? _____

Додаток Ж

Структура програми «Основи життєвого самовизначення»

Модуль	Тематика модуля	К-ть годин
1. «Я та мій життєвий шлях»	<p>Теми занять та форми їх проведення:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. До чого прагнуть люди (дискусія, тренінгові вправи). 2. Розвиток здібностей для самовизначення життєвих цілей та визначення необхідних якостей щодо їх досягнення (тренінгове заняття). 3. Прогнозування і подання життєвих перешкод (тренінгове заняття). 4. Як перетворити мрії в реальність (година спілкування). 	4 години
2. «Я у суспільстві»	<p>Тема 1. «Я – громадянин України»</p> <p>Теми занять та форми їх проведення:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Бути громадянином (виховна година). 2. Я – людина, особистість, громадянин (година спілкування). 3. Державні символи України (виховна година). 4. Україна ХХ століття: рік 33-й (вечір пам'яті). 5. Славетні постаті України (виховна година). 6. Доля поета: історія життя і творчого шляху В. Стуса (зустріч у літературній вітальні). <p>Тема 2. Моя правосвідомість</p> <p>Теми занять та форми їх проведення:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Шкільне життя та закон (година спілкування). 2. Злочин і покарання (диспут). 3. Чи знаєте ви закон? (гра-аукціон). <p>Тема 3. Особливості спілкування і розуміння людьми один одного</p> <p>Тематика тренінгових занять:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Розвиток навичок спілкування. 2. Уміння сприймати критику і переборювати звинувачення. 3. Вчусь відстоювати власні думки. 4. Не дозволимо собою маніпулювати. 	19 годин

	<p>Тема 4. Конфлікти. Стратегія поведінки в конфлікті Тема занять та форми їх проведення: 1. Конфлікти. Шляхи виходу з конфліктів (тренінгові заняття). 2. Вчіться володіти собою (година спілкування). 3. Уміння жити серед людей (тренінгові заняття).</p> <p>Тема 5. Толерантність. Що це? Тематика тренінгових занять: 1. Толерантність. Що це? 2. Мої «за» та «проти». 3. Різні та інші (про національні меншини).</p>	
3. «Я – майбутній фахівець»	<p>Тема 1. Світ професій Тема занять та форми їх проведення: 1. Світ професій (оглядова психологічна класифікація професій за Є. Клімовим). 2. Як обрати професію (інформаційно-просвітницька бесіда з елементами драматизації). 3. Формула професії (бесіда, тестування).</p> <p>Тема 2. Здібності людини та її професійний вибір Тема занять та форми їх проведення: 1. Я хочу: інтереси, здібності (бесіда, використання методики Йоваши). 2. Я можу: здібності, професійна відповідність (бесіда, рольова гра). 3. Помилки у виборі професії (бесіда).</p> <p>Тема 3. Прийняття рішення та планування майбутнього професійного шляху Тема занять та форми їх проведення: 1. Стратегії професійного вибору (година спілкування). 2-3. Як влаштуватися на роботу (заняття-практикум).</p>	9 годин
4. «Я – майбутній сім'янин»	<p>Тема 1. Юність – час подібатись Тема занять та форми їх проведення: 1. Ще раз про любов (усно-поетичний журнал). 2. Підготовка школярів до сімейного життя (поради дівчатам). 3. Підготовка школярів до сімейного життя (бесіда з юнаками).</p> <p>Тема 2. Багатство стосунків: шлях у лабіринті. Формула щасливого шлюбу Тема занять та форми їх проведення: 1. Сім'я у життя людини (круглий стіл). 2. Взаємні претензії (тренінгове заняття). 3. Складові сімейного добробуту (групова дискусія). 4. Сімейний договір (імітаційна гра). 5. Шлюбний контракт (імітаційна гра).</p>	17 годин

	<p>Тема 3. Сімейна економіка Тематика практичних занять:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Розподіл грошей на покупки. Споживацький кошук українця. 2. Витрати першочергові та другорядні. 3. Складання кошторису витрат сім'ї на місяць, тиждень (за наявністю різних доходів та кількістю членів сім'ї). 4. Уроки економії. Де товари дешевше? Що краще купувати: дешевий та неякісний товар або якісний, але дорогий? <p>Тема 4. Сімейне господарювання Тематика практичних занять:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. «Велике прання» або як подовжити строк користування одягом. 2. Як відновити та відремонтувати одяг. 3. Ремонт житлового приміщення. 4. Меню на тиждень. 5. Сервірування святкового столу. 	
5. «Я — господар власного життя»	<p>Тематика тренінгових занять:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Упевність у собі. Бути впевненим — це здорово (формування навичок упевненої поведінки й уміння протистояти тиску). 2. Причини та наслідки вживання наркотичних речовин підлітками. Зроби свій вибір. 3. Вміння протистояти чужому тиску (опрацювання навичок упевненої поведінки). 4. Упевненість у собі. 	4 години
Всього		53 години

Додаток 3

Заняття «До чого люди прагнуть у житті»

Мета: сприяти усвідомленню старшокласниками мети, яка дає людині сенс життя; розглянути різницю між матеріальною й нематеріальною метою; допомогти учням визначити особисту мету і прагнення.

Попередня підготовка

Учитель пропонує старшокласникам написати міні-твір «Автобіографія майбутнього».

Діти! Я хочу запропонувати вам невелике, але захоплююче завдання. Воно буде схоже на твір. Вам, мабуть, усім відоме слово «біографія». Його точне значення — життєопис.

Автобіографія — це опис свого життя.

Автобіографію, як правило, треба писати, коли влаштовуєшся на роботу або вступаєш до навчального закладу. Вона повинна мати достовірні дані про основні етапи життєвого шляху людини.

Сьогодні ви спробуєте написати «автобіографію майбутнього». Зазірніть уперед, подумайте й помрійте. Не обмежуйте свою фантазію. Обсяг твору довільний.

Спробуйте відповісти на такі запитання:

- Як ви бачите своє життя від сьогодні до 2030 року?
- Якою буде ваша освіта, професія?
- Чи є сім'я, діти?
- Яким буде ваше матеріальне становище?
- Що є предметом вашої гордості за прожиті роки?

(Підписувати твір необов'язково).

Хід заняття

I. Організаційний момент.

II. Повідомлення теми, мети заняття.

III. Обговорення міні-творів «Автобіографія майбутнього».

Учитель аналізуючи міні-твори, зазначає, які життєві досягнення найбільш цінують старшокласники, що більше цінують юнаки, а що — дівчата, наскільки мрії учнів духовні чи бездуховні, егоїстичні чи альтруїстичні.

(Старшокласники висловлюють свою думку, наводять аргументи на захист тих чи інших життєвих цінностей).

IV. З'ясування мети, до якої люди можуть прагнути у житті.

***На дощі:** (якісна освіта, престижна робота і вдала кар'єра, хороша сім'я, слава, гроші, багатство, дружба, досягнення у мистецтві, музиці, спорті, повага і захоплення оточуючих, наука як пізнання нового, міцне здоров'я, гарний одяг, ювелірні прикраси, влада або стан, хороший будинок, квартира, збереження життя й природи на Землі, щастя близьких людей, благополуччя держави).*

Завдання 1. Перепишіть даний перелік у свій зошит. Поділіться на пари і, обговорюючи цей список, виберіть ті прагнення, над якими, на вашу думку, людина не владна. Біля кожного прагнення поставте відповідну помітку — «владен» чи «невладен».

Завдання 2. Читаючи уважно кожне із прагнень, позначте, які з них матеріальні, а які нематеріальні. Біля кожного прагнення у зошиті поставте відповідну помітку.

Матеріальним називається те, що можна продемонструвати або доказати факт його існування.

До нематеріального не можна доторкнутися і, відповідно, перевірити наявність: однак це існує.

Завдання 3. Виписіть окремо п'ять цілей, яких би ви хотіли досягнути у житті понад усе. Працюйте індивідуально.

Учитель. У списку до матеріальних цінностей належать: гроші, гарний одяг, ювелірні прикраси, хороша квартира. Інші цілі, які спонукують до діяльності й роблять життя свідомим, є нематеріальними.

Зрозуміло, що люди повинні жити у теплі й чистоті, добре харчуватися, але, якщо життя підпорядковане задоволенню тільки цих потреб, щастя буде короткочасним. Якщо людина сита, ніяка їжа не зробить її щасливою. Фізичні потреби неважко задовольнити — ненаситною є тільки жадібність.

Нехай кожний їсть рівно стільки, скільки потрібно, жадібність і розбещеність не повинні керувати людиною. Щодо того, над яким прагненням людина владна, а над яким ні, виникли суперечності. Хтось вважає, що досягнення майже кожної з перерахованого переліку цілей життя знаходиться у його владі. Хтось, навпаки, більше покладається на обставини, ніж на себе. Тому питання, що ж відіграє важливішу роль — воля людини чи обставини життя, — є непростим, дискусійним. Про це розмірковують філософи, журналісти, письменники. І кожна людина самостійно шукає на нього відповідь. Відповідно до неї й складається життєва позиція: активна чи пасивна, яка певним чином передбачає успішність життя й діяльності людини.

Можна зробити висновок: не можна заперечувати вплив зовнішніх обставин на результати діяльності, їх треба обов'язково враховувати. Активна позиція, коли людина бере відповідальність за досягнення поставленої мети на себе, є більш плідною. Такі люди більш щасливі у житті й досягають великих успіхів.

V. Дискусія з питання «До чого прагнуть люди?»

1. На дошці записані найбільш уживані тези. Учням пропонується відповісти на наступні запитання: «Які п'ять речей з даного списку для вас є найголовнішими?», «Чи будете ви по-справжньому щасливі, отримавши ці речі? Чому?»

2. Учитель з'ясовує, чи співпадає думка учасників дискусії щодо важливості деяких речей. Під час опитування визначається, що є найголовнішим для кожного з учнів. Складається список цих речей, щоразу позначаються зірочкою ті, що називають учасники.

3. Учні записують на чистій сторінці слово мета. Потім їм пропонується написати для себе хоча б одну мету, якої вони хочуть досягнути. У подальшому цей список можна доповнити. Старшокласникам можуть бути запропоновані наступні запитання:

- Чого я хочу досягти? Ця мета матеріальна чи нематеріальна?
- Що я хочу зробити? Чи принесе це мені (іншим) щастя?
- Ким я хочу бути? Який спосіб життя я хочу вести?
- Що мені треба, щоб досягнути особистого успіху?
- Як би мені хотілося, щоб люди ставилися до мене?
- Як будуть мої вчинки впливати на оточуючих?

VI. Дискусія з виявленням пріоритетів.

Оповідання для обговорення

Трьох мудреців запитали про те, що є важливішим для людини — її минуле, теперішнє чи майбутнє.

Один із них сказав:

— Моє минуле робить мене тим, ким я є. Я вмю те, чому навчився колись. Я вірю у себе, тому що мені добре вдавалися ті справи, за які я брався раніше. Мені подобаються люди, з якими мені раніше було добре, чи схожі на них. Я дивлюся на вас, бачу ваші посмішки і чекаю заперечень, бо ми вже не раз сперечалися, і я вже знаю, що ви не звикли погоджуватися з будь-ким без заперечень.

— З цим неможливо погодитися, — сказав інший.

— Якби ти мав рацію, то людина була б приречена, як павук, сидіти день за днем у павутинні своїх звичок. Людину формує її майбутнє. Неважливо, що я знаю і умю зараз, — я буду навчатися тому, що потрібно буде мені у майбутньому. Моє уявлення про те, яким я хочу стати через два роки реальніші, ніж мої спогади про те, яким я був два роки тому. Мої дії зараз не залежать від того, яким я був раніше, вони залежать від того, яким я збираюся стати. Мені подобаються люди не схожі на тих, кого я знав раніше. А розмова зараз цікава не тому, що ми вже звикли сперечатися один з одним, а тому, що я відчуваю тут захоплюючу боротьбу.

— Ви зовсім не враховуєте те, — втрутився третій, — що минуле і майбутнє існують тільки у наших думках. Минулого вже немає. Майбутнього ще немає. І незалежно від того, згадуєте ви про минуле чи мрієте про майбутнє, дієте ви тільки зараз. Тільки зараз можна щось змінювати у своєму житті — ні минуле, ні майбутнє нам невіддані. Тільки зараз можна бути щасливим: спогади про минуле щастя — сумні, очікування щастя у майбутньому — тривожне! А коли я починаю сперечатися, то повинен враховувати ті співвідношення сил і сукупність аргументів, які склалися у теперішній момент. Це як у шахах: я можу тримати у пам'яті скільки завгодно партій, можу уявляти собі, як би хотів закінчити партію, можу планувати комбінації, але моя перемога залежатиме від того, наскільки точно я відповім на ситуацію, яка склалася на дошці зараз.

І мудреці довго ще сперечалися, насолоджуючись бесідою. І я не знаю, хто з них переміг у суперечці.

Завдання для учнів:

1. Продовжити аргументи кожного з мудреців.
2. Як, на вашу думку, розгортається ця суперечка далі; якій точці зору ви віддали б перевагу?

Можливий підсумок і висновки дискусії.

1. Запитання учням: що нового для себе ви з'ясували під час обговорення?

2. Висновки. Є люди орієнтовані, в основному, на минуле. Вони цінують свій досвід і колишні досягнення. Найбажаніше майбутнє для них — це повторення приємного минулого. Вони уникають тих неприємностей, з якими уже зустрічалися раніше. Вони недолюблюють нові й незвичні ситуації, а потрапивши у них, намагаються знайти аналогічні їм у минулому.

Є люди орієнтовані, в основному, на майбутнє. Вони підкорюють своє життя власним планам і цілям. Їх приваблюють зміни. І минуле, і теперішнє для них — це проміжний етап на шляху до майбутнього. І те, і інше має для них ціну у тій мірі, у якій воно наближує їх до нього. Для таких людей неактуальне прислів'я «краще синиця у руках, ніж журавель у небі». Майбутні досягнення цінніші для них, ніж теперішні. Вони легко забувають невдачі у минулому і не зважають на існуючі перешкоди й обмеження.

Третій точці зору у суперечці також відповідає певний спосіб життя. Люди часто залежать від ситуації. У кожному мить свого життя вони занурюються повністю. Можливості, які відкриває ця мить, для них важливіші минулих досягнень і майбутніх радощів. «Є тільки мить між минулим й майбутнім. Саме вона називається життям», — ці слова могли б стати девізом такого способу життя.

3. Запитання для самостійних роздумів:

— Позиція якої людини є для вас ближчою?

— Створюючи образ майбутнього, ставлячи перед собою мету, намагаючись розібратися у власних інтересах, бажаннях, чи замислюєтесь ви над тим, як будете досягати бажаного, наскільки воно можливе?

(Можна озвучити висновки й продовжити дискусію).

VII. Підведення підсумків заняття.

Література:

1. Я сам строю свою жизнь / [Алиева М. А., Гришанович Т. В., Лобанова Л. В., Травникова Н. Г., Трошихина Е. Г.]; под ред. Е. Г. Трошихиной. — СПб.: Речь, 2007. — 216 с.
2. Гуцина Т. Н. Игровые технологии по формированию социальных навыков у подростков : [практическое пособие] / Т. Н. Гуцина. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: АРКТИ, 2008. — 120 с. — (Школьное образование).
3. Микляева А. В. Я — подросток. Мир эмоций. Программа уроков психологии / А. В. Микляева. — СПб.: «Речь», 2007. — 216 с.

Додаток К

Заняття «Шкільне життя та закон»

Мета: формувати у старшокласників шкіл-інтернатів уміння співвідносити правові норми з реальними міжособистісними стосунками, сприяти розвитку морально-правової рефлексії; спираючись на конкретні життєві ситуації, підкреслити небезпеку і стереотипи у стосунках між старшокласниками; виховувати гуманізм і почуття товарищескості; формувати навички безконфліктного спілкування і самовизначення особистих позицій під час зіткнення зі злом.

Обладнання: плакати з текстами законів, таблички для вправи «Займи позицію.»

Хід заняття

I. Організаційний момент.

II. Повідомлення теми, мети заняття.

III. Вступне слово вчителя.

Минуле століття пройшло під прапором демократії. Водночас воно ввійшло в історію людства як час найжорстокіших війн і конфліктів.

Не всі погоджуються з принципами демократії, особливо у країнах, де панували суворі недемократичні форми правління. Проте поки що кращої форми державно-політичного устрою людство ще не винайшло. У всьому світі, у кожній країні повинні утвердитися головні принципи демократії:

- народовладдя;
- дотримання прав і свобод кожної людини;
- рівності усіх перед законом.

Шкільне життя теж демократизується. Дуже багато змінилося у програмах, у методиці освіти. Суспільству не байдуже, якими виростуть діти.

Завдання: назвіть ті риси розвитку особистості, які є важливими для блага людей у всьому світі.

IV. Мозковий штурм «Риси демократа».

Учитель разом з двома учнями-помічниками швидко записують на дошці ті риси, які назвають учні класу, наприклад: волелюбний, активний, освічений, сміливий, енергійний, поважає людей, чесний, порядний та інші.

Учитель. У деяких школах створюються республіки, обираються президенти, міністри. Діти беруть участь у підготовці і проведенні виборів у шкільний парламент. Як же складається життя у нашому класі? Адже саме тут здійснюється те, заради чого ви навчаєтесь. Цей серйозний процес, який контролюють державні органи, називається... (освітою).

У нашому Основному Законі, Конституції України, — освіта визнана як право і обов'язок кожного.

Освіта — це цілеспрямований процес виховання і навчання в інтересах людини, суспільства, держави.

Не можна навчити людину, якщо вона не може співпрацювати з учителями, якщо, як говорив Платон, вона «не зручна для спілкування».

V. Вправа «Співробітництво».

Інструкція. Усі учасники, стоячи обличчям один до одного, створюють коридор із двох шеренг. Середина — це смуга приблизно 8 м.

Учня пропонується бути уважними до того, що говорить учитель. Якщо вони погоджуються з тим, що він говорить, то роблять крок уперед, якщо не погоджуються — крок назад. Ширина кроку дорівнює 20 см.

1. Співпраця — це коли діємо разом щодо вирішення певної проблеми.

2. У нашому класі всі поважають один одного.

3. Не можна давати прізвиська.

4. Якщо мені навіть оголосять бойкот, я не можу тікати з уроків.

5. У мене немає часу говорити, відволікатися на уроках.

6. Я товаришую лише з однією людиною, з іншими — просто хороші стосунки.

7. Мені цікаво спілкуватися з кожним у класі.

8. У нашому класі поважають дітей усіх національностей.

9. Якщо у мене низькі оцінки, то у цьому тільки моя вина.

10. Я не даю нікому списувати.

11. Я не списую.

12. У нас на уроках усі уважні і дисципліновані.

13. У нас ніхто не висловлюється за допомогою нецензурних слів.

14. Мені не подобається, коли у присутності всіх хлопців та дівчина починають обніматися і цілуватися.

15. Ми рідко сваримося.

16. У нас немає проблем щодо чергування.

17. Якщо я чогось не розумію на уроці, то мені обов'язково допоможуть.

18. Усі в нашому класі стежать за своїм зовнішнім виглядом.

19. Ми всі прагнемо бути чесними і порядними людьми.

Підсумки вправи. Якщо ви підійшли близько до смуги, яка була серединою вашого «коридору» або вступили у неї, то ви готові до співпраці, дружелюбні, демократичні, але часто виникає необхідність вирішувати питання, на які немає однозначної відповіді.

VI. Робота з дилемою.

Батьки Алли (ім'я змінено) постійно сварилися, билися у її присутності, розпивали спиртні напої, не турбувалися про неї.

Єдине місце, де вона відчувала себе людиною, — це рідна школа. Алла мріяла стати юристом. Була гостра на язик, могла сказати все, що хотіла, навіть директору школи.

А у дев'ятому класі вона почала відвідувати секту сатаністів і з захопленням описувала однокласникам оргії, які вони там влаштовували.

З «нецікавих» уроків вона тікала, організуючи з собою цілу групу учнів.

У класі були ті, хто дружив з нею, і ті, хто її засуджував і навіть вимагав виключити зі школи...

Як вийти із ситуації?

Завдання. Утворіть 4-5 груп по 5-6 осіб у кожній. Працюючи у групах, складіть два списки якостей цього неформального лідера: «За що поважали Аллу?» і «За що засуджували Аллу?»

Питання для обговорення:

1. Чи знайшли діти, які засуджували Аллу у законах підтвердження своїх поглядів?

2. Які моральні норми, закріплені у законах, порушувала Алла?

3. Як можна було вирішити дилему?

«...І ось, одного разу директор зайшов до класу разом з новенькою. Вона приїхала з батьками з Англії».

— Як тебе звати? — запитали учні.

— Як англійську королеву! — посміхнулася дівчина.

З цього моменту Алла перестала бути єдиним лідером.

Ліза вільно говорила англійською, але багато чого не знала з програми звичайної школи. Діти із задоволенням допомагали їй, бували у неї вдома. Батьки Лізи подарували школі чотири комп'ютери і нові меблі для класу, де навчалася їх донька.

Алла підмовила двох дівчат запросити «королеву» у лісопосадку для з'ясування стосунків. Дівчата побили Лізу.

Запитання для роздумів:

— Чому у Алли склалося упереджене ставлення до нової однокласниці?

— За що, на вашу думку, Алла могла ненавидіти Лізу?

— Чому відбулося з'ясування стосунків?

(Дівчата звинуватили Лізу у тому, що вона занадто високої про себе думки, що її батьки намагаються вплинути на учителів за допомогою грошей).

VII. Вправа «Займи позицію — захист чи звинувачення».

Учитель розміщує на першій парті першого ряду табличку «Захист», а на першій парті другого ряду — табличку «Звинувачення». Діти повинні виступити зі своїми доказами на захист Алли та її друзів або із звинуваченнями. Не треба перебивати дітей, коментувати. Регламент — одна хвилина. Про час нагадує стук по металевій тарілці або стук дерев'яного молотка по столу.

У кінці обговорення учитель ставить на перший ряд табличку «Адвокат», на другий — «Прокурор». Зауважує, що порушуючи суспільні норми моралі, людина вже готова на скоєння правопорушення.

Особливо небезпечні правопорушення, злочини, здійснюються часто з мовчазного погодження оточуючих.

Зло дуже живуче. Уміти його розпізнати, уміти дати йому відсіч, протистояти злу — не кожному під силу, тому у складних ситуаціях підтримувати дітей повинні дорослі.

Головна вина лежить на самій Аллі, але вона нічого не зробила б, якби її ніхто не підтримував у класі. На жаль, злочини на підставі упереджень, підліткової ворожнечі є дуже частими.

VIII. Підведення підсумків заняття.

Слово вчителя.

З вашого мовчазного погодження може здійснити зло жорстока й підступна людина. Учїться протистояти жорстокості, агресії і насиллю. Для цього є закони, якими ми повинні уміти користуватися. У цьому вам допоможуть педагоги і вихователі.

Література:

1. Дереклеева Н.И. Справочник классного руководителя (10-11 классы) / Н.И. Дереклеева, М.Ю. Савченко, И.С. Артюхова. — М.: ВАКО, 2006. — 256 с.
2. Макарычева Г.И. Тренинг для подростков: профилактика асоциального поведения / Г.И. Макарычева. — СПб.: Речь, 2008. — 192 с.
3. Фалькович Т.А. Подростки XX века. Психолого-педагогическая работа в кризисных ситуациях: 8-11 классы / Т.А. Фалькович, Н.С. Толстоухова, Н.В. Высоцкая. — М.: ВАКО, 2007. — 250 с. — (Педагогика. Психология. Управление).

Додаток Л

Правова гра «Чи знаєте ви закон»

Мета: правова просвіта учнів, закріплення знань про основні права і обов'язки громадянина України.

Обладнання: таблички (карна відповідальність, адміністративна відповідальність, юридична відповідальність); картки із завданнями.

Хід гри

I. Вступне слово вчителя.

Сьогодні ми з вами ще раз перевіримо, чи знаєте ви закони. Один із головних принципів, на якому будується вільне суспільство, — це панування законів. Як говорив великий мислитель минулого Цицерон, «закони повинні викорінювати вади і запроваджувати доброчесність».

Учитель пропонує командам з'ясувати, хто з них краще знає закони, представляє журі.

II. Конкурс «Візитка команд».

Протягом 2-3 хвилин відбувається знайомство учасників: представлення назв команд, девізів, емблем.

(Максимальна оцінка — 5 балів).

III. Конкурс «Казка за казкою».

Учитель пропонує учням написати казку про тридцять царство — державу, де жили-були король і його народ. Команди отримують завдання. Перша — написати казку про царство, де існують закони і

король слідкує за їх виконанням. Друга — про життя у царстві — державі без законів.

На виконання цього завдання дається 15 хвилин.

Потім кожна команда зачитує свою казку.

Обговорення казок. Учням пропонується відповісти на запитання:

- У якій державі народу жилося краще?
- Чи потрібно контролювати виконання законів?
- Чи потрібні закони взагалі?

(Максимальна кількість балів — 5).

IV. Конкурс «Чи знаєте ви закон?»

Командам по черзі називаються різні ситуації, треба визначити, які це види юридичної відповідальності, і правильно підняти таблички «Карна відповідальність», «Адміністративна відповідальність».

- Учень розбив скло (адміністративна відповідальність).
- Громадянин усвідомлено купив крадену річ (карна відповідальність).
- Громадянин без ліцензії спіймав на гачок 15 кг риби (адміністративна відповідальність).
- Громадянин із помсти підпалив будинок сусіда (адміністративна відповідальність).
- Учень випадково влучив із рогатки в перехожого (адміністративна відповідальність).
- Машиніст потягу з'явився на роботу у нетверезому стані (адміністративна відповідальність)
- Водій автомобіля не впорався з керуванням і пошкодив машину, яка стояла попереду (адміністративна відповідальність).
- Учні ліцею викрали автомобіль і розбили його (карна відповідальність).
- Пасажир автобуса не сплатив за проїзд (адміністративна відповідальність).

(За кожну правильну відповідь — 1 бал).

V. Конкурс «Злочин і покарання».

Командам роздаються картки із завданнями (по три кожній), протягом трьох хвилин учасники повинні вибрати правильну відповідь на запропоновані завдання і обґрунтувати свій вибір рішення про покарання.

Картка 1

Костянтин Г., 23 роки, ніде не працює і не навчається. Його звинувачено визнаний у навмисному псуванні майна, оскільки розбив вікно у магазині. У суді він визнав себе винним, зазначив, що зробив непристойний вчинок і погоджується відшкодувати втрати. До карної відповідальності його притягують вперше.

(Відповідь №4)

Картка 2

Петро У. пішов на футбольний матч у стані алкогольного сп'яніння. Після цього він зі своїми друзями вирішив зайти до бару. У барі Петро побився з відвідувачами, які, як з'ясувалося, вболівали за іншу команду. Коли бармен намагався його зупинити, Петро сильно його вдарив, наніс тілесні пошкодження. Крім того, разом з друзями він розбив посуд, зламав стільці.

У процесі слідства його дії і дії його друзів були визнані хуліганськими.

(Відповідь № 1)

Картка 3

Олексій П. був зовсім пригнічений невдачами, які його в останній час просто переслідували. Дружина була тяжко хвора, справи на роботі йшли дуже погано. Він практично нічого не заробляв.

Олексій вирішив покінчити життя самогубством, але його лякало, що дружина не зможе жити сама. Тоді він спочатку вбив її, а потім спробував покінчити життя самогубством, але йому це не вдалося. Вирішуючи питання про покарання, суд звернув особливу увагу на обставини, за яких це все відбулося.

(Відповідь № 2)

Картка 4

Дмитро, 12 років, був затриманий за крадіжку у магазинах. Усього він здійснив близько сімдесяти дрібних крадіжок. Хлопчик прагнув відкласти певну суму коштів, тому продавав речі, які крав. Гроші зберігались у нього вдома. Дмитро відшкодував втрати повністю.

(Відповідь № 5)

Картка 5

Група дівчат, по 16 років, пізно ввечері на зупинці автобуса здійснила розбійний напад на літню жінку. Від отриманих ударів жінка впала і отримала серйозну травму. Дівчата відібрали у неї золотий годинник, дві золоті каблучки, золоті сережки, сумку з документами і грошима.

Суддя, виголошуючи вирок, зазначив, що він сподівається, що у майбутньому дівчата добре подумають, перед тим, як щось подібне робити.

(Відповідь № 3)

Картка 6

Анатолій З. був охарактеризований обвинувачем як людина, яка не може зупинитися перед скоєнням крадіжок власного майна громадян. Його неодноразово затримували, а останнього разу він протягом одного дня здійснив кишенькових крадіжок на суму 8 тисяч гривень.

(Відповідь № 6)

Варіанти відповідей:

1. Позбавлення волі з відбуванням покарання у виправній трудовій колонії.
2. Умовне засудження.
3. Позбавлення волі з відбуванням покарання у виправній трудовій колонії.
4. Звільнення від покарання з передачею на поруки.
5. Позбавлення волі з відбуванням покарання у трудовій колонії.
6. Шість років позбавлення волі у виправно-трудоцій колонії суворого режиму.

(За кожну правильну відповідь команди отримують по 5 балів).

VI. Конкурс «Мораль або право?»

Учням запропоновано визначити, у яких з перерахованих випадків настає моральна відповідальність, а в яких — юридична.

- Сергій збрехав матері (моральна).
- Терорист спробував викрасти літак (юридична).
- Тонула людина, перехожий не надав ніякої допомоги (юридична).
- Олексій вживає наркотики (моральна).
- Валерій, коли переїжджав на нову квартиру, вигнав на вулицю свого собаку (моральна).
- Робітник прогуляв робочий день (юридична).
- Дівчина украла чужу дитину (юридична).
- Петро і Леонід кидали каміння по потягу (юридична).
- Віктор ударив товариша (моральна).
- Віталій зняв щітки стіклоочисувача з чужого автомобіля (юридична).

— Школяр мучив кошеня (моральна).

(За кожну правильну відповідь по 1 балу).

Коментарі представників міліції, пояснення, у чому відмінність між моральною та юридичною відповідальністю.

VII. Конкурс «Чи завжди праві старші?»

Кожній команді пропонується прокоментувати ситуацію та відповіді на запитання учителя.

Ситуація № 1

Мати. Скільки разів тобі говорити, що після 23.00 ти повинен відправити своїх гостей додому! Ваша жажлива музика діє усім на нерви.

Син. Але, мамо! Ти ж все одно в цей час ще не спиш. Крім того, я маю право на свободу асоціацій і свободу мирних зборів?

Учитель. Про що треба знати матері, щоб грамотно відповідати на питання, яке поставив їй неслухняний син?

Стаття 15 Конвенції про права дитини стверджує право дитини на свободу асоціацій і мирних зборів, проте її пункт другий передбачає певні обмеження.

У даному випадку поведінка сина обмежує права і свободи інших осіб, які проживають у цій квартирі (в цьому будинку), і є порушенням суспільного порядку.

Ситуація № 2

Мату. Сину, я йду, прибери, помий після себе посуд, сходи у магазин.

Син. Мамо, у мене завтра контрольна.

Мату. Розв'яжеш ти свої задачі. Не можна залишати безлад у квартирі.

Син. Конвенцією з прав дитини я захищений від виконання будь-якої роботи, яка стає перешкодою в отриманні освіти.

Педагог. Як ви розв'яжете подібну ситуацію? (Самообслуговування не може бути перешкодою в отриманні освіти. У статті № 32 мова йдеться не про домашню працю, а про економічну експлуатацію, прийом на роботу та умови праці дітей).

Педагог. Наступає святковий момент, коли наше журі оголосить команду — переможницю. Ми з вами сьогодні говорили про закони, і я сподіваюсь, ця гра допомогла вам пізнати не тільки свої права, а й обов'язки.

VIII. Підведення підсумків, слово журі, нагородження.

Література:

1. Макарычева Г.И. Тренинг для подростков: профилактика асоциального поведения / Г.И. Макарычева. — СПб.: Речь, 2008. — 192 с.
2. Фалькович Т.А. Подростки XX века. Психолого-педагогическая работа в кризисных ситуациях: 8-11 классы / Т.А. Фалькович, Н.С. Толстоухова, Н.В. Высоцкая. — М.: ВАКО, 2007. — 250 с. — (Педагогика. Психология. Управление).

Додаток М

Заняття «Конфлікти. Шляхи виходу з них»

Мета: поглибити знання учнів про демократичні методи управління конфліктами на основі поваги прав і свобод людини, а також урахування інтересів опонента; розкрити концепцію культури світу; дати характеристику конфліктів; сприяти вихованню толерантної особистості, формуванню почуття справедливості, виробленню умінь конструктивно вести себе під час конфлікту, розв'язуючи його справедливо, без насилля, без нанесення збитків суспільству й особистості.

Обладнання: плакат «Дерево», аркуш паперу на кожну пару гравців (10-15 шт.); картки для медіаторів у грі «Триада».

Хід заняття

I. Організаційний момент.

II. Повідомлення теми, мети заняття.

III. Бесіда

Притча «Коробочка».

Один чоловік усе життя шукав безхмарний, щасливий, ідеальний устрій життя. Він зносив чимало черевиків, обійшовши багату країну. Нарешті, в одному місті на площі він побачив натовп. Усі прагнули притовхнутися до коробочки, що стояла усередині, і заглянути в одне із її віконцець.

Коли це зумів зробити мандрівник, то він був вражений, зачарований тим, що побачив. Це було те, до чого він прагнув усе життя.

Увечері, щасливий, він розташувався на відпочинок під стіною фортеці.

Поруч прилаштувався бродяга. Вони розговорилися. Бродяга із захопленням почав описувати те, що він побачив в одному з віконцець коробочки. Але виявилося, що бачив він зовсім інше. Як так?

— Ти просто дивився з іншого боку, — була відповідь.

— Чи можуть бути у всіх однакові інтереси, переконання, погляди?

— Усі люди різні. У нас різні не тільки зовнішність, вік, соціальний досвід, стать, але й моральні цінності. Тому не дивно, що ми по-різному сприймаємо одні і ті ж речі, явища.

IV. Конфлікти в історії людства.

Уся історія людства — це історія безкінечних війн і конфліктів. Культ насилля формувався у свідомості людей тисячоліттями.

XX століття принесло людству чимало страждань і розчарувань! Після закінчення Другої світової війни були вжиті вирішальні кроки, продиктовані потребою захистити себе і наступні покоління від ненависті, жорстокості, насилля. І в першу чергу — від фашизму. З цією метою були створені ООН — Організація Об'єднаних Націй (1945), ЮНЕСКО — Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (1946), прийнята Всесвітня декларація прав людини (1948), підписані Женевські конвенції.

Генеральний директор ЮНЕСКО Федеріко Майор уперше на Міжнародному конгресі у 1989 році висунув ідею нового бачення світу — концепцію **«Культура світу»**.

Культура світу — культура вирішення конфлікту, спрямована на перехід від логіки сили і страху до етики ненасилля, до логіки розуму і взаємної поваги.

Мета культури світу — це не усунення конфліктів, без яких неможливий розвиток і контакти взагалі, а побудова такого світу, у якому б діяли наступні принципи:

1. Поважне ставлення до прав, гідності й життя кожної людини.

2. Відмова від будь-якого насилля, вирішення конфліктів шляхом переконання і взаєморозуміння.

3. Щедрість душі, уміння жити разом без відчуження і несправедливості.

4. «Слухати, щоб почути» — вільний обмін інформацією, можливість навчатися, дізнаватися нове і ділитися своїми думками.

5. Збереження планети — впевненість у тому, що прогрес і розвиток служать благу кожної людини, підтримці природної рівноваги.

6. Толерантність — усвідомлення того, що всі люди різні, і кожний спроможний зробити свій внесок у загальну справу, збагачуючи її.

7. Рівноправність між чоловіками і жінками: гарантії рівних шансів на участь у творенні суспільства.

Тільки всі разом ці принципи можуть створити середовище зростання того кращого, що ми називаємо культурою життя у світі.

V. Поняття «конфлікт». Типи конфліктів.

Конфлікт — протистояння, зіткнення протилежних інтересів, думок, поглядів, гостра суперечка.

В основі будь-якого конфлікту лежить конфліктна ситуація.

Складовими конфліктної ситуації є:

- а) учасники конфлікту (опоненти);
- б) предмет конфлікту.

Для того, щоб конфлікт почав розвиватися, потрібен інцидент, коли одна із сторін починає діяти, зачіпаючи інтереси іншої сторони. Іноді інцидент розвивається навіть випадково, без бажання опонентів.

Дослідники розрізняють такі типи конфліктів:

- а) внутрішньоособистісний (між обов'язком і совістю);
- б) міжособистісний (найпоширеніші, проявляються через зіткнення поглядів, характерів, переконань);
- в) між групою та особистістю (виникають через невідповідність поведінки особистості груповим нормам, інтересам).

Конфлікт і протилежні інтереси — це не одне й те саме. Протилежні інтереси можуть призвести до конфлікту, але самі по собі вони не є конфліктом. Наприклад, якщо два спортсмени змагаються один з одним за всіма правилами, то це не викликає конфлікту.

Конфлікт може супроводжуватися агресією, ворожнечею, суперництвом, непорозумінням.

Конфлікти — це частина нашого життя. Вони сприяють реформам, перетворенням, розвитку, але, якщо конфлікти вирішуються із застосуванням бойових дій, військових методів, то починають страждати люди, які не мають до конфлікту ніякого відношення.

Гідність людини — фундаментальна цінність, її необхідно поважати навіть у період гострих конфліктів.

(Вислухавши один одного, учні повинні письмово відповісти на запитання щодо конфліктної ситуації, у яку потрапив товариш).

Питання для письмового аналізу конфлікту:

1. Де відбувся конфлікт?
2. З ким?
3. Із-за чого?
4. Що хотів опонент?
5. Що хотів ваш товариш?
6. Чим закінчився конфлікт?
7. Ваші враження від того, що відбулося.

Обговорення вправи.

1. Учитель може вибрати два або три випадки, коли виникало насилля і коли конфлікт не вдавалося вирішити. Треба розповісти про них усьому класу, щоб визначити сильні й слабкі сторони у підході до конфлікту.

2. Учитель може запропонувати учням подумати про інші підходи до вирішення тих же конфліктів, створюючи, таким чином, у їх свідомості моделі для керування аналогічними ситуаціями.

3. Існує одвічна проблема: як ставитися до конфлікту. Варто навчитися мистецтву компромісу.

VI. Гра «Тріада».

Ситуація для обговорення.

В одній із шкіл між хлопцями і дівчатами виник конфлікт. Дівчата весь час пліткували, не давали хлопцям списувати, не підказували їм на уроках, а хлопці дражили дівчат, траплялося що й били.

Жодна сторона не хотіла йти на примирення. Треба було шукати компроміс.

Учитель створює три групи, однакові за кількістю учасників.

Перша група складається тільки з хлопців.

Друга група — тільки з дівчат.

Третя група — із хлопців і дівчат.

Картки для груп.

Завдання для першої та другої груп.

Протягом п'яти хвилин підготувати список трьох претензій один до одного і трьох пропозицій щодо взаємних поступок і примирення.

Завдання для третьої групи.

Це група медіаторів. Одночасно з першою та другою групами медіатори повинні вивчити протягом п'яти хвилин інструкцію, підготувати свої пропозиції щодо досягнення компромісу.

Інструкція для медіаторів.

1. Медіатор — посередник у конфлікті.
2. Медіатор зберігає повагу до обох сторін. Він повинен бути готовим вирішити проблему.
3. Медіатор слухає по черзі претензії обох сторін, не даючи їм можливості сперечатися, пропонує зручні для обох сторін варіанти.

4. Медіатор підтримує тільки те, що законно і справедливо, виявляє далекоглядність й наполегливість.

5. Медіатор повинен вірити в успіх справи і добиватися взаємовигідного для обох сторін рішення.

На другому етапі гри утворюються нові групи з трьох учасників: по одному з кожної групи.

Медіатор сідає між хлопцем і дівчиною із першої та другої груп. Він уважно вислуховує претензії і пропозиції обох сторін, допомагає їм вийти від конфлікту (п'ять — вісім хвилин).

На третьому етапі гри медіатори кожної групи по черзі доповідають про результати своєї діяльності.

Питання для учасників гри:

1. Чи легко було знайти вихід із конфлікту на основі взаємовигідних поступок і погоджень?

Висновки:

Компроміс (від лат. *compromissum*) — порозуміння представників різних поглядів та інтересів на основі взаємних поступок.

Мистецтво компромісу доступне тільки морально і соціально зрілій особистості. Це ознака толерантної особистості.

VII. Підсумкова бесіда.

1. У чому суть концепції «культури світу»?

2. Сформуйте визначення конфлікту.

3. Які типи конфліктів вам відомі?

4. У чому небезпека конфліктів?

5. Чи можна жити без конфліктів?

6. У чому суть компромісу?

Запам'ятай!

1. Найкращий спосіб вийти із конфлікту — це вирішити його (розв'язати) з позиції розуму й справедливості, звертаючи увагу на мораль, закони суспільства, прагнучи до загального благополуччя.

2. Якщо конфлікт не розв'язувати, то він, як снігова грудка, накопичує проблеми і може призвести до війни, бійки або злочину, від яких може постраждати багато людей.

3. Найрозумніший спосіб розв'язання конфлікту — компроміс, тобто вихід із конфлікту шляхом взаємовигідних поступок. Мистецтво компромісу доступне лише морально і соціально зрілій особистості.

Література:

1. Дик Н.Ф. Как воспитать ребят без напряг и передрыг: оригинальные методы воспитательной работы в 8-11 классах / Н.Ф. Дик, Е.П. Сгибнева. — Ростов н/Д. : Феникс, 2007. — 313, [1] с.
2. Фалькович Т.А. Подростки XX века. Психолого-педагогическая работа в кризисных ситуациях: 8-11 классы / Т.А. Фалькович, Н.С. Толстоухова,

Заняття «Толерантність. Що це?»

Мета: наблизити вихованців до більш глибокого розуміння поняття «толерантність»; використовуючи техніку мозкового штурму, допомогти учням з'ясувати найважливіші аспекти даної проблеми; сприяти інтерактивному спілкуванню за допомогою організації спільної діяльності; покращити стосунки учнів на принципах толерантності.

Обладнання: схема «особистість — не особистість»; картки з характеристиками людини (8 шт.).

Хід заняття

Мені не подобається слово «толерантність»,

Але кращого слова нема у світі.

М. Ганді (індійський політичний діяч)

I. Організаційний момент.

II. Повідомлення теми, мети заняття.

III. Вступна бесіда.

16 листопада 1995 року Генеральна конференція ЮНЕСКО прийняла Декларацію принципів толерантності.

Мета цього документа:

- *утвердити віру* в основні права людини, гідність і цінність людської особистості;
- *закликати* усі народи виявляти толерантність і жити разом у мирі один з одним, як добрі сусіди;
- *підкреслити*, що світ повинен базуватися на інтелектуальній і моральній солідарності людства;
- *нагадати* про необхідність боротьби проти расизму і расової дискримінації;
- *висловлювати* занепокоєння у зв'язку зі збільшенням актів нетерпимості, насилля, тероризму, ксенофобії, агресивного націоналізму, антисемітизму тощо.

Толерантність — це:

- принцип культури світу;
- повага, сприйняття і правильне розуміння багатого світогляду культур нашого світу, наших форм самовираження і способів прояву людської індивідуальності;
- визнання універсальних прав людини і її свободи;
- гармонія у багатоманітті;
- терпіння, стриманість по відношенню до особливостей інших людей.

Найефективнішим засобом попередження нетерпимості є виховання.

IV. Учитель пропонує кожному учню написати власне визначення поняття «толерантність». Далі старшокласники обговорюють дані визначення, голосують за краще визначення поняття «толерантність».

Результат: працюючи разом, учні наблизилися до більш глибокого поняття проблеми, ніж просто «терпимість»; знайшли ключові слова, що характеризують це поняття.

V. Вправа «Карусель».

Інструкція. Діти по черзі висловлюють своє розуміння толерантної поведінки, один за одним, ніби на каруселі, яка набирає обертів. Якщо хтось вагається з відповіддю — його швидко замінює наступний. Учитель, створюючи сприятливу атмосферу, спонукає неverbально кожного старшокласника до толерантного спілкування.

— Ви допомогли сусідам в організації похорону (**співчуття**).

— Батьки хворі, не вистачає грошей, ви знайшли роботу на пошті, після занять розносите листи, газети (**самостійність, стійкість**).

— Ваш однокласник має слабкі знання з окремих предметів. Ви погоджуєтеся з ним позайматися (**взаєморозуміння, співпраця**).

— Ви відмовилися від участі в груповій бійці (**відмова від насильства**).

— Ваша подруга пропонує вам відвідати засідання секти. Ви відмовляєтеся (**свобода, незалежність**).

— На новому місці роботи люди довго придивляються до вас, обережні з вами в розмові. Щоб не нагнітати напругу, потрібно виявити...(**відкритість, готовність до діалогу**).

— Ви бачите, що дорослі принижують дитину, тому повинні бути...(**нетерплячі до несправедливості**).

— У вашій присутності дівчата із вашого класу лихословлять, пліткують. Ви знаєте про те, що свої погляди не треба нікому нав'язувати, тому... (**намагайтеся не бути у їхньому оточенні поза уроками**).

— У магазині один чоловік із черги принизив людину з темною шкірою. Ви... (**висловлюйте свій протест публічно, підтримайте принижену людину**).

— У вашому класі є дуже товстий хлопець. Діти дражнять його, не запрошують на дні народження, у кіно. Ви виявляєте до нього...(**дружелюбність**).

VI. Гра «Візьму із собою».

Інструкція. Усі учасники сідають по колу.

Ведучий:

— Запрошую вас усіх до подорожі на Північний полюс. Ми полетимо на аеростаті, нас чекають випробування, труднощі, холод,

голод... Потрібні надійні люди, виховані. Підніміть руку, хто вважає себе вихованою людиною.

– Ну що ж, якщо готові, то почали... Я передам цю чарівну паличку людині, яка сидить поруч, а вона — далі по колу. Щоразу, взявши паличку, учасник повинен назвати те, що візьме з собою на полюс. А я буду додавати при цьому: «Візьму з собою» або «Не візьму з собою». Не забудьте, що паличка «чарівна», вона одразу побачить виховані ви чи ні. Отже, я беру з собою на Північний полюс термос з гарячим шоколадом. А що візьмеш з собою ти? Будь ласка, візьми паличку.

Гра продовжується до тих пір, поки учасники не зрозуміють, чому їх не беруть на Північний полюс. Учитель може ще раз повторити умову: «Беру тільки надійних, вихованих людей!». Нарешті, хтось із дітей скаже «дякую» за те, що йому передають «чарівну паличку» і «візьми, будь ласка» під час передачі цієї палички наступному по колу.

Зазвичай, ця гра викликає емоційний «шок» в учасників, оскільки вони не надають такого великого значення ввічливості.

Підсумкові запитання гри:

1. Що дається нам дуже легко, а цінується дуже дорого? (**ввічливість**).

2. Які ще толерантні якості особистості ви можете назвати? (**терпіння, повага до оточуючих, розуміння, вміння слухати і чути, гуманність, визнання прав інших**).

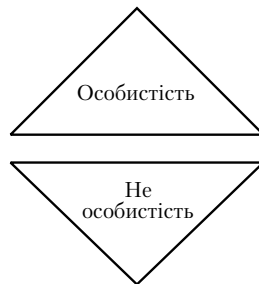
Висновок. Такими якостями може володіти лише сильна людина.

VII. Гра «Особистість — не особистість».

Мета: визначити причини інтолерантної поведінки, яка може привести людину до правопорушення.

Інструкція: На дошку прикріплюється схема з двох трикутників-характеристик «особистості» — «не особистості».

Учитель роздає у маленькі групи (по 3-4 учні) 8 карток з термінами, значення яких учні повинні вивчити в своїх групах і потім доповісти усьому класу.

Терміни для карток:

1. Особистість (термін використовується у філософії, соціології, психології, педагогіці) — це людина, яка усвідомлює своє місце в житті, уміє реалізувати свої здібності, постійно прагне до морального самовдосконалення, інтелектуального, естетичного і фізичного розвитку.

2. Розум (мислення) — уміння відображати оточуючу дійсність, творчо мислити у різних сферах знань і практики. Ознаки розуму: широта, конкретність, глибина, самостійність, критичність, гнучкість, послідовність, швидкість.

3. Воля — властивість людини свідомо керувати своєю поведінкою і діяльністю, мобілізувати усі сили на досягнення поставленої мети. Воля тісно пов'язана з цілеспрямованістю, витримкою, самостійністю, рішучістю, наполегливістю.

4. Характер — це сукупність стійких індивідуальних властивостей особистості, складається і виявляється у діяльності і спілкуванні, визначає типові індивідуальні способи поведінки.

5. Неособистість — це людський індивід, у розвитку якого переважають біологічні характеристики, майже або повністю відсутній соціальний досвід.

6. Інстинкти — сильне, стійке, всеохоплююче почуття. Якщо воно охоплює моральні почуття, то може спричинити до аморальних вчинків.

7. Безумство — соціально-психологічна катастрофа особистості, втрата моральних орієнтирів, прояв тваринних рис: агресії, люті, жорстокості, безрозсудності, садизму.

8. Жах — почуття, стан дуже великого переляку, що охоплює кого-небудь.

Завдання. Визначте, які із розглянутих термінів можна використати для характеристики вчинків учасників наступних прикладів.

Робота у групах (по 4-5 осіб)

1. У місті Воронежі група підлітків 14-18 років організувала «білий патруль» для розправи над латино і афроамериканськими молодими людьми, які навчалися у вузах міста. Цей «патруль» здійснив ряд злочинів на ґрунті расизму під впливом алкоголю і почуття натовпу (*Безумство*).

2. Дочка відомого політичного діяча Галина Б. з дитинства була розбещена увагою і всюдозволеністю. Після смерті батька вона продовжувала вести безпечний спосіб життя, зловживала алкоголем. А потім вона опустила так, що її стали ненавидіти рідні, близькі, сусіди... Померла вона усіма зневажена (*Жах*).

3. Відомий бандит Сергій Медуєв знову у в'язниці. Після втечі, яку організувала закохана у нього жінка-слідчий, він продовжував

грабувати і вбивати старих, жінок, дітей. Цей надто підступний і жорстокий чоловік був народжений у в'язниці. Він ненавидів свою матір, зневажав усіх людей. Медуєв хотів сито їсти, красиво жити, веселитися, жити чужою працею (*Інстинкти*).

4. У Андрія В. у результаті автокатастрофи ушкоджена спина, не діють ноги. Від нього пішла дружина, але дочка і мати не залишили його наодинці з лихом... Андрій готує їжу, прибирає у квартирі, грається з онуком, оволодів комп'ютером. При цьому він знаходиться в інвалідному візку, але ніколи не скаржиться, не виявляє безсилля (*Воля*).

5. Валерій Д. осиротів у ранньому дитинстві. Йшла війна. Постійно голодний, він став дрібним злодієм, потрапив у дитячий будинок. Потім Валерій вступив до училища, з 14 років працював у кузні, потім у шахті. У 18 років його призвали до армії. Служба на кордоні вимагала дисципліни, організованості. Валерій став офіцером, не раз був нагороджений за заслуги перед Батьківщиною (*Характер*).

6. Наполеон Луї Бонопарт мав прекрасні здібності, що дозволило йому стати високоосвіченою людиною, талановитим військовим, імператором Франції (*Розум*).

VIII. Підсумкова бесіда.

1. Які якості можуть привести людину до злочину?
2. Назвати властивості толерантної особистості. Чому особистість – це цінність суспільства?
3. Як виявляється толерантність?
4. Які закони зміцнюють принципи толерантності?
5. «Мешканці міста Н. незадоволені приїздом до міста іноземців для проведення днів культури народів Азії та Африки. Чи є це вивом ксенофобії?

Запам'ятай!

1. Виховання у дусі толерантності треба розглядати як невідкладний імператив, допомагаючи покращенню взаєморозуміння як між окремими людьми, так і націями.
2. Виховання в дусі терпимості сприяє формуванню навичок незалежного мислення, критичного сприйняття дійсності, виробленню суджень, які ґрунтуються на моральних цінностях.

Література:

1. Ковынева М. В. Методика активного обучения и воспитания / М. В. Ковынева. – Ростов-на-Дону : «Феникс», 2005. – 320 с.
2. Фалькович Т. А. Подростки XX века. Психолого-педагогическая работа в кризисных ситуациях : 8-11 классы / Т. А. Фалькович, Н. С. Толстоухова, Н. В. Высоцкая. – М. : ВАКО, 2007. – 250 с. – (Педагогика. Психология. Управление).

Заняття «Світ професій і твоє місце у ньому»

(Оглядова психологічна класифікація професій за Є. Климовим)

Мета: усвідомлення учнями своїх професійних намірів; визначення професійної спрямованості учнів; визначення типу майбутньої професії (класифікація професій за Є. Климовим).

Обладнання: словник основних понять, тест «Визначення типу майбутньої професії» Є. Климова).

Хід заняття

I. Організаційний момент.

II. Повідомлення теми, мети заняття.

Вступ.

Бесіда про професійні наміри учнів, про необхідність визначення інтересів і схильностей. Знайомство з незвичайним словом латинського походження «оплант» (від лат. orlatio — бажання, вибирання) — той, що обирає професію.

Питання для обговорення:

- Чи вибрали ви майбутню професію?
- Чи намітили шляхи її отримання (навчальний заклад, конкретні пропозиції тощо)?
- Чи маєте ви резервні, запасні варіанти, якщо не здійсняться основні?
- Що вас приваблює у вибраній професії?

III. Вивчення базових понять: профорієнтація, мета профорієнтації, психолог-профконсультант, професія, спеціальність, посада, вакансія, кар'єра, покликання.

Бажано побудувати роботу у формі дискусії.

1. Що таке профорієнтація? (відштовхуватися від значення слів «орієнтація», «орієнтувати»).

2. Яка мета профорієнтації?

3. Яка роль психолога-консультанта?

4. Що таке професія?

Методом евристичної бесіди обговорити **основні ознаки професії**.

- Підвести учнів до висновку про те, що професія — рід трудової діяльності (робота на садовій ділянці — теж трудова діяльність). Запропонувати визначити, у чому ж відмінність професії від інших видів трудової діяльності.
- Що необхідно для того, щоб отримати професію? (Освіта)
- Двірник, вантажник, прибиральниця — це професії? (Ні, тому, що ніде не навчають цим заняттям, хоч вони і є трудовими)
- Що ще є основною ознакою професії? На що ми сподіваємося, отримуючи професію? (Вона буде приносити нам радість, задоволення і забезпечувати нас матеріально)

- Що ще необхідно враховувати під час вибору професії? (Щоб співпадали інтереси, бажання, можливості, здібності людини)
- 5. Що таке спеціальність? (Пояснити на прикладах)
- Які спеціальності ви знаєте у професії лікаря?
- Військовий — це професія? А які військові спеціальності ви знаєте?

(Можна використати інші професії: юрист, слюсар, інженер тощо)

6. Що таке посада? Знайти професію, посаду, спеціальність і пояснити на прикладах: головний бухгалтер — бухгалтер; учитель початкових класів — завуч; продавець — завідувачий відділом — продавець продовольчих товарів.

7. Спробуйте сформулювати три визначення терміна «кваліфікація».

8. Що таке вакансія?

9. Чи знайоме вам слово «кар'єра»? Що воно означає? (Дати визначення)

10. Що таке покликання?

У процесі цієї роботи на дошці можна записувати основні визначення, сформульовані учнями. Потім — порівняти їх з визначеннями у словнику основних понять. Завдання учням: запам'ятати поняття.

IV. Побудова класифікації професій.

— Як ви думаєте, скільки усього професій нараховується у світі. (Більше 40 тисяч).

— За якими ознаками їх можна систематизувати?

— Які компоненти має будь-яка професійна праця?

Є. А. Климов виділив п'ять типів сучасних професій:

1. «Людина — природа».
2. «Людина — техніка».
3. «Людина — знакова система».
4. «Людина — художній образ».
5. «Людина — людина».

Завдання учням: визначити тип своєї майбутньої професії за методикою Є. А. Климова (тестування). Обговорення результатів тестування.

V. Підсумки заняття.

Література:

1. Дик Н.Ф. Как воспитать ребят без напряг и передрыг : оригинальные методы воспитательной работы в 8-11 классах / Н.Ф. Дик, Е.П. Сгибнева. — Ростов н/Д. : Феникс, 2007. — 313 [1] с.
2. Психологическое сопровождение выбора профессии : [научно-методическое пособие / под ред. Л.М. Митиной]. — 2-е изд. испр. — М. : Московский психолого-социальный институт, 2003. — 184 с.

Додаток до заняття.

Словник основних понять

Профорієнтація — це визначення людиною свого місця у професійному світі.

Мета профорієнтації — підвести учнів до виваженого, самостійного вибору професійної діяльності, сформувати психологічну готовність до професійного самовизначення.

Психолог-профконсультант — спеціаліст, який навчає школярів самостійному плануванню професійного шляху.

Професія — це рід трудової діяльності, який вимагає певної підготовки і є, звичайно, джерелом існування.

Спеціальність — це вид заняття в рамках однієї професії.

Кваліфікація — це:

- 1) професія, спеціальність;
- 2) ступінь придатності до будь-якого виду праці, рівень підготовленості.

Посада — службове становище, пов'язане з виконанням певних обов'язків у якій-небудь установі, на підприємстві, службове місце.

Вакансія — незайнята посада в установі, навчальному закладі; вільне місце в навчальному закладі для учнів.

Кар'єра — це:

- 1) досягнення найвищих результатів;
- 2) рід занять;
- 3) просування по службових сходах.

Покликання — вищий ступінь взаємовідповідності конкретної людини і її роботи.

Додаток П

Заняття «Помилка під час вибору професії»

Мета: розглянути основні види помилок під час вибору професії.

Обладнання: таблиця «Основні помилки під час вибору професії».

Хід заняття

Вчитель демонструє таблицю «Основні помилки під час вибору професії»:

1. Ставлення до вибору професії.
2. Існуючі думки про престижність професії.
3. Вибір професії під впливом товаришів (за компанію, щоб не відставати).
4. Перенесення стосунків з людиною, представником тієї чи іншої професії, на саму професію.
5. «Романтична» чи «інтелігентна» професія.

6. «Модна професія». Захоплення тільки зовнішньою чи якоюсь приватною стороною професії.

7. Професія, яка обіцяє великі гроші.

8. Ототожнення шкільного навчального предмета з професією чи погане розмежування цих понять.

9. Застарілі уявлення про характер праці у сфері матеріального виробництва.

10. Невміння і небажання розбиратися у своїх особистих якостях (схильностях, здібностях).

11. Незнання чи недооцінка своїх фізичних вад, недоліків, що можуть вплинути на вибір професії.

12. Незнання основних дій, операцій і їх порядку при вирішенні, обдумуванні завдання і під час вибору професії.

Характеристика основних положень.

1. Ставлення до вибору професії.

У будь-якій сфері діяльності відбувається зміна занять, посад у зв'язку з ростом кваліфікації людини.

Праналізуйте ситуацію на ринку праці. Зверніть увагу, що з кожним роком з'являються нові й нові професії. Будьте готові до того, що вибір професії зараз може фатальним чином визначити вашу долю у майбутньому.

Зміна вибору, освоєння нової спеціальності зробить вас цінним спеціалістом, затребуваним у міждисциплінарних сферах діяльності. Перша професія, навіть якщо ви потім передумаєте і знайдете щось більш захоплююче, може знадобитися в найнеочікуваніших ситуаціях. Наприклад, перша освіта мистецтвознавця допоможе юристу розібратися в складних питаннях успадкування антикварних цінностей.

2. Існуючі думки про престижність професії.

Існують думки про непрестижність деяких професій (наприклад, сміттяра). Економіст чи психолог не менш корисний для суспільства, ніж хімік чи слюсар. На престижність професії треба звертати увагу, враховуючи захоплення і здібності. Інакше будете володіти (якщо будете) «модною» професією, але вона не буде приносити вам задоволення або виявиться непридатною щодо виконання основних професійних функцій.

3. Вибір професії під впливом товаришів (за компанію, щоб не відставати). Професією ми вибираємо за своїм «смаком» і «розміром», так само, як одяг і взуття. Відчуття групи, орієнтація на ровесників — дуже позитивні особливості дітей вашого віку. Вони потрібні для засвоєння норм поведінки в суспільстві, формування образу «Я» і самооцінки, тому придивляйтеся до інших, порівнюйте себе з друзями, але не сліпо повторюйте їх дії. Намагайтеся побачи-

ти, чим ви відрізняєтеся від товаришів і в чому схожі. Наприклад, Василь хоче оволодіти небезпечною професією пожежника, а ви людина, яка нездатна на ризик, то чи варто вам її обирати?

4. *Перенесення ставлення до людини, представника тієї чи іншої професії, на саму професію.*

Під час вибору професії треба звертати увагу, насамперед, на особливості даного виду діяльності, а не обирати професію тільки тому, що вам подобається чи не подобається людина, яка займається даним видом діяльності. Особливо небезпечним є захоплення викладачем (якщо вам подобається душевність учителя хімії — це не значить, що вам подобається хімія як предмет).

5. *«Романтична» чи «інтелігентна» професія.*

Часто роблять помилку, прагнучи отримати професію кумира — спортсмена, політика, журналіста, юриста. Для успішної реалізації себе в професії такої сфери доводиться здійснювати масу рутинних, неромантичних, а іноді навіть неінтелігентних дій. Зворотний бік таких професій призводить до розчарування, образ і болю, бо обставини не дозволяють реалізувати себе. Типовий приклад: щороку тільки один театральний інститут випускає декілька десятків кінорежисерів. Імена кінорежисерів, роботи яких доходять до глядачів, можна перерахувати на пальцях. Як себе почуває решта? Можливо, вони могли б зняти не менш талановите кіно, але ми про це не дізнаємося.

6. *«Модна професія». Захоплення тільки зовнішньою чи якоюсь приватною стороною професії.*

За легкістю, з якою актор створює на сцені образ, стоїть напружена буденна праця. Журналісти не завжди виступають у телерадіо, найчастіше вони опрацьовують масу інформації, риються в архівах, розмовляють з десятками людей, перш, ніж підготують десятихвилинне повідомлення, яке озвучить диктор на телебаченні.

Великий ризик того, що через деякий час буде спостерігатися надлишок аж ніяк не щасливих володарів цієї професії, а, відповідно, безробіття й жорстка конкуренція. Закон маятника: різкий підйом — провісник спаду.

7. *Професія, яка обіцяє великі гроші.*

Виявляється, не тільки щось обіцяє, але й вимагає немало: шаленої працездатності, ризику, товстошкірої невразливості й готовності відмовитися від багатьох інших важливих для людини речей. Наприклад, біржові гравці мають постійно «тримати руку на пульсі» (слухавку біля вуха), приймаючи інформацію від своїх брокерів на Нью-Йоркській, Токійській біржах...

8. *Ототожнення шкільного навчального предмета з професією чи погане розмежування цих понять.*

Є предмет «іноземна мова», а професій, які потребують таких знань, багато — перекладач, екскурсовод, телефоніст міжнародно-

го зв'язку тощо. Тому під час вибору професії варто проаналізувати газети з вакансіями на біржі праці (там, як правило, зазначають, яка освіта потрібна для конкретної вакансії). Наприклад, людина з лінгвістичною освітою («українська мова та література», «іноземна мова») може працювати і викладачем, і перекладачем, і редактором, і секретарем-референтом. Потрібно враховувати, що професій існує більше, ніж шкільних предметів.

9. Застарілі уявлення про характер праці у сфері матеріального виробництва.

У всіх професіях, насамперед у робітничих, з'являється складна та цікава техніка, підвищується культура праці. Комп'ютер впроваджується в усі сфери діяльності — аж до тваринництва.

10. Невміння і небажання розбиратися у своїх особистих якостях (здібностях, схильностях).

Розібратися у собі допоможуть профконсультанти, учителі, товариші. Корисними можуть стати психологічні тести, а також статті й публікації на тему популярної психології. Однак до такої інформації, до того, про що пишуть у книгах з психології, треба ставитися обережно.

Завдання популярних тестів — активізація діяльності із самопізнання (самопостереження, самоаналізу), а не видача готової відповіді на питання про те, ким бути, чи наклеювання ярлика про те, який ти.

11. Незнання й недооцінка своїх фізичних вад, що можуть вплинути на вибір професії.

Існують професії, які можуть бути вам протипоказані, бо вони можуть погіршити стан здоров'я. Таких професій небагато і до них належать, в основному, ті, у яких треба довго напружувати ті чи інші фізіологічні системи (програмісти сильно напружують очі, а пілоти відчувають значні навантаження на серце).

12. Незнання основних дій, операцій та їх порядку під час розв'язання, обмірковування задачі та при виборі професії.

Коли ви розв'яжете задачу з математики, то виконаєте певні дії в певній послідовності. Доцільно діяти так і при виборі професії. Спробуйте розробити для себе свій власний план-список необхідних для вибору професії дій. Сюди можуть бути включені:

- аналіз пропозицій на ринку освіти;
- аналіз попиту на ринку праці;
- об'єктивна оцінка своїх здібностей, схильностей, знань (за допомогою тестів тощо).

Словосполучення «**вибір професії**» ніби вказує на прийняте одного разу рішення, подію, що насправді не зовсім точно.

Вибір професії — це, насамперед, процес, ланцюжок взаємопов'язаних кроків, здійснених з урахуванням різних обставин. Чинники, які впливають на вибір професії можна розділити на чотири групи:

1. Плани: особисті плани людини щодо її кар'єри і майбутнього. Як свідчить практика, часто доводиться враховувати плани близьких людей.

2. Схильності: цікавість до певних видів діяльності, побажання.

3. Здібності: як уже відомі, так і приховані, які не встигли виявитися.

4. Актуальний соціальний запит на той чи інший вид професії, а також **прогноз динаміки запиту** на професіоналів у майбутньому.

Висновок. Таким чином, **вибір професії** — це, насамперед, ваш вибір. Обираючи професію, ви не тільки визначаєте, яким чином будете заробляти гроші, а й формується спосіб життя.

Легковажний вибір професії тільки за її зовнішніми проявами, без врахування її внутрішніх вимог, обмежень і різного роду обставин — це експеримент, який може коштувати дуже дорого не тільки вам, а й оточуючим, проте відповідальність ляже тільки на ваші плечі.

Якщо ви ставите собі питання про вибір професії — значить, це питання є для вас актуальним. Будь-яке серйозне рішення повинне прийматися обмірковано на основі об'єктивної інформації. Враховуючи всі поради, рухайтесь в просторі професій не навпомацки, а саме в тому напрямку, у якому побажаєте. Вибір залишається за вами.

Література

1. Дик Н. Ф. Как воспитать ребят без напряг и передряг : оригинальные методы воспитательной работы в 8-11 классах / Н. Ф. Дик, Е. П. Сгибнева. — Ростов н/Д. : Феникс, 2007. — 313 [1] с.
2. Психологическое сопровождение выбора профессии : [научно-методическое пособие / под ред. Л. М. Митиной]. — М. : Московский психолого-социальный институт, 2003. — 184 с.
3. Проблемные классные часы : 10-11 классы / [авт.-сост. Я. В. Голубева]. — Волгоград : Учитель, 2006. — 257с.
4. Сгибнева Е. П. Классные часы в выпускных классах / Е. П. Сгибнева. — Ростов н/Д. : Феникс, 2005. — 32 с.

Додаток Р

Заняття «Стратегія професійного вибору»

Мета: навчання стратегії вибору професії: аналіз можливих помилок у процесі професійного вибору; інформування про ринок праці даного регіону, про можливість отримання професії й наявності навчальних закладів; виконання практичних завдань, які сприяють активізації самоаналізу, підвищенню ефективності й усвідомленості професійного вибору.

Необхідні матеріали: довідники для тих, хто вступає у професійні заклади міста (області).

Хід заняття

I. Організаційний момент.

II. Повідомлення теми, мети заняття.

III. Навчання стратегії вибору професії.

Слово вчителя. Для того, щоб правильно вибрати професію, необхідно звертати увагу на сім факторів.

Як ви думаєте, що це за фактори? Давайте складемо схему побудови професійного образу майбутнього.

1. Далека професійна мета (мрія).
2. Близька професійна мета (як етапи та шляхи досягнення далекої мети).
3. Знання себе (своїх можливостей для досягнення далекої і особливо близької мети).
4. Знання шляхів підготовки до досягнення мети (особливо близьких) і способів роботи над собою.
5. Реальна підготовка до професії (практична реалізація планів).
6. Запасні варіанти кар'єри та їх ієрархія як способи руху до далекої мети. Можливі випадки, коли резервний варіант не співпадає з далекою метою і розглядається як самостійний шлях.
7. У випадку очевидної невідповідності своїх можливостей вибраній меті – другий професійний вибір.

(Обговорюється кожний із факторів. Учні повинні порівняти указані моменти з тією ситуацією, яка існує у них на сьогоднішній день).

IV. Інформація про актуальність ринку праці, про професійний простір регіону.

1. Бесіда:

– Як ви думаєте, скільки професій можна отримати у нашому місті?

– Які професійні навчальні заклади нашого міста ви знаєте?

2. Самостійна робота учнів.

Можна роздати старшокласникам довідники для тих, хто вступає до навчальних закладів регіону. Потім провести опитування з метою виявлення того, наскільки засвоєна інформація.

V. Закріплення матеріалу.

Опитування:

– Чи кожна людина, маючи бажання, може досягнути успіхів у будь-якій обраній діяльності?

– Які вимоги ставить до людини та чи інша професія?

– Що допомагає оволодіти вибраною професією, а що може заважати?

– Що необхідно враховувати, коли треба приймати рішення про свій професійний вибір?

VI. Підсумок заняття.

Література:

1. Психологическое сопровождение выбора профессии: [научно-методическое пособие / под ред. Л. М. Митиной]. — 2-е изд. испр. — М. : Московский психолого-социальный институт, 2003. — 184 с.
2. Сгибнева Е. П. Классные часы в выпускных классах / Е. П. Сгибнева. — Ростов н/Д. : «Феникс», 2005. — 32 с.

Додаток С

Заняття-практикум «Як влаштуватися на роботу» (2 години)

Мета: навчити старшокласників шкіл-інтернатів будувати успішну професійну кар'єру; розвинути навички спілкування; зміцнити віру старшокласників у свої сили.

Форма проведення: практикум.

Структура практикуму. Практикум складається з двох етапів (занять).

На першому етапі учні отримують необхідні теоретичні відомості з теми, підкріплюючи їх засвоєння виконанням практичних завдань; на другому — проводиться профорієнтаційна рольова гра «Співбесіда під час прийому на роботу».

Хід практикуму

Організаційний момент.

Етап I. Складання резюме. Складові іміджу

Вступне слово вчителя.

У наш час професійний навик сам по собі не забезпечує роботу й побудову кар'єри. Для цього необхідно вміти уявити собі власні можливості й здібності на ринку праці; привернути увагу людей до себе, створити свій неповторний імідж. Отже, саме цій проблемі присвячено наш практикум.

Мало знати, що робити, важливо знати — як!

1. Резюме: що це таке?

Учитель: *резюме* (самохарактеристика) — один із найефективніших засобів самореклами на ринку праці.

Мета резюме — звернути увагу на себе під час першого заочного знайомства, справити приємне враження. Якщо увагу привернути не вийшло, це означає, що резюме не спрацювало.

Потім учитель ознайомлює учнів з універсальною структурою резюме. В якості практичного завдання учням пропонується скласти своє резюме.

Учитель. Уявіть, що ваш професійний план успішно реалізується і настав той момент, коли ви готові почати трудову діяльність. Вирішіть самі, коли це відбудеться. Ви вже отримали необхідну освіту чи плануєте почати працювати, продовжуючи навчання? На яку посаду

ви претендуєте? Скільки вам років? Який ваш сімейний стан? Сьогодні у вас є можливість уявити своє майбутнє так, як ви хочете.

Отже, вам необхідно прорекламувати свої здібності на ринку праці — скласти резюме, яке не дозволить роботодавцю оминати вашу кандидатуру.

Учні складають резюме. Перед початком виконання завдання вчитель нагадує, що основні вимоги, яких вимагає стиль написання резюме, — це стислість, конкретність, цілеспрямованість, чіткість.

2. Як досягнути успіху за допомогою іміджу?

У розмові з учням обговорюється, що таке імідж, які складові входять до цього поняття.

Учитель. Вважається, що люди судять про нас за зовнішнім враженням, яке ми справляємо в перші хвилини знайомства і розмови. Зовнішність, голос, вміння вести діалог можуть відіграти вирішальну роль у вашій кар'єрі і в усьому житті. Якщо ваш зовнішній вигляд не викликає довіри і ваша манера триматися залишає бажати кращого, оточуючі, як правило, просто відвертаються від вас. Щоб створити свій імідж, не обов'язково бути від природи привабливою людиною, необхідно уміти використовувати те, що у вас є.

Учні знайомляться з порадами психологів щодо таких складових іміджу, як одяг та оптимальний вибір його кольору, тембр голосу та інтонація, пози і жести. Обговорюються й інші аспекти проблеми створення власного неповторного іміджу.

Не можна під час влаштування на роботу використовувати епатанні зачіски, ультрамодні елементи одягу тощо.

Використовуючи отримані знання, учні створюють імідж-картинку — кольоровий малюнок, колаж тощо, який відтворював би їх уявлення про свій образ, який вони вважають оптимальним для важливої ділової зустрічі (співбесіди під час прийому на роботу).

Етап II. Рольова гра «Співбесіда під час прийому на роботу»

1. Робота в малих групах. У кожного учасника повинно бути складене ним резюме та «імідж-картинка».

Учитель.

1. Ви вирішили взяти участь у конкурсі на заміщення цікавої для вас вакансії. У вас підготовлено резюме, зовнішній вигляд відповідає вашім уявленням про ідеал (імідж-картинка). Тепер необхідно підтвердити свої професійні домагання безпосередньо при співбесіді з роботодавцем.

Перед початком співбесіди вчитель обговорює з учасниками гри спрямованість запитань і критерії відбору, виділяючи параметри оцінки професійно важливих ділових і особистих якостей кандидата.

Кожен учасник гри проходить співбесіду в своїй малій групі, де решта членів групи виступають у ролі роботодавців. Після обговорення

обирається один кандидат від групи, який виглядав найбільш переконливо і повністю підтвердив свої претензії на вакантну посаду.

2. Ті, хто пройшов відбір у малих групах, продовжують конкурс між собою. На цьому етапі гри решта учасників представляє колектив організації, яка здійснює набір нових працівників.

Можливі різні варіанти співбесіди, наприклад, вибирається «рада директорів», які остаточно вирішують питання щодо прийому на роботу. Але в будь-якому випадку всі «члени колективу» мають можливість ставити питання кандидатам, і їх думка враховується при виборі найдостойнішого з претендентів.

Примітка:

1. Учасники гри захищають право займати заявлену ними посаду відповідно до своїх професійних переваг. Тому у фіналі можуть змагатися представники різних професій, оскільки оцінюється, насамперед, психологічна підготовка до побудови професійної кар'єри, уміння переконливо обгрунтовувати свій професійний вибір. В умовах гри зазначається, що «організація, яка бере працівників на роботу, має вакансії в різних професійних напрямках, але кількість цих вакансій обмежена».

Після того, як співбесіда з претендентами закінчена, вони повинні вийти з класу, щоб не чути обговорення «членами колективу» їх кандидатур.

2. Коли «роботодавці» зробили свій вибір, усі претенденти запрошуються до класу і представники роботодавця (ведучий, голова ради директорів) святково оголошують, кого з них запрошено на роботу, пояснюючи причини цього вибору.

Звичайно, обговорення гідного кандидата проходить досить бурхливо, надходять пропозиції відзначити декількох претендентів, які сподобалися «роботодавцю». Тому доречно, окрім одного учасника, якого взяли на роботу, вибрати ще тих, кого «взяли на роботу на випробувальний термін», «запросили на стажування з перспективою подальшого працевлаштування» тощо.

Обов'язкові умови: ведучий повинен проконтролювати, щоб під час підведення підсумків був зроблений аналіз причин вибору, зазначені типові помилки і головне – сильні сторони тих претендентів, які пройшли співбесіду.

На закінчення учасникам пропонують обговорити підсумки заняття. Учитель може стимулювати обговорення – запитувати про труднощі, з якими зустрілися учасники, про особистий досвід, який вони набули. Фіналісти конкурсу розповідають про свій власний досвід, почуття і враження, а ті, хто виконує роль «представників роботодавців», – про свій.

Література

1. Дик Н.Ф. Как воспитать ребят без напряг и передраг: оригинальные методы воспитательной работы в 8-11 классах / Н.Ф. Дик, Е.П. Сгибнева. — Ростов н-Д. : Феникс, 2007. — 313 [1] с.
2. Психологическое сопровождение выбора профессии: [научно-методическое пособие / под ред. Л.М. Митиной]. — М. : Московский психолого-социальный институт, 2003. — 184 с.
3. Проблемные классные часы : 10-11 классы / [авт.-сост. Я.В. Голубева]. — Волгоград : Учитель, 2006. — 257 с.
4. Сгибнева Е.П. Классные часы в выпускных классах / Е.П. Сгибнева. — Ростов н/Д. : Феникс, 2005. — 32 с.
5. Фалькович Т.А. Подростки XXI века. Психолого-педагогическая работа в кризисных ситуациях: 8-11 классы / Т.А. Фалькович, Н.С. Толстоухова, Н.В. Высоцкая. — М. : ВАКО, 2007. — 256 с.

Додаток Т

Заняття «Ще раз про любов»

Мета: формування моральної культури старшокласників, розуміння значення такої моральної категорії, як кохання в житті людини; з'ясування деяких передумов та норм, які є в основі справжньої любові; виховання бережливого ставлення до своїх почуттів та почуттів інших людей.

Попередня підготовка:

1. Твір-роздум на тему «*Не хлібом єдиним живе людина*».
2. Пошук прислів'їв та приказок про кохання.
3. Читання оповідання-притчі «*Сон про тихих стареньких*».
4. Підготовка міні-оповідання на тему «*Маленькі історії про велике кохання*».

Епіграф заняття:

Однообразно и пустынно

Однообразием сильна,

Проходит жизнь...

И в жизни длинной

Любовь одна, всегда одна...

Зинаида Гиппиус

Хід заняття

I. Організаційним момент.

II. Повідомлення теми, мети заняття.

Учитель. Тема нашої розмови — кохання. Велике і всеосяжне почуття. Щасливий той, до кого торкнулося воно своєю рукою. Багато поетів і письменників говорили про це в своїх творах проникливо й тонко. А що таке кохання? Ось так трактує це поняття філософський словник: «*кохання — інтимне і глибоке почуття людини, спрямоване на іншу особистість, товариство, ідею*».

Ви читаєте поезію, дивитесь кінофільми, гуляєте вулицями міста, спілкуєтеся з друзями і ... бачите кохання...

А яке воно — кохання?

III. Обговорення висловлювань про кохання.

Учням пропонують висловлювання про кохання. Вони повинні вибрати те, котре, на їх думку, найбільш точно розкриває це почуття.

«Кохання є схильність знаходити задоволення в іншій людині» (Т. Лейбніц).

«Кохання — це невідома сторінка, і ми всі пливемо туди кожний у своєму човні, і кожний з нас на своєму човні капітан, і веде човен своїм власним шляхом» (В. Сухомлинський).

«Здатність любити — відчувати, переживати і виявляти кохання — різна у всіх людей. Не всім воно — кохання — під силу. Адже воно включає в себе, крім всього іншого, і вміння помітити, зрозуміти, відчувати стан коханого, постійну готовність і прагнення розділити з ним радість, полегшити його журбу, горе, взяти на себе тяжкий тягар. Вміння кохати — це вміння самопожертви. Чи не зрозуміло, що воно різне у різних людей» (В. Зацепін).

Потім відбувається обговорення таких питань:

1. Чи може людина прожити, нікого не люблячи?
2. Якщо людина кохає, які зміни з нею відбуваються?
3. Чому інколи кохання йде геть? З чим це може бути пов'язано?
4. Чи відчували ви в своєму житті почуття кохання?
5. Що ви при цьому переживали?
6. Що дає людині кохання?
7. Що дає кохання людству?

Таким чином, саме кохання лежить в основі всіх великих творінь на Землі.

IV. Виступи учнів з короткими повідомленнями.

З шістьох головних естетичних норм доброзичливість є головною передумовою для справжнього кохання.

Решта — п'ять — також сприяють перетворенню партнерства у справжнє кохання, а саме: щирість, відповідальність, терпимість, чуйність, справедливість.

— Ми знайомі з висловом «Полюби ближнього як самого себе». А як знайти справжнє кохання до самого себе? У чому воно? Відповідь полягає у ставленні до себе через втілення чотирьох складових, які є ознаками особистої гідності: самоствердження; самодовіри; самообмеженості; самовираження.

Любити себе означає переносити це кохання, це гармонійне самосприйняття на ближнього. До того, кого кохаєш, ти доброзичливий, щирий, справедливий, терплячий, чуйний, готовий прийти йому на допомогу. І тому зовсім не позбавлений змісту відомий вислів: «Хто не любить самого себе, не може полюбити іншого».

— Як виявляється самовираження в коханні?

Кохання часто передбачає обмін власних переваг (краси, молодості, розуму, чарівності, походження і суспільного становища) на переваги партнера. Хто так вважає або «відчуває», той не любить. Його подобається тільки роль, яку відіграє партнер у його житті. Він захоплюється тим, що хотів би мати сам. Він вважає, що знайшов велике кохання, але зі справжнім коханням, з дійсно великою любов'ю, це не має нічого спільного. Крім того, цей тип закоханих є перешкодою для справжнього кохання. У таких випадках вирішальне значення має «споживча вартість» партнера. Очікувана користь може прийти, але кохання — ні, його місце займає розчарування.

— Якщо ж справжнє кохання не є угодою на ринку потреб і споживачів, то питання полягає не в тому, де знайти велике кохання і партнера, який би тебе нероздільно любив, а в тому, чи здатний ти на велике кохання.

— Умови справжнього кохання виконує тільки незначна кількість людей. Для багатьох воно залишається на все життя ілюзією, оскільки вони так і не змогли навчитися цьому мистецтву.

— Хто не знає ідеалів кохання, не може досягнути мистецтва любові.

— Кохання без почуттів, без ніжності, як весілля без музики. Хто відчуває незадоволення від стосунків, хоч і потребує кохання, проте не готовий до нього. Кохання, з одного боку, передбачає самообмеження, тобто задоволення тим, що маєш, але, звичайно, не підкорення, а з іншого — довіру, впевненість у власних силах.

— Де знайти «ідеального партнера»? Справжнє кохання виникає завдяки ідеалам самоздійснення.

Телеекранні образи популярних людей, наприклад, дикторів або співаків, письменників, телеакторів, політиків, хоч і викликають захоплення, проте шукати партнера потрібно у реальному житті — серед друзів, знайомих, ровесників. Це краще, ніж безрезультатні мрії.

— Уміння прийти на допомогу, скромність, уміння довіряти належать до важливих передумов виникнення кохання.

— Першими ознаками внутрішнього заперечення партнера є надмірна дратівливість, критичні зауваження, незадоволення його поведінкою, мовчання на зло, впертість. Заперечення переходить у внутрішню замкненість по відношенню до партнера, повну байдужість або відштовхування, що може привести до розірвання стосунків.

Скромність та уміння довіряти є передумовами повноцінних, гармонійних стосунків.

— До основних ознак любові належить ще один ідеал — ідеал внутрішньої самостійності. Хто відчуває себе залежним від матеріальних, сексуальних або суспільних переваг партнера, той не знай-

де великого кохання. Хто відчуває себе залежним, не може жити у відповідності зі своїми істинними інтересами. Хто не став внутрішньо самостійним, залишається невільним. Він живе в атмосфері залежності, яка породжує ненависть і вбиває будь-яку любов.

— Велике справжнє кохання — це не ілюзія, але відчуття це почуття дано не кожному, тому що воно є мистецтвом, котрому треба вчитися.

Міні-висновки:

- Названі тут ідеали — самообмеженість та впевненість у собі, доброзичливість та почуття внутрішньої гідності, а також щирість, відповідальність і терпіння — необхідні передумови для справжнього, гармонійно сформованого любовного почуття.
- Велике кохання — це не тільки сексуальне партнерство, воно є ознакою справжнього подружнього життя.
- У шлюбі партнери можуть мати різні інтереси і думки, проте вони розуміють і поважають, один одного, у них співпадають ідеали. У цьому — і тільки в цьому! — повинен полягати повний збіг. Партнерство, у якому цей ідеал збігу стає спільним досвідом, дійсністю, і є справжнє кохання.

Рядки епіграфа до заняття написала поетеса, представниця Срібної доби російської поезії Зінаїда Гіппіус. Її вірші про любов ніжні й дуже глибокі. «Вони ніби спрямовані в глибину душі», — сказав про поетесу Валерій Брюсов.

Ця жінка була дуже щаслива у своєму коханні. Вона вийшла заміж у 20 років, і 52 роки прожила щасливо зі своїм чоловіком, не розлучаючись ні на один день. Тільки смерть роз'єднала два люблячих серця. А ось рядки з вірша Д. Мережковського, чоловіка поетеси:

*Я чувствовав, що так любить нельзя,
Как я люблю, что так любить безумно,
И страшно мне, как будто смерть грозя,
Над нами веет близко и бесшумно...
Но как порой любовь не проклинаю —
И жизнь, и смерть с собой я разделяю,
Не знаешь ты, как я тебя люблю
Быть может, я и сам еще не знаю.*

Питання до учнів:

1. Сподобалися вам ці вірші?
2. Чи зможете ви навести приклади схожого кохання?

Так, головним законом людства, сім'ї і конкретної людини була і залишається любов. Людина, яка береже і проносить через усе життя своє кохання до оточуючого світу, людей і до себе, не зробить зла. Сім'я засновується на любові. Людство може зберегти себе тільки

тоді, коли кожна людина зрозуміє і внутрішньо відчує, що вона може жити лише в любові.

IV. Обговорення оповідання — притчі «Сон про тихих стареньких» (монологом господарського kota).

Рудим колом сидів у стільці у маленькій кухні й слідкував за своїми тихими старенькими. Кожен кіт у серці своєму романтик, але завжди пам'яте, що він насправді тигр. І я трохи ставлюся з презирством до своїх домосідів. Подумати, скільки самопригноблення — насмажити млинців!...

Мій дідусь малював картини і зараз сидів, чаклюючи над фарбами, розводячи їх і змішуючи.

А бабуся — смішно! — писала вірші. І зараз вона схилилася над перекресленим аркушем паперу і продовжує креслити там ще щось сильніше. Відомо вже: вигадують щось, а потім почнуть хвалити один одного. Ах, яка картина! Ах, які вірші!

У двері постукали. Дідусь поспішив до дверей, подивився у вічко і тужливо кашлянув. У двері постукали сильніше. Не люблю я такого стукіту, але господар відкрив.

Мені залишилося лише пирснути: на порозі стояв сусід, який штовхав мене черевиком під черево. «Позич грошей!» — почав він вічну свою пісню, а побачивши заперечний жест, погрожуючи, зробив, крок у квартиру.

Бабуся знала, що сусід — хуліган, він здатен на все. Я підняв шерсть, мабуть, це було гарно і загрозово, але на сусіда чомусь не подіяло.

Господар схопив свого пензлика і, підбігши до стіни, кількома мазками обмалював його фігуру. Сусід, замахнувшись кулаком, раптом влип у цю фігуру і перетворився у маленьке безглузде страхіття з темними кругами злості в очах. Потвора затанцювала, розлючена на своє перетворення. Раптом вона висунула зі стіни дві лапи з кітьями, схопила ними й потягнула до себе моїх стареньких. Ні, уже не стареньких! Юні й прекрасні, вони з кошачою гнучкістю викрутилися від страхіття у просторі живописної стіни й, спиною одне до одного, одночасно блиснули зброєю. Пензлик перетворився у шапагу із золотим ефесом, а олівець моєї господині-письменниці став красивою шапогою з розписаною візерунок витонченою рукояткою. Я у захваті нявкнув, коли одночасні удари шаг вразили потвору і вона розсипалася, перетворившись на пісок. Раптом пісок ожив і з нього з'явилися нові потвори. Вони прагнули вдарити моїх господарів у спину, в обличчя знову і знову.

*Ой, як билися мої господарі! Як вони захищали один одного: він — її, вона — його! Я стрибув до них і відчував, як расту на власних очах. Я дивився на них і бачив перед собою молодих і щасливих людей, у котрих в очах жила **ЛЮБОВ!***

Учням пропонується обговорити оповідання-притчу і відповіді на запитання:

1. У чому головний зміст даної притчі?
2. Чим вона вам сподобалася?
3. Чи примушує вона замислитися?
4. Чи спостерігали ви у своєму житті приклади такого кохання?
5. Чи хотіли б ви зустріти таке кохання?
6. Чи вважаєте ви, що кохати — це значить чимось жертвувати?

V. Читання учнями своїх оповідань-спостережень «Маленькі історії про велике кохання».

Учні читають свої оповідання.

Обговорення.

VI. Підсумок заняття.

Література:

1. Дереклеева Н.И. Справочник класного керівника : 10-11 класи / Н.И. Дереклеева, М.Ю. Савченко, И.С. Артюхова — М.: ВАКО, 2006. — 256 с.
2. Классные часы. 10-11 классы / [авт.-сост. А.М. Байбаков и др.]. — Волгоград, 2007. — 135 с.

Додаток У

Заняття «Сім'я у житті людини» (круглий стіл)

Мета: створювати умови щодо засвоєння сучасного змісту та значення соціально-психологічних інститутів шлюбу і сім'ї; розвивати позитивні емоції, пов'язані з проблемою створення сім'ї; виховувати у старшокласників поважне ставлення до поняття «сім'я».

Попередня підготовка:

1. Учні пишуть твір-роздум «*Моя майбутня сім'я. Якою я її бачу*».
2. Старшокласники добирають приказки та прислів'я до теми «Сім'я», у яких вони повинні відобразити наступне:
 - а) стосунки чоловіка та жінки у сім'ї;
 - б) роль жінки у сім'ї;
 - в) роль чоловіка у сім'ї.
3. Вихованці готують плакати, пов'язані з темою «Сім'я». Умовою підготовки плаката є відображення стосунків у сім'ї.
4. Попередні проблеми для обговорення за круглим столом:
 - а) історія виникнення слова «сім'я», його магнетизм;
 - б) умови, без яких сім'я не може існувати;
 - в) чому за статистикою неодружені чоловіки і незаміжні жінки живуть менше, ніж сімейні люди?

Хід заняття

I. Організаційний момент.

II. Повідомлення теми, мети заняття.

III. Вступне слово вчителя.

Круглий стіл починається з уривка вірша Е. Асадова:

*Да, уж так устроено у людей,
Хотите вы этого, не хотите ли,
Но только родители любят детей
Чуть больше, чем дети родителей.
И все же — не стоит детей корить,
Когда-то им мальшей растить,
Все перечувствовать и пережить,
И побывать в «стариках» и в «предках».*

Так, рано чи пізно, у зрілому віці і не дуже, з благословінням батьків або без нього, люди створюють сім'ю. Якою вона буде: щасливою або не дуже, багатою чи бідною — покаже час. А які асоціації викликає у вас слово «сім'я»?

Учні називають асоціації ланцюжком — не більше двох асоціацій. Повторюватися асоціації не повинні.

IV. Аналіз попереднього опитування учнів.

V. Історія слова «сім'я». Дослідження учнів.

VI. Висновки.

Учні визначають психологічні, матеріальні і моральні умови, за яких сім'я не може існувати. Старшокласники працюють у 3-х групах. Свої висновки вони записують на дошці (наприклад: несумісність характерів; різні бажання подружжя; відсутність спільних захоплень; непорозуміння у спілкуванні, несприйняття звичок іншого).

VII. Деякі статистичні дані.

Протягом десяти років американські психологи проводили спостереження за неодруженими чоловіками і незаміжніми жінками. У результаті дослідження вони прийшли до досить невтішного висновку: кожна п'ята сім'я розлучається. Шлюби розпадаються найчастіше після п'яти, п'ятнадцяти і двадцяти років спільного життя. Невтішним висновком у цьому дослідженні є те, що неодружені чоловіки і незаміжні жінки помирають у п'ятнадцять разів частіше, ніж люди у такому ж віці, які живуть у сім'ї.

Учні аналізують ситуацію і дають відповіді на запитання:

— Чому сім'ї розпадаються через п'ять, п'ятнадцять, двадцять років спільного життя?

— Чому неодружені чоловіки і незаміжні жінки помирають частіше, ніж люди, у яких є сім'я?

— Як ви вважаєте, чи подібними були б результати такого ж дослідження, проведеного в Україні?

VIII. Аналіз учнівських творів.

IX. Таємна думка.

Учням пропонують відповісти на запитання: «Яку сім'ю ви вважаєте зразком для створення власної сім'ї?» Старшокласники пи-

шуть відповідь на маленьких аркушах і опускають їх у невеличку скриньку, яку вчитель передає по колу. Потім учитель дістає записки, зачитує відповіді дітей, не називаючи імен та прізвищ.

Х. Підведення підсумку круглого столу.

Література:

1. Я сам строю свою жизнь / [М. А. Алиева, Т. В. Гришанович, Л. В. Лобанова, И. Г. Травникова., Е. Г. Трошихина]; под ред. Е. Г. Трошихиной. — СПб. : Речь, 2007. — 216 с.
2. Чернышова Т. В. Возраст первой любви. Воспитание чувств: классные часы и клубные занятия для старшеклассников [методическое пособие] / Т. В. Чернышова, И. В. Камышанова. — М. : Глобус, 2006. — 183 с.

Додаток Ф

Заняття «Складові сімейного добробуту»

Мета: засвоєння адекватних соціально-культурному менталітету сучасного змісту та значення інститутів шлюбу і сім'ї; актуалізація розвитку уявлень про умови гармонійного шлюбу, створення атмосфери спільного пошуку адекватних рішень у проблемних ситуаціях; виховання відповідного ставлення до виконання соціальної ролі сім'янина.

Обладнання: зошити, ручки.

Хід заняття

I. Організаційний момент.

II. Повідомлення теми, мети заняття.

III. Групова дискусія з проблеми соціально-історичної функції сім'ї; визначення причин і наслідків розлучень.

Метою обговорення у групах є розширення в учнів інформаційного поля з проблеми міжособистісного міжстатевого спілкування, яке необхідне для більш повного й точного розуміння суті проблем, які обговорювалися. Крім загальної дискусії, що була у групі, можна організувати обговорення у мікрогрупах.

Для обговорення запропоновано такі запитання:

- Що таке сім'я?
- Що таке шлюб?
- Для чого потрібна сім'я, чим зумовлена її необхідність?
- Як ви гадаєте, який середній кількісний склад сім'ї на даний момент у нашій країні? Чим це зумовлено?
- Які причини зниження народжуваності?
- Наскільки часті та стабільні шлюби у наш час?
- Які, на ваш погляд, причини та наслідки розлучень?

Робота над визначенням понять може відбуватися асоціативним методом. Можливим є варіант роботи у групах, результатом якого

повинен бути загальний продукт — поняття, яке сприйняте рештою учасників мікрогрупи. Наприклад, до уваги учнів можуть бути подані такі групи асоціацій:

- стосунки подружжя; батьки та діти; стосунки родичів;
- будинок, тепло, затишок, вогнище; любов, відповідальність, надійність, підтримка.

Після роботи з асоціаціями група легко формулює поняття «сім'я» і «шлюб». На матеріалі вигаданих або описаних старшокласниками історій відбувається обговорення умов гармонійного шлюбу. Крім цього, учні класифікують основні причини сімейних непорозумінь, однією з них є конфлікт стереотипних уявлень про гендерні ролі подружжя і конкретні вияви їх в різних сферах сімейного життя.

Можливим варіантом проведення роботи може бути організація дискусії між мікрогрупами. Під час підготовки до дискусії учасники можуть орієнтуватися на запропоновані педагогом запитання:

— Що могло б вплинути на досягнення ще більшого сімейного добробуту?

— За яких умов ситуація у сім'ї може погіршитися?

— Що із описаних подій і реалій ситуації може призвести до сімейного конфлікту, а що — до його попередження?

Обговорення умов гармонійного шлюбу і сімейного добробуту доцільно доповнити узагальненим прикладом щасливого подружжя.

Важливо, щоб вихованці замислилися про причини розлучень та їх наслідки. Тут педагогу необхідно викласти інформацію про те, що сім'я найчастіше руйнується із-за відсутності взаєморозуміння, егоцентричності. Психологи визначили максималізм як одну з особливостей першого подружнього життя. Дуже часто у повторному шлюбі подружжя намагається знайти і зберегти те, що в надмірності було і в першому, неоціненому ними у свій час.

Дівчатам та юнакам потрібно знати, що ймовірність повторного шлюбу і для чоловіків, і для жінок складає майже 50 %, тобто багато хто після розлучення ризикує назавжди залишитися самотнім. Дана інформація може бути непрямою мотивацією до серйозного підходу під час вибору шлюбного партнера.

Під час обговорення наслідків розлучень учням необхідно засвоїти, що будь-яке розлучення — це зміна і звичок, і смаків, пов'язаних із зруйнованою сім'єю, розрив стосунків із спільними знайомими, знавчими обох; переживання почуття провини, болю, образи тощо. Це одне із найсильніших потрясінь у житті будь-якої людини. Хто його пережив, більше, ніж сімейні і навіть неодружені, потрапляють у катастрофи, аварії, схильні до нещасних випадків, алкоголізму, психічних і фізичних захворювань. Необхідно також зазначити й важкі наслідки розлучення для дітей.

IV. Робота у групах. За певною схемою здійснюється обговорення історій про щасливу сім'ю. Тут педагогу необхідно акцентувати увагу на необхідності відповідального ставлення до шлюбного вибору, а також розповісти про конфлікт уявлень, який своїм корінням сягає у безхмарне дитинство (прийняття «ролі» в соціальній психології, різне розуміння членами сім'ї своєї ролі і, як наслідок, — висування один одному неузгоджених очікувань і вимог). Необхідно також обговорити прояв конфлікту уявлень у трьох сферах сімейного життя — побуті, дозвіллі, інтимних стосунках. Під час обговорення прояву конфлікту у сфері інтимних стосунків слід підкреслити, що сексуальна гармонія, яка, на думку багатьох, засновується на спільності фізіології і знанні «техніки сексу», не є важливою умовою щасливого шлюбу. Чи не найголовніше тут — чистота загальних емоційних стосунків і атмосфера психологічної інтимності.

Обговорення умов гармонійного шлюбу і сімейного благополуччя доцільно доповнити узагальненим портретом щасливого подружжя. Характеристики портрета учасникам групи необхідно записати у зошиті. Наприклад, загальний портрет щасливого подружжя: шлюб за коханням; спільна мета, плани; задовільні житлові умови; поділ обов'язків щодо ведення домашнього господарства; наявність здорових дітей; схожість характерів; взаємна відповідальність; підвищена вимогливість до себе; взаємна підтримка.

V. Підведення підсумків заняття.

Література:

1. Я сам строю свою жизнь / [М.А. Алиева, Т.В. Гришанович, Л.В. Лобанова, И.Г. Травникова, Е.Г. Трошихина]; под ред. Е.Г. Трошихиной. — СПб.: Речь, 2007. — 216 с.
2. Чернышова Т.В. Возраст первой любви. Воспитание чувств: классные часы и клубные занятия для старшеклассников [методическое пособие] / Т.В. Чернышова, И.В. Камышанова. — М.: Глобус, 2006. — 183 с.

Додаток X

Імітаційна гра «Взаємні претензії»

Сюжетна основа: учасники гри — мешканці Землі, яким загрожують безстатеві «інопланетяни», готові вдертися на територію у випадку послаблення взаєморозуміння між особами протилежної статі.

Мета: розкрити адаптаційні можливості кожної статі; розвинути уявлення учасників щодо традиційних рис кожної статі; визначити можливості міжстатевої взаємодії та взаємозбагачення на основі отримання нових знань; сприяти вихованню у старшокласників поважного ставлення один до одного.

Форми проведення: інформування, групова дискусія, групова експертна оцінка, «мозковий штурм».

Обладнання: бланки, сигнальні картки для експертів, дзвіночок, предмети для позначення претензій учасників один до одного.

Хід заняття

I. Організаційним момент.

II. Повідомлення теми, мети заняття.

III. Пояснення умов гри і створення мотивації до роботи.

Для активного обговорення створюються дві команди (дівчата і хлопці окремо, або разом, за бажанням учасників).

Для здійснення спостереження за ходом гри і дотримання правил обираються або призначаються експерти, які одночасно є інопланетянами. Для упорядкування їх дій спеціально розроблена інструкція, яка видається експертам — арбітрам. Решта учасників самі визначають ступінь своєї активності, займаючи одну з точок зору в обговоренні, включаючись у роботу команд під час виконання деяких завдань. Можна використати картки різного кольору для сигналу спостерігачів про своє ставлення до подій гри і про бажання вступити у розмову (червоні картки — «небезпечний момент гри, який наносить шкоду самооцінці та гідності учасників»; жовті — «попередження про те, що з цього моменту обговорення може носити несприятливий характер; зелені — «пропозиція допомоги, бажання висловити ідею або пропозицію, висловлення підтримки». З метою упорядкування виконання своїх функцій (звернення уваги на порушників правил, інформування про ступінь напруги, протиставлення обох сторін) арбітри використовують дзвіночок або спеціальні картки.

У вступному слові ведучий говорить про давно існуючу суперечність між особами протилежної статі. У сучасних умовах традиційне протистояння між статями посилюється екологічними (хвороби дорослих і дітей, безпліддя у жінок та імпотенція у чоловіків), соціально-економічними умовами, які спонукають чоловіків та жінок до невластивої для них статеворольової поведінки, призводить до відхилень у поведінці (алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, сексуальні девіації).

Ведучий повідомляє, що від військових і вчених космосу стали надходити відомості про навалу безстатевих істот.

(У гри ці істоти виступають арбітрами. Вони повідомляють гравців про те, які моменти гри вони вважають сприятливими для «вторгнення», тобто у яких ситуаціях учасники найменше були готові знайти взаєморозуміння).

Інопланетяни вважають, що не варто витрачати сили і час на з'ясування претензій між статями, замість цього потрібно поєднувати у собі дві статі або не мати жодної. Це дозволить займатися технічним прогресом.

Таким чином, перед учасниками гри постає питання про виживання людського виду і планети Земля.

До початку гри або на її початковому етапі відбувається з'ясування основних претензій дівчат та юнаків один до одного. Процедура полягає у виявленні претензій, які найчастіше зустрічаються. Наприклад, дівчата вважають, що всі юнаки брутальні і нетактовні; нахабні, нетактовно вимагають сексуальних стосунків; егоїстичні, брешуть і лицеміряють, грубо висловлюються тощо. Юнаки зазначають свої претензії до дівчат: багато про себе думають; втратили жіночість у її традиційному розумінні (палять, пиячать, сваряться тощо); виявляють тупість; відмовляють у сексі; непостійні, емоційно мінливі.

Значні претензії є матеріалом для ігрового дійства на наступному етапі.

III. Аналіз статоворольових претензій учасників гри.

На даному етапі ігрового дійства учасники висловлюють 2-3 претензії до протилежної статі, які треба обговорити й виправдати.

Претензія у ході гри може бути «матеріалізована» у вигляді предметів дев'яти шахових фігур різного кольору, дамських і боксерських рукавичок тощо). З кожною виправданою претензією буде налагоджуватися взаєморозуміння між юнаками і дівчатами, з кожною невинуватою — втрачатися, роблячи учасників більш уразливими до вторгнення інопланетян.

Педагог визначає правила диспуту, які допомагатимуть підтримувати розмову по суті, а не зводити її до з'ясування міжособистісних стосунків у групі, а саме:

- не перебивати того, хто говорить, виступати, дотримуючись черги;
- виявляти поважне ставлення до думки іншого, навіть коли з нею не погоджуєшся;
- висловлюючи постійні претензії, визнавати позитивні сторони протилежної статі у цілому;
- висловлювати критичні зауваження по суті, а не образи і звинувачення.

IV. Визначення ставлення учасників до осіб своєї і протилежної статі.

На цьому етапі гри учасникам треба буде подумати і визначити три позитивні і негативні якості особистості, які є найбільш властивими для протилежної статі.

З метою упорядкування роботи учасникам пропонуються спеціальні бланки, які дозволяють легко співставити виділені двома командами якості особисті. Це, як правило, викликає особливе зацікавлення учасників.

Під час обговорення відбувається з'ясування причин негативно-го ставлення представників протилежних статей один до одного.

Експерти порівнюють заповнені бланки. Усі учасники гри пропонують гіпотези щодо причин схожості або несхожості отриманих результатів. На цьому етапі гри створюються умови для співвідношення когнітивного та емоційно-ціннісного компонентів статево-рольової установки (уявлення і стосунків).

Визнання схожості у сприйнятті й оцінці чоловічих та жіночих якостей знімає напругу й агресію, яка виявлялася раніше в учасників гри.

V. Вибір статево-рольової поведінки в уявній життєвій ситуації.

Учасникам пропонується уявити ситуацію свого розлучення. Треба буде сказати, які особисті якості потрібні, щоб пережити стрес, та чиїми, традиційно, є ці якості — чоловічими чи жіночими.

Наприклад, *чоловічі якості*:

- брати відповідальність на себе;
- сміливість, рішучість, хоробрість;
- незалежність від суспільної думки;
- урівноваженість, стійкість, вміння контролювати ситуацію;
- раціональність, тверезість розуму, реальний погляд на речі;
- вміння робити висновки з життєвого досвіду;
- виправдана жорстокість.

Жіночими якостями, які допомагають пережити складну життєву ситуацію, є:

- інтуїтивне, глибоке й тонке розуміння ситуації;
- терпіння;
- вміння любити і прощати;
- мудрість;
- доброта і вміння не озлоблюватись при несприятливих умовах;
- співчуття.

Також необхідно вказати на якості, властиві представникам обох статей, що допомагають переборювати життєві труднощі:

- вміння знаходити взаєморозуміння з іншими людьми;
- вміння надати підтримку іншому.

У залежності від того, як учні називають якості, вони фіксуються, підраховуються.

VI. Підведення підсумків заняття.

Література:

1. Я сам строю свою жизнь / [М. А. Алиева, Т. В. Гришанович, Л. В. Лобанова, И. Г. Травникова., Е. Г. Трошихина]; под ред. Е. Г. Трошихиной. — СПб. : Речь, 2007. — 216 с.
2. Чернышова Т. В. Возраст первой любви. Воспитание чувств: классные часы и клубные занятия для старшеклассников [методическое пособие] / Т. В. Чернышова, И. В. Камышанова. — М. : Глобус, 2006. — 183 с.

Імітаційна гра «Сімейний договір»

Сюжетна основа: вироблення єдиної життєвої стратегії сім'ї напередодні остаточного рішення щодо її створення.

Мета: створення умов, імітуючих ситуацію коректування взаємних очікувань і зближення індивідуальних життєвих цілей.

Методи проведення: робота з опитувальником у парах, експертна оцінка, обговорення у групах.

Обладнання: бланки опитувальника, папір, ручки, класна дошка і крейда.

Хід проведення

I. Організаційний момент.

II. Повідомлення теми, мети заняття.

III. Орієнтація в ситуації гри і створення мотивації до роботи.

Імітаційна гра «Сімейний договір».

Педагог зазначає, що добрі побажання близьких людей щодо створення сім'ї молоді люди можуть реалізувати, якщо вони стануть складовою їх переконань відносно побудови свого щасливого життя. Те, як воно складеться, залежить тільки від них самих. Своєрідним прогнозом цього може бути процедура створення сімейного договору. Він сприяє актуалізації уявлень старшокласників про сімейні традиції, досягнення згоди з основних питань, усунення можливих суперечностей.

Кожна пара учасників відповідає на питання, написані на бланку. Головне завдання — домовитися і знайти компромісне рішення кожного питання. Це зробити не так просто. Наприклад, їм треба буде відповісти на запитання під № 1: «*Наскільки ви готові до того, що у житті партнера ви будете займати рівнозначне його роботі місце або навіть менш значуще?*». Один із учасників може погоджуватися з цим, а інший — може бути категорично проти. У такому випадку їм треба відшукати компромісні варіанти домовленості в «сім'ї» з цього приводу. Це може бути відображено у наступному пункті сімейного договору: «Робота займає перше місце у житті мого партнера з понеділка по п'ятницю. У вихідні й святкові дні, а також під час відпустки перше місце у житті мого партнера займаю я».

Опитувальник «Сімейний договір»

1. Наскільки ви готові до того, що у житті партнера будете займати рівноцінне його роботі місце або навіть менш значуще?

2. Який може бути внесок кожного з подружжя у бюджет сім'ї?

3. Як кожний із подружжя розуміє загрозу розпаду сім'ї?

4. Коли ви плануєте появу дитини, і які очікування пов'язує з цим кожен з партнерів?

5. Що буде вважатися вашим особистим простором, скільки вашого особистого простору залишиться у спільному сімейному житті?

6. Чим із своїх звичок та індивідуального стилю життя (хобі, друзі, батьки) ви готові поступитися заради сім'ї, а чим — ні?

7. Як будете розподіляти між собою господарські та інші домашні справи?

8. Наскільки ваша головна життєва мета і засоби її досягнення співпадають із головною метою та засобами щодо її досягнення вашого партнера?

Якщо ж під час виконання завдання виявиться формальне ставлення учнів до процедури, тоді педагог може застосувати метод експертного оцінювання.

Як один із варіантів предмету експертної оцінки може бути перелік питань, які отримали найбільшу кількість зауважень учасників. Іншим предметом оцінки можуть слугувати аргументи. Крім того, може з'ясуватися, що всі названі суперечності зводяться до одного чи двох: виконання фіксованих гендерних ролей або вимоги підпорядкування партнера.

IV. Підведення підсумків заняття.

Література:

1. Чернышова Т.В. Возраст первой любви. Воспитание чувств: классные часы и клубные занятия для старшеклассников [методическое пособие] / Т.В. Чернышова, И.В. Камышанова. — М. : Глобус, 2006. — 183 с.

Розділ II. ФОРМУВАННЯ У СТАРШОКЛАСНИКІВ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ СВІДОМОГО СТАВЛЕННЯ ДО СВОЇХ БАЗОВИХ ПРАВ І ОБОВ'ЯЗКІВ

1. Теоретичні засади формування у старшокласників шкіл-інтернатів свідомого ставлення до своїх базових прав і обов'язків у відкритому суспільстві

Прагнення України стати членом Європейського Союзу актуалізує проблеми реалізації в країні прогресивних принципів європейської спільноти, прийняття соціальних цінностей, стандартів у галузі, зокрема, захисту прав людини, забезпечення здійснення верховенства права. Ці питання детально висвітлили у своїх працях В. Замятін, Д. Корбут, С. Люлько, Г. Новицький, І. Підлуська, В. Шкляр, А. Юричко, І. Жовкла, В. Яценко та інші. У зв'язку з цим виникає потреба звернення до творів К. Поппера щодо відкритого суспільства, оскільки європейське суспільство кінця ХХ століття, з його точки зору, і є втіленням ідей створення справжнього демократичного відкритого суспільства. Тлумачення окремих питань теорії К. Поппера щодо створення відкритого суспільства та його підтримання у стані відкритості надали зарубіжні та вітчизняні дослідники, зокрема: О. Ахієзер, О. Бузгалін, Ф. Ейдлін, М. Ільїн, В. Лісовий, О. Макаренков, М. Попович, В. Садовський, Дж. Сорос, С. Стельмах, Т. Хабарова, В. Цимбурський, О. Юдин та інші.

Постає завдання – розкрити актуальні аспекти проблеми правового виховання особистості як підготовки її до життєдіяльності у процесі реалізації концепції відкритого суспільства.

Зазначимо, що терміни «закрите» і «відкрите» суспільство вперше застосував Анрі Бергсон у своїй праці «Два джерела моралі та релігії» у 1935 р.

Книга К. Поппера «Відкрите суспільство та його вороги» була написана в 1938 р., а опублікована в 1945 р. [10, с. 5-7].

Сучасні автори називають ідею К. Поппера концепцією чи моделлю відкритого демократичного суспільства. Зокрема, С. Стельмах вважає, що запропонована філософом концепція є лише моделлю демократичного суспільства, однак йому вдалося оповити її в прості й розумні форми, поняття для створення конкретних методик і інструментарію аналізу реальної політики [45, с. 6-7].

Отже, магічне, племінне чи колективне суспільство, поійменоване К. Поппером як закрите суспільство, характеризується тим, що його членів утримують разом такі зв'язки, як спорідненість, спільне жит-

тя, участь у спільних справах, спільні небезпеки, спільні радощі та спільні лиха, тоді як у відкритому суспільстві індивіди змушені ухвалювати особисті рішення. Перехід від закритого до відкритого суспільства К. Поппер визначає як найглибшу грандіозну революцію в історії людства, яку розпочали греки і яка і досі перебуває у початковому стані. І розпочався цей процес виникненням соціального напруження всередині правлячого класу цивілізації закритого суспільства. Це напруження і ця тривога стали наслідком розвалу закритого суспільства. Як вважав К. Поппер, вони відчутні й нині, а надто під час соціальних перемін. Напруження створюють зусилля, яких постійно вимагає від нас життя у відкритому і частково абстрактному суспільстві: намагання бути раціональними, відмова принаймні від декотрих з наших емоційних соціальних потреб, контроль за собою та прийняття відповідальності. На його думку, ми повинні вважати це напруження платою за кожен крок на шляху до знання, розважливості, співпраці та взаємодопомоги і, як наслідок, за підвищення наших шансів на виживання і зростання чисельності населення. Це ціна, яку ми сплачуємо за те, щоб бути людьми [29, с. 197-199].

Сучасне відкрите суспільство функціонує переважно завдяки абстрактним взаєминам, таким, як обмін чи співпраця.

У відкритому суспільстві ніхто не володіє монополією на істину, люди мають різні погляди та інтереси, а тому існує потреба в установах, які б захищали права усіх людей і давали б їм змогу жити разом у мирі і злагоді. Усвідомлюючи відносну стабільність своїх прав, члени відкритого суспільства не ставляться до права як до чогось непорушного, розуміючи, що людська природа не є незмінною, даною раз і назавжди.

У листі російським читачам від 1992 року К. Поппер зазначав, що у своєму творі «Відкрите суспільство та його вороги» він захищав скромну форму демократичного («буржуазного») суспільства, в якому рядові громадяни можуть мирно жити, в якому високо цінується свобода і в якому можна мислити і діяти відповідально, радісно приймаючи цю відповідальність. Багато в чому, вважав він, воно схоже на суспільство, що існувало на Заході у кінці ХХ століття — значно краще, вільніше, значно чесніше і справедливіше усіх суспільств, що коли-небудь існували в історії людства [31, с. 8].

К. Поппер писав: «Ми повинні стати творцями своєї долі. Ми повинні навчитися чинити так добре, як можемо, і знаходити свої помилки. І коли ми відкинемо ідею про те, що історія влади буде нашим суддею, коли ми позбавимося хвилювання з приводу того, чи виправдає нас історія, чи ні, тоді, можливо, досягнемо успіху у встановленні контролю над владою» [30, с. 304].

Можна вважати, роблять висновок дослідники, що сенс «відкритого суспільства» полягає у відкиданні всіляких деструктивних те-

орій, абсолютного авторитету, довільно встановленого чи традиційного, та водночас збереженні й примноженні всього, що відповідає нормам свободи, гуманізму та раціональної критики [10, с. 5].

Основна ідея К. Поппера, підкреслює М. Попович, полягає в тому, що оскільки розвиток суспільства залежить від знань, а завтрашній стан знань неможливо передбачити, то всі спроби передбачити майбутнє приречені на провал. Еволюція в людському суспільстві не може бути наслідком дії сил, що її детермінують: вона так само є результатом вільного творення, як і вся духовна діяльність людства. Не існує закономірностей, що визначають прийдешній стан суспільства, — він залежить від непередбачуваних знахідок і здобутків людського пізнання.

З точки зору М. Поповича, К. Поппера можна вважати передвісником інформаційного підходу до теорії суспільства, оскільки він наголошував, насамперед, не на енергетичних, а на інформаційних чинниках прогресу. Він вважає, що поняття «відкритість» має не стільки загальнофілософське, скільки прагматичне навантаження: в літературно-демократичному суспільстві всі процедури керування повинні бути прозорими. Наприклад, чим прозоріший бюджет, тобто чим чіткіше розписано державні витрати, тим виконавча влада має менше можливостей безконтрольно розпоряджатися державними коштами. Уряди зацікавлені в якомога більш непрозорих і невизначених формулюваннях та утвореннях різних позабюджетних фондів, якими можна користуватися, не зважаючи на думку громадськості. Йдеться, таким чином, про основні характеристики правової держави, що можуть мати різну міру прозорості та відкритості навіть у демократичному суспільстві. Тоталітарне суспільство з інформаційної точки зору є цілком закритим і непрозорим.

Не торкаючись усіх можливих застосувань ідеї відкритості, варто зазначити, пише М. Попович, що сама по собі прозорість не гарантує демократичного устрою суспільства. Історія Європи забезпечила максимальну відкритість її соціальної системи завдяки тому, що жоден із основних його вимірів не був підпорядкований і поглинений іншими. Європі вдалося вибудувати таку суспільну конструкцію, коли гроші ще не забезпечують влади, влада не забезпечує її носію грошових прибутків, а духовне життя відносно незалежне і від грошей, і від влади. Лише за подібних умов багатомірності відкритість суспільства у розумній прозорості його механізмів забезпечує відкритість в розумінні максимального обігу інформації та максимально ефективного саморегулювання. Але багатомірність вимагає також автономії таких вимірів, як можливість досягти і висловити істину, ефективність соціальних зусиль та комфортність духовного і матеріального життя [28, с. 7-11].

Об'єктивно К. Поппер зазначав, що відкрите суспільство Заходу ще далеке від досконалості. Зокрема, більшість соціальних груп сучасного відкритого суспільства (за винятком окремих щасливих родинних груп) є чистісінькими сурогатами, оскільки вони не забезпечують суспільного життя. І багато з них не мають жодних функцій у житті суспільства в цілому. Серед серйозних недоліків західного суспільства згадував злочинність, що проявляється у багатьох формах.

Головна ідея відкритого суспільства, вважав він, — ідея влади закону, хоч утілити її в життя надзвичайно важко. Називаючи великим благом громадянське законодавство і необхідним злом — кримінальне законодавство, К. Поппер зазначав, що на Заході вважається важливим принципом кримінального законодавства презумпція невинності: ніхто не повинен вважатися злочинником, доки не буде надано доказів, що ліквідують всі обґрунтування сумніву з цього приводу. Якщо ж сумніви залишалися, то зі звинуваченням слід поводитися, як з невинним [31, с. 8-9].

У 1992 р. в листі до російських читачів К. Поппер наголошував, що промислове суспільство, засноване на ринкових відносинах, яке пропонує значну свободу вибору, є немислимим без правової системи, без влади закону. Втілити в життя хороше законодавство, перетворити його на вищу владу в країні ще складніше, ніж його створити, якщо хороші закони є безсильними і їх не використовують. Зміна цієї сумної традиції і встановлення влади закону — завдання держави. Для її вирішення держава повинна, перш за все, підготувати юристів. Усі вони повинні бути виховані в душі служіння об'єктивній істині, інтересам правосуддя, що спирається на закон. Це задача встановлення відкритого суспільства — цілком нової гнучкої і живої традиції служіння закону, протилежної жорсткій традиції безпринципної влади страху, що укорінила комуністична бюрократія. Без встановлення влади закону немислимим є розвиток вільного ринку і досягнення економічної рівності із Заходом. У суспільстві повинен існувати елементарний ступінь взаємної довіри. Однак ніщо не приведе до цього швидше, ніж довіра до влади закону — довіра, що ґрунтується, головним чином, на позитивному досвіді і тому є цілком заслуженою, тобто довіра до правових інститутів держави і до чиновників, які несуть відповідальність за виконання закону [31, с. 10-11].

Спроби практичного застосування ідей К. Поппера в політичному дискурсі знайшли подальший розвиток, прикладом є, зокрема, праця Дж. Сороса «Новий погляд на відкрите суспільство». У ній у 1997 р. меценат і фінансист Дж. Сорос надав нове формулювання відкритого суспільства, стверджуючи, що воно не перебуває в опозиції до закритого суспільства, а займає ненадійне проміжне становище, в якому йому загрожують із усіх боків універсальні ідеали, що були доведені до їх логічного завершення. Це — усі види екстремізму, включаючи ринковий фундаменталізм.

Відкрите суспільство, вважає Дж. Сорос, має виконувати роль ідеалу. Перехідне суспільство страждає від недостачі суспільних цінностей. Будучи ідеалом, відкрите суспільство могло б подолати саме ці недоліки. Але не всі, оскільки тоді б воно суперечило принципу помилковості, на котрому воно засноване. Тому відкрите суспільство має бути особливим чи спеціальним видом ідеалу — самосвідомо недосконалим ідеалом. Такий ідеал суттєво відрізняється від ідеалів, що запалюють уяву людей. Помилковість передбачає, що досконалість — недосяжна і ми повинні задовольнятися тим кращим, що може бути: недосконале суспільство завжди відкрите повністю. Це — його визначення відкритого суспільства.

На запитання, чому ми повинні вважати відкрите суспільство ідеалом, Дж. Сорос зазначає, що відповідь очевидна: ми не можемо більше жити як ізольована особистість. Будучи учасниками ринку, ми задовольняємо свою користь, але якщо ми будемо тільки учасниками ринку, лише це не буде задовольняти навіть нашої користі. Ми повинні думати про суспільство, в якому живемо, а коли справа стосується колективних рішень, ми повинні керуватися інтересами суспільства в цілому, а не нашими вузькими егоїстичними інтересами. Він погоджується, що відкрите суспільство має свої недоліки, але його недосконалість полягає в тому, що воно пропонує занадто мало, а не занадто багато. З його точки зору, концепція є занадто загальною, щоб надати рецепт для конкретних рішень. Вона послідовна і надає величезне поле для проб і помилок. Це суспільство може стати здоровою основою для того світового товариства, яке нам потрібно [38].

Демократія і ринкова економіка є найважливішими елементами відкритого суспільства, як і механізм регулювання ринків, особливо фінансових, поруч із визначеними заходами, спрямованими на захист миру, закону і збереження правопорядку в світовому масштабі. Західна форма представницької демократії, підкреслює Дж. Сорос, може бути зовсім не єдиною формою правління, сумісною із відкритим суспільством. Однак, повинні існувати деякі універсальні цінності, котрі стануть загальноновизнаними. Відкрите суспільство — згідно із самою концепцією — повинне бути плюралістичним, але в прагненні до плюралізму воно не має заходити настільки далеко, щоб перестати розрізняти, що таке добре, а що таке погано. Терпимість і поміркованість також можуть бути доведені до межі. Саме тому, вважає Дж. Сорос, нам потрібно, щоб правив закон [38].

В Українській хартії вільної людини зазначено, що бути відкритим суспільством означає бути спільнотою, переконаною у великій цінності людського життя і демократичного устрою. Серед нас немає ані людей другого сорту, ані гвинтиків, ані «скалок» на шляху лісорубів. Бути відкритим суспільством означає вгамовувати агресію і

підтримувати слабших, вразливіших і тих, хто має обмежені фізичні можливості. Бути відкритим суспільством означає не толерувати жодних антигуманних ідеологій і деспотичний примус. Бути відкритим суспільством означає бути налаштованими переймати найкращий досвід і знання зовнішнього світу. Бути відкритим суспільством означає любити людей, вільно мислити і виховувати вільних людей. Це має стати нашою колективною свідомістю [48].

Дослідники розглядають право як засіб створення та підтримання суспільства у стані відкритості. У своїй праці О. Макаренков зазначає, що актуальним є дослідження антропних властивостей права, пізнання яких дасть змогу створити належні правові механізми для розбудови відкритого суспільства та його перманентного підтримання у стані відкритості. Він зазначає, що перепорою на шляху до відкритості суспільства є якраз нездатність права допомогти людині здолати власні внутрішні суперечності, знайти оптимальний, соціально схвалюваний шлях, засоби і способи вирішення конфлікту, тобто забезпечити людину від вчинення злочину. До певної міри це можна пояснити тим, що з розвитком цивілізації людина дедалі більше накопичує соціокультурний досвід і збагачує свій внутрішній світ. Останній стає більш складним та багатовимірним, він набуває нових граней, що, відповідно, підвищує вимоги до рівня розвитку права, до його якостей та здатності належно урегульовувати нові суспільні відносини. Тут важливу роль відіграє держава, яка має зміцнюватись так, щоб її громадяни знаходили можливість вести себе законослужняно з усіма ознаками цивілізованості та культури. А суспільство, у свою чергу, має сприяти індивідові в отриманні ним належних виховання та освіти, завдяки яким особа зможе розвинути в собі такі якості, що уможливають докладання нею духовних і фізичних зусиль, достатніх для того, щоб знайти і застосувати на практиці саме правові методи вирішення суспільних суперечностей.

У цьому зв'язку важливим стає досягнення цивілізацією такого рівня розвитку, де будуть створені умови для появи не лише «людини політичної» (Арістотель), а й «людини юридичної» (Ж. Карбоньє). Адже якщо людина соціальна схильна майже рівної мірою як до творення, так і до руйнування, то людина юридична — це той тип цивілізованого індивіда, який здатний самостійно перерозподіляти свою енергію і вводити свої інстинкти в межі права [19, с. 8].

У відкритому суспільстві завдання права полягає в тому, щоб захищати позитивну діяльність особистості, оберігати свободи, без яких неможлива повноцінна людська життєдіяльність.

Дослідники зазначають, що життєдіяльність людини — це реальний життєвий процес, що відбувається в конкретно-історичних умовах і характеризується певною системою видів і форм діяльнос-

ті. Називаючи основними способами діяльності особистості пізнання, споживання, спілкування, перетворення, вчені підкреслюють, що дійсно вільна діяльність є формою вираження самодіяльності і саморозвитку.

Залежність безпосередньої життєдіяльності людини від соціальних умов виражається в інтересі. Зміст інтересу визначається тим, у якій мірі соціальні умови життя забезпечують потреби людини. Інтерес існує об'єктивно, незалежно від того, усвідомлений він чи ні. Усвідомлення інтересу перетворює його на спонукальну силу діяльності. Усвідомлюючи інтереси, людина перетворюється на суб'єкта діяльності. Мета — результат усвідомлення інтересу та об'єктивної дійсності стає спонукальним імпульсом діяльності як рушійної сили [50].

Життєву компетентність як знання, вміння, життєвий досвід особистості, необхідні для розв'язання життєвих завдань і продуктивного здійснення життя, а отже, реалізації особистісних потреб, трактує І. Ящук. Життєва компетентність, на думку автора, передбачає свідоме ставлення до виконання різних життєвих і соціальних ролей, отже, така людина здатна приймати життєво важливі рішення стосовно себе; знати, як досягти мети найефективнішим шляхом, правильно розуміти бажання, вимоги інших людей, враховуючи їхні права; усвідомлювати систему пріоритетів життєвих цінностей; нести відповідальність за власну долю і вчинки [52, с. 85].

Сукупність способів життєдіяльності постає не тільки як засіб, інструмент життєдіяльності особистості, а й як саме життя, причому спосіб життя сприяє формуванню усталених стереотипів соціальної поведінки, без якої людина просто «випала» б з системи суспільних координат і міжособистісних зв'язків [12, с. 10-11]. Зрозуміло, що лише за умов усвідомленого ставлення особистості до права, своїх прав, свобод, обов'язків вона в змозі оцінити своє місце в суспільстві, свої діяння, визначити межі своєї поведінки задля самореалізації у власній життєдіяльності.

Проголошення Україною пріоритету прав людини на практиці залишається на рівні декларацій і побажань, а нинішня соціально-економічна ситуація спонукає громадян країни пристосовуватися до неї, успішно соціалізуватися, прагнути не протиставлятися суспільству. Особливо актуальними ці проблеми є для випускників інтернатних закладів, для яких за таких умов пошук шляхів ефективної адаптації у суспільстві прирівнюється до виживання.

У 2011 році в Україні було 98000 дітей-сиріт і тих, хто позбавлений батьківської опіки. Лише третина цих дітей підлягає всиновленню, при цьому ризик стати сиротою на сході країни втричі-вчетверо більший, ніж на заході. Високі рівні смертності працездатного населення, злочинність, а також інші соціальні чинники дорослого

суспільства призводять до сирітства дітей. Ймовірність повного використання соціального сирітства, на жаль, невелика [37].

На тлі кризи, зубожіння населення спостерігаються такі негативні тенденції, як криза світоглядної позиції, деформація морально-правових цінностей, правового нігілізму значної частини громадян. Це впливає на процес і результативність правового виховання учнів закладів інтернатного типу, оскільки «воно як соціально-нормативне по суті вбирає в себе моральне, політичне, економічне, трудове, екологічне, сімейне виховання і, таким чином, є своєрідним осередком формування ціннісних орієнтацій особистості» [46, с. 9].

Однією з ознак демократичної держави є права обізнаність її населення, реалізація особистістю своїх прав. Проблема формування свідомого ставлення особистості до своїх прав, свобод та обов'язків є актуальною як для науки, так і для практики. Вона є предметом дослідження філософів (О. Бандура, С. Бублик, О. Данильян, І. Льїн, Р. Таллер, А. Титарчук, Ю. Тихонравов, В. Тищенко та інших), правознавців (В. Бедь, В. Головченко, В. Ковальчук, В. Костенко, В. Костюк та інших), педагогів (Н. Агаркова, М. Володарська, І. Запорожан, А. Мовчан, О. Наровлянський, С. Нікітчина, В. Оржеховська, О. Пометун, В. Терещенко, М. Фіцула), психологів (Д. Бойко), соціологів (Л. Волинець, В. Щегорцов та інших). Різні аспекти свідомого ставлення молоді до своїх прав та обов'язків досліджували у процесі формування правової культури особистості В. Владимірова, В. Іова, В. Одарій; проблем правової освіти майбутніх вчителів — М. Городиський, І. Дарманська, М. Подберезський, Н. Ткачова та інші. Проблеми правового виховання старшокласників розглядали у своїх працях В. Дубровський, В. Загрева, І. Криштак, Л. Твердохліб та інші.

Ідеї створення в Україні відкритого суспільства, де були б захищені права всіх людей, яким надавалася б можливість жити разом у мирі і злагоді, актуалізують проблему формування їх відповідного ставлення до права. Адже члени відкритого суспільства, усвідомлюючи відносно стабільність своїх прав, одночасно повинні будуть швидко реагувати на зміни правових норм, узгоджуючи з ними свої особисті рішення, дії. Формування у молоді свідомого ставлення до своїх базових прав і обов'язків є однією із складових вирішення цього завдання.

Теоретичними засадами формування у старшокласників шкіл-інтернатів свідомого ставлення до своїх прав і обов'язків є концептуальні положення і висновки філософської, педагогічної і психологічної наук щодо права як цінності (О. Бандура, С. Бублик, Б. Чміль, О. Данильян та інші), правового виховання (Д. Бойко, В. Котюк, О. Пометун, В. Сухомлинський, М. Фіцула та інші), закономірно-

стей розвитку особистості (І. Бех, І. Кон, Г. Костюк, С. Рубінштейн та інші), виховання старшокласників (О. Білоусова, П. Вербицька, Т. Давидова, Д. Закатнов, О. Кириченко, Л. Помиткіна, Н. Руда, В. Сухомлинський та інші), специфіки виховання дітей шкіл-інтернатів (Н. Агарнова, В. Вінс, С. Воронова, Я. Гошовський, Б. Кобзар, Р. Науменко та інші).

У педагогічному дискурсі різні аспекти теоретико-методичних засад правового виховання учнів інтернатних закладів стали предметом дослідження В. Загреви, Л. Канішевської, О. Хоптяної, Н. Шость та інших.

Теоретичну основу дослідження складають концептуальні положення і висновки філософії права щодо визначення принципу примату права людини над законодавством. Зокрема, О. Бандура зазначає, що права людини зараз не лише стали базовим регулятором правового впорядкування суспільного життя в окремих країнах, котрі вирішили мати взірцем правову державу, а й набули загальнолюдського, міжнародного значення. Концепт прав людини ліг в основу практики міжнародних відносин та їх юридичного врегулювання; він набув статусу правової вимоги міжнародного співтовариства (людства) до кожної окремої держави незалежно від її суспільного ладу та законодавства [49, с. 193-194].

Одна із загальних характеристик права, на думку філософів, полягає у тому, що воно є засобом встановлення об'єктивної міри речей, методом соціальної регуляції. У різні історичні періоди ті або інші соціальні і політичні структури за допомогою поняття «право» намагалися утвердити у своїх інтересах певні соціальні відносини, принципи, порядки, дії, норми, ідеали та обґрунтувати їхню відповідність соціальній правді, справедливості.

У філософських роботах підкреслюється, що право — це один із видів суспільних відносин, із притаманними лише йому характеристиками, що вирізняють його з-поміж інших соціальних явищ. Право — продукт суспільного розвитку, у його створенні беруть участь, хоча і по-різному, і суспільство, і держава.

З точки зору дослідників, право як засіб створення та підтримання суспільства у стані відкритості — це основний засіб реалізації цінностей особистості. Насамперед особистісна цінність права має інструментальний характер. Право є засобом оптимальної реалізації цінностей особистості, передусім свободи (відповідно до історичного характеру кожної епохи). Воно дає можливість узгодити притаманні кожному члену суспільства домагання свободи, взагалі розумного розв'язання конфліктів у суспільстві, створення умов безпеки для його членів, забезпечення надійного і гарантованого простору для діяльності особи, причому так, щоб вивільнити соціальну енер-

гію та уможливити функціонування і подальший розвиток суспільства. Право можна розглядати і як інтелектуальну, теоретико-пізнавальну цінність, оскільки воно є формою пізнання закономірностей суспільного розвитку [49, с. 23].

З точки зору юристів, право — це система встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил (норм поведінки), які виражають волю домінуючої в суспільстві частини населення, спрямовані на врегулювання суспільних відносин відповідно до цієї волі і дотримання яких забезпечується цілеспрямованою діяльністю держави.

Особливо актуальними для нас є проблеми виховання у молоді усвідомлення єдності своїх прав і обов'язків. У суспільстві права та обов'язки людини одночасно є об'єктивними і суб'єктивними, вони діалектично пов'язані між собою. Говорячи про об'єктивність прав та обов'язків, маємо на увазі те, що вони випливають із самого факту існування людини в суспільстві і відповідають історичній необхідності. Визнання і усвідомлення їх особистістю, добровільне покладання на себе, прийняття на раціональному і емоціональному рівнях, перетворення соціальних обов'язків у стійкі переконання і звички поведінки визначає їх суб'єктивний аспект.

Сукупність правових відчуттів, ціннісних відносин, настроїв, бажань та переживань, характерних для всього суспільства в цілому або конкретної соціальної групи (груп) охоплює правова психологія. Вона є безпосереднім відображенням миттєвих відносин членів суспільства, які складають нації, народності, різноманітні групи та верстви населення. Через правову психологію реалізуються: а) органічно притаманні правовій культурі звичаї, традиції і загалом все те, що увійшло у звичку, побут, культуру особистості; б) самооцінка, тобто вміння критично оцінювати свою поведінку з точки зору її відповідності нормам права. Самооцінка може завершуватися відчуттям задоволення своєю поведінкою (діяльністю) або, навпаки, негативним ставленням до неї, розумінням, що порушені норми права, законність. Самооцінка може проявлятися і у формі таких моральних категорій, як сором і сумління.

Права людини були сформовані, перш за все, для захисту потреб людини.

Потреби — це нужда, необхідність для людини того, що забезпечує її існування і самозабезпечення. Дослідники поділяють потреби на групи:

- фізіологічні і сексуальні (у відтворенні людей, в їжі, диханні, рухові, одязі, житлі, відпочинку);
- екзистенціальні (у безпеці свого існування, впевненості у завтрашньому дні, стабільності суспільства, гарантованості праці);

- соціальні (у належності до колективу, групи чи спільноти, у спілкуванні, турботі про інших та увазі до себе, в участі у спільній трудовій діяльності);
- престижні (у повазі з боку інших, їх визнанні та високій оцінці своїх якостей, у службовому зростанні і високому статусі у суспільстві);
- особистісні (у самовираженні, самореалізації (або самоактуалізації), тобто в діяльному прояві себе як самостійної, оригінальної, творчої особистості);
- духовні (в нових знаннях про навколишній світ, у самопізнанні, залученні до наук, мистецтв тощо).

Перші дві групи потреб є первинними і вродженими, чотири інші — набутими.

На різних етапах розвитку особистості, у залежності від належності до тієї чи іншої групи, актуалізуються ті чи інші її потреби, тобто стають більш важливими для неї. Реалізація їх за допомогою своїх прав робить ті чи інші права найважливішими, базовими для даної ситуації особистості.

Відомий американський вчений А. Маслоу запропонував наступну ієрархію фундаментальних потреб людини: фізіологічні потреби (їжа, вода, сон тощо); потреба у безпеці (стабільність, порядок); потреба в любові й приналежності (сім'я, дружба); потреба в повазі (самоповага, визнання); потреба в самоактуалізації (розвиток здібностей).

За А. Маслоу, потреби, названі першими, домінують, тобто мають задовольнятися в першу чергу, проте в міру їх задоволення виникають потреби вищого рівня.

«Людина може жити лише хлібом єдиним — якщо їй не вистачає хліба. Але що відбувається з бажаннями людини, коли хліба достатньо, коли її шлунок є постійно ситим? Оразу з'являються інші, ширші, потреби і починають домінувати в організмі. Коли і вони задовольняються, нові, ще більш високі потреби, виходять на сцену і так далі» [48].

Людина намагається задовольнити насамперед найзагальніші свої потреби. Якщо вони задоволені, то на певний час ці потреби перестають бути рушійним мотивом для людини. У неї виникає бажання задовольнити наступні за вагомістю потреби. Останні задають програму діяльності, а діяльність забезпечує можливість їх задоволення. Потреби визначають зміст майбутньої діяльності і необхідний рівень її ефективності: діяльність повинна задовольняти потреби на прийнятному рівні.

Потреби — це категорія, що відбиває ставлення людей до умов їх життєдіяльності. Права людини були сформовані, перш за все, для захисту потреб людини. Головною підставою для визначення своїх базових прав та обов'язків слугують потреби, для задоволення

яких старшокласнику необхідно орієнтуватися у відкритому суспільстві, виховувати у собі певної спрямованості ціннісні орієнтації.

У 1991-2012 рр. законодавство України приводиться у відповідність з рекомендаціями ООН, Ради Європи, Міжнародної організації праці про права людини і дитини.

Права дитини — це комплекс прав і свобод, який характеризує правовий статус дитини з урахуванням особливостей розвитку людини до повноліття. У документах ООН, законах України визначено, що дитина має право на: захист від усіх форм дискримінації; життя та охорону здоров'я; особисте життя; сімейне життя; недоторканість сім'ї; гідний життєвий рівень; індивідуальність; вільне висловлювання своїх поглядів; свободу думки, совісті і релігії; свободу асоціацій; доступ до інформації; освіту та ін.

В контексті нашого дослідження важливе значення має визначення змісту поняття «базові права». В оригінальних англійських документах ООН щодо прав людини і дитини вживається поняття «fundamental human rights», зміст якого українською мовою може тлумачитися як «основні (суттєві, фундаментальні, принципові, ґрунтовні, базисні, найважливіші, домінуючі, основоположні) права людини», тоді як в офіційному перекладі українською мовою вживається одне слово — «основні».

Британський парламент у Акті про права людини (1998 рік) визначив такий перелік прав, що складають зміст поняття «базові права людини» (fundamental human rights):

- право на життя; заборону тортур, жорстокого поводження; заборону рабства; скасування смертної кари;
- право на свободу і безпеку, справедливий суд і захист від покарання без рішення суду;
- право на повагу до власного приватного і сімейного життя; право на шлюб; захист власності; право на освіту;
- право на свободу думки та віросповідання; свободу самовираження; свободу зборів; свободу вільного вибору;
- заборону дискримінації щодо впровадження цих прав людини [54].

Проте електронна енциклопедія Wikipedia зазначає, що спеціалісти ще не дійшли до остаточної згоди щодо визначення поняття «базові права людини». Є і більш широке тлумачення змісту цього поняття. До переліку прав, які найчастіше включають до базових, входять такі: на життя, існування; на вибір роботи; на власність; на свободу слова; на безпеку; на захист від насильства; на справедливий суд; вважатися невинним, якщо не доведено протилежне (презумпція невинності); на громадянство; на голос (участь у виборах); на притулок; на свободу думки, віросповідання; на мирне вираження протесту проти уряду чи організації; на охорону здоров'я; на освіту;

на їжу; на спілкування; на приватне життя; на захист від насильного укладання шлюбу; на пошук власного щастя [53].

У Конвенції ООН про права дитини зазначено, що дитина має бути повністю підготовленою до самостійного життя в суспільстві і вихованою в дусі миру, гідності, свободи, рівності й солідарності.

Законом України «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року» від 5 березня 2009 року визначено чотири пріоритетні напрями діяльності держави, що, фактично, визначаються базовими правами дитини: охорона здоров'я та формування здорового способу життя дітей; забезпечення можливості здобувати високоякісну освіту; культурний і духовний розвиток дитини; захист прав дітей різних категорій [33].

Задля імплементації положень зазначених нормативно-правових актів державою здійснюється комплекс юридичних, економічних, фінансових та організаційних заходів щодо реалізації прав дитини, спрямованих на отримання дітьми передбачених законодавством пільг для забезпечення їх життєвих потреб і створення умов для нормальної життєдіяльності у відповідності до державних соціальних стандартів. Державні соціальні стандарти і нормативи для дітей даної категорії встановлюються щодо: мінімального матеріального забезпечення, витрат на харчування, одяг та взуття; житлового забезпечення, мінімального стандарту забезпечення гарантованого першого робочого місця, разової державної фінансової допомоги при закінченні такими дітьми виховного, навчального закладу; медичного обслуговування, забезпечення іграшками, спортивним інвентарем, газетами і журналами відповідно дитячого, юнацького загальнопіднавчального та виховного спрямування тощо.

Вирішенню проблем реалізації дітьми своїх прав, соціального захисту дітей різних категорій за умови належного державного фінансового забезпечення сприятиме реальна координація спільної діяльності складових державної системи (9 міністерств), залучення підприємців, організацій різних форм власності до матеріальної підтримки дітей, які знаходяться у складних життєвих обставинах.

Для дослідження актуальним було уточнення змісту поняття «свідоме ставлення». Аналіз філософської, психолого-педагогічної літератури дає підстави зробити висновок, що поняття «свідоме ставлення» складається із двох категорій — «свідомість» і «ставлення».

Поняття «свідомість» є ключовим для аналізу усіх форм духовної і душевної життєдіяльності людини, засобом контролю, регулювання, управління взаємовідносин між людиною і світом. Філософи при вивченні свідомості намагаються розкрити різні її аспекти: гносеологічний (відображаючий), онтологічний (буттєвий), аксіологічний (ціннісний), соціокультурний.

За визначенням філософів, свідомість — вища специфічна людська форма саморегуляції взаємовідносин зі світом (зовнішнім і внутрішнім), природою, суспільством, іншими людьми, самим собою, яка полягає у створенні та використанні ідеальних образів світу за допомогою розумових, емоційних, вольових процесів у їх єдності і одночасно у наданні ідеальним образам певного змісту за допомогою процедур рефлексії і самосвідомості, у виробленні певного ставлення до світу — раціонального, емоційного, морального і естетичного. Свідомість має складний комплекс передумов виникнення і розвитку: біологічних (розвиток нервової системи і психіки), суспільно-історичних (розвиток суспільства і культури, у якій зафіксовані форми і засоби практичної і духовної діяльності) та індивідуальних (формування внутрішнього «Я», власний життєвий досвід) [51, с. 361].

Філософи підкреслюють, що свідомість:

- існує як народжений діяльністю мозку суспільно розвинутої людини невідчужаний і незворотний потік спонукань, вражень, почуттів, думок, а також більш стійких ідей, переконань, цінностей, стереотипів тощо;
- формується і розвивається тільки у процесах соціалізації і самоактуалізації особистості, входження її у світ культури за допомогою діяльності і спілкування, рефлексії і саморефлексії, самооцінки і самовизначення;
- не тільки відображає світ, але й створює його, тобто створює, перетворює, удосконалює свій власний світ і життєвий світ людини: світ її ідей, понять, наукових знань, світ людських цінностей, емоцій, смислів, світ образів, уявлень, яви, культурних символів і знаків; світ предметно-практичної і духовно-практичної діяльності [50, с. 372].

Категорія «ставлення», на думку І. Беха, є ключовою для процесу формування і розвитку особистості, оскільки за її допомогою розкривається становлення смислового зв'язку, єдності людини і світу, самого змісту цієї єдності: буде вона морально-конструктивною чи деструктивною щодо індивіда [4, с. 207].

З точки зору В. Мясичева, поняття «ставлення» виникає там, де наявні суб'єкт і об'єкт ставлення. Саме в людини такий характер зв'язку виступає з усією очевидністю. Свідоме ставлення являє собою лише найвищий рівень ставлення до дійсності, і в самому усвідомленні цього ставлення існує низка шаблів, що їх людина проходить у процесі розвитку. Вивчаючи людину з позиції її ставлень, ми встановлюємо, писав автор, її змістовні зв'язки з навколишньою суспільною дійсністю. Не можна ставитися взагалі. Ставлення зобов'язують до розгляду їх об'єктів.

Існують різні види ставлень, точніше сторін єдиного предметного ставлення, що визначаються широкими можливостями реакцій людини і багатогранністю об'єктів.

Ставлення як зв'язок суб'єкта з об'єктом єдине, але в багатосторонності ставлень виступають більш чи менш чітко окремі компоненти, які можна назвати частковими ставленнями, або сторонами ставлення, або його видами. Ці сторони тісно пов'язані з характером життєвої взаємодії, що включає різноманітні моменти від обміну речовин до ідейного спілкування. Певні ставлення виступають у людини як відносно самостійні утворення. Сюди, перш за все, слід віднести інтереси, оцінки і переконання. Посилення у ставленні до навчальних обов'язків являє окрему форму зусиль людини, що витікають з відповідального ставлення до своїх обов'язків, які характеризують морально-правові ставлення людини. Відповідальне ставлення до своїх обов'язків, що виростає з вимог батьків, вчителів, стає обов'язком, сумлінням, зазначає В. Мясичев [20, с. 15-18].

У контексті нашого дослідження важливим є твердження О. Бодалева, який зазначав, що змістова спрямованість, широта, глибина, стійкість, дієвість ставлень людини, в яких проявляється її взаємодія з природою, суспільством, окремими людьми, є важливою умовою розумового, морального, естетичного, трудового, фізичного розвитку особистості та її вихованості. Ставлення людини — це за своєю суттю особлива, притаманна лише їй форма зв'язків з природою і соціальним середовищем, а точніше — з їх конкретними проявами. Характер цих ставлень залежить і від специфічних сторін дійсності, з якими ці ставлення пов'язані, і накладає на них свій відбиток.

Якщо розглядати категорію «ставлення» в її психолого-педагогічному аспекті, пише він, то її зміст виглядає складним і багатоконпонентним. Він, по-перше, передбачає актуалізацію значення в образно-понятійній формі про спільноту або особистість у тих, хто вступає у взаємодію; по-друге, несе в собі той або інший емоціональний відгук на спільноту або особистість і, по-третє, одночасно актуалізує певне звернення. Якщо об'єктивувати психологічний зворот кожного із ставлень, до системи яких входить людина, то завжди можна побачити мету, яку переслідує особистість, вступаючи у взаємодію зі спільнотами та окремими людьми, і обов'язково потреби, що безпосередньо впливають на характер ставлення [9, с. 64-66].

Базуючись на роботах В. Мясичева і О. Бодалева, психологи вважають психологічним ядром особистості індивідуально-цілісну систему, її суб'єктно-оцінююче, свідомо-вибране ставлення до дійсності. Зазначається, що ставлення особистості як психологічне явище характеризується певними рисами, а саме:

- ставлення людини пов'язане з її потребами захищеності і налагодження безпеки, близьких стосунків, контролю над собою й іншими; включення в різні соціальні групи; самоповаги, позитивної оцінки; розуміння; співчуття, опіки; бути потрібним, значущим;

- ставлення є одночасно процесом і результатом спілкування і взаємодії.

Вивчення та аналіз праць Б. Ананьєва, І. Беха, О. Бодальова, М. Горлача, В. Кременя, В. Рибалки, В. Мясіщева дали можливість вважати, що свідоме ставлення особистості є її специфічною саморегуляцією створення світу ідей, понять наукових знань, цінностей і обумовлюється її потребами, створює систему, що включає в себе свідомо вибране ставлення до предметів і явищ зовнішнього світу (суб'єкт-об'єктне ставлення), ставлення до інших людей (суб'єкт-суб'єктне, міжособистісне ставлення до них та їх прав і обов'язків) та ставлення до себе (самоствалення, ставлення до своїх прав і обов'язків).

Дослідники визначають такі характерні риси поняття «ставлення»: ціннісне (Н. Грицай, О. Ігнатова, Є. Козак, О. Колонькова, І. Мудрик); творче (В. Давидов, В. Мачуський); свідоме (С. Свириденко); позитивне (В. Марущак); відповідальне (О. Лещенко); довірливе (О. Кравченко, Н. Зимівець); справедливе (А. Зайченко) та ін.

За визначенням дослідників, існує ставлення особистості до: власного здоров'я (Н. Грицай, С. Свириденко); природи (О. Колонькова, В. Маршинська); людини (О. Третяк); праці (О. Ігнатова, В. Марущак, В. Мачуський); занять фізичної культури (Є. Козак) тощо.

У своїх працях Б. Ананьєв наголошував на тому, що на основі системи ставлення особистості формується її характер, проте рисою характеру стає далеко не кожне ставлення, а лише суттєве. Автор вважав: «ставлення людини стає рисою її характеру, коли воно укорінюється, обживається, проходить червоною ниткою через різні зрізи особистості, стає постійним, стійким та внутрішньо значущим для людини» [1, с. 77]

За допомогою ставлення, зазначає І. Бех, розкривається становлення смислового зв'язку, єдність людини і світу, самого змісту цієї єдності: буде вона морально-конструктивною чи деструктивною щодо індивіда [6, с. 9]

Будемо мати на увазі, підкреслює І. Бех, що навколишній матеріальний і соціальний світ презентується людині у формі суспільних відносин, які існують у відносинах власності, виробництва, обміну й споживання, у громадських, політичних, ідеологічних та інших інститутах, нормах, порядках тощо. Специфіка суспільних відносин полягає в тому, що всі вони (тобто регламентовані й загальноприйняті принципи) є відносинами конкретних людей. Включаючись у дійсні суспільні відносини, тобто потрапляючи в ситуацію виконання суспільно прийнятих правил, дитина виробляє певні власні внутрішні ставлення до природного довкілля, суспільства, колективу, конкретної особи тощо [4, с. 208-209].

Як стверджує І. Бех, психологічну структуру людського ставлення складають пізнавально-емоційні утворення. Власне, ставлення особистості відбувається у процесі накладання її емоцій на предмет, що певною мірою усвідомлюється, пізнається нею. Тож, будь-яке за змістом ставлення завжди мусить емоційно переживатися людиною. Без емоційного компонента суб'єктно-оцінних ставлень суб'єкта взагалі бути не може. Тому й кажуть, що у свідомості відбувається когнітивне відображення дійсності (це пізнавальний компонент ставлення) та смислове відображення цієї дійсності (емоційний компонент ставлення), і в кожному акті психічної діяльності ми маємо елементи того й іншого. У ставленні емоційний компонент справедливо вважається провідним. Зважаючи на цей момент, дослідники констатують, що особистісні ставлення характеризують ступінь інтересу, силу емоцій, бажань (тому вони й виступають рушійною силою особистості) і виражаються у поведінці суб'єктів, їхніх діяч і переживаннях [4].

Проаналізувавши дефініцію поняття «свідоме ставлення», ми відзначаємо його багатогранність і маємо підстави вважати, що свідоме ставлення особистості є її специфічною саморегуляцією створення світу ідей, понять, наукових знань, цінностей і обумовлюється її потребами, включаючи в себе свідомо вибране ставлення до довкілля, інших людей, себе. Свідоме ставлення старшокласників до своїх прав і обов'язків — це прояв уяви, вибірковий прояв зусиль волі, уваги, інтелекту, потреб, спрямованих на оцінювання їх сутності у свідомості особистості, характеризуючи їх значення для людини.

2. Стан сформованості та моделювання процесу формування у старшокласників шкіл-інтернатів свідомого ставлення до своїх базових прав та обов'язків

Формування у старшокласників свідомого ставлення до своїх прав і обов'язків відбувається у процесі правового виховання, коли діти отримують правову інформацію, формують правові цінності, уміння реалізувати свої права, виконувати свої обов'язки.

Розглядаючи проблему формування у старшокласників шкіл-інтернатів свідомого ставлення до своїх базових прав і обов'язків, можна вичленити в її структурі когнітивний, емоційно-ціннісний та дієво-практичний компоненти.

Свідоме ставлення до своїх прав і обов'язків передбачає усвідомлення особистістю сутності правових норм, її переконаність у необхідності і можливості їх дотримання, готовність до їх виконання, діяльність у відповідності до чинного законодавства.

Як складова загальної вихованості особистості, свідоме ставлення до своїх прав і обов'язків проявляється в судженнях, оцінках, способах діяльності, конкретних вчинках в реальних ситуаціях.

Отже, критеріями і показниками сформованості у старшокласників шкіл-інтернатів свідомого ставлення до своїх базових прав і обов'язків можна вважати:

1. Розуміння особистістю уявлень і знань щодо своїх базових прав і обов'язків. Показники: знання своїх базових прав і обов'язків як старшокласника та випускника; систематичність і глибина їхніх знань з проблеми; здатність свідомо оцінювати шляхи та наслідки реалізації своїх базових прав і обов'язків.
2. Усвідомлене ставлення до необхідності додержання своїх базових прав та обов'язків: ціннісно-емоційне ставлення до прав і обов'язків — як своїх, так і інших; зміцнення інтересу, потреби до поглиблення знань і умінь щодо своїх прав і обов'язків; свідоме ставлення до необхідності дотримуватися правових норм.
3. Сформованість свідомого додержання старшокласниками правових норм, своїх прав і обов'язків. Показники: уміння користуватися своїми знаннями і уміннями щодо базових прав і дотримання обов'язків; відстоювання своїх прав і обов'язків без порушення прав інших.

Експериментальними базами дослідження були вісім закладів інтернатного типу.

Розроблена методика констатувального етапу експерименту передбачала два напрями дослідження: з педагогами і вихованцями щодо кожного із компонентів дослідження. Комплекс методів, розроблених в методиці, був адекватним меті констатувального етапу експерименту.

Анкетне опитування вихователів шкіл-інтернатів свідчить, що, визначаючи базові права старшокласників, педагоги ранжували в такій послідовності від найважливіших до менш важливих: право на охорону здоров'я, безкоштовне медичне обслуговування; право на навчання; право на власну точку зору; право на життя; право на житло; право на соціальний захист, зокрема, на якісне харчування, безкоштовне користування шкільними меблями, бібліотеками тощо; право на особисту недоторканність. Згадувалися такі права старшокласників, як права на відпочинок, вибір професії, свободу, гідність, задоволення освітньо-культурних потреб, участь у позаурочній роботі школи тощо.

Базовими правами випускників шкіл-інтернатів є, з точки зору вихователів, такі: подальша освіта; забезпечення житлом; соціальний захист, допомога держави (харчування, медична допомога, надання гуртожитку тощо); працевлаштування, надання першої роботи; свобода особистості; участь у політичному і громадянському житті країни. Респонденти вважають, що для вихованців після закінчення

школи-інтернату, базовими є й такі права, як недоторканність, соціальна адаптація, соціалізація, права на життя, свободу віросповідання, інформацію, власну думку тощо.

Найважливішими обов'язками старшокласників шкіл-інтернатів вихователі назвали такі: повагу людської гідності, толерантне ставлення до ровесників і дорослих; дотримання законів країни; якісне, наполегливе навчання; дотримання прав і обов'язків учня, записаних у статуті школи; повагу прав і обов'язків інших людей; знання своїх прав і обов'язків, вміння використовувати їх у повсякденному житті. Було названо і такі обов'язки старшокласників, як участь у позакласній роботі, дотримання здорового способу життя, «не красти» тощо.

Респонденти підкреслювали, що старшокласникам слід формувати свідоме ставлення до обов'язків, які будуть необхідними після закінчення шкіл-інтернатів, як-от: наполегливо, старанно вчитися; дотримуватися моральних норм, поважати гідність інших, бути правдивим, справедливим, ввічливим тощо; дотримуватися чинного законодавства, дотримуватися правил поведінки, буди дисциплінованим тощо; захищати Батьківщину, бути патріотом; брати активну участь у суспільному житті; наполегливо працювати; шанувати батьків; не мати шкідливих звичок.

Вихователі вважають, що чинниками, які найбільше впливають на формування у старшокласників шкіл-інтернатів свідомого ставлення до їхніх базових прав і обов'язків є: вивчення правових дисциплін; соціальне становище в державі, суспільстві; негативна інформація, розміщена у засобах масової інформації; недотримання правових норм на державному рівні так званою «політичною елітою»; приклади старших, дорослих; створення морально-психологічної атмосфери у класі, школі; виховні заходи в позаурочній діяльності школи; вчинки старшокласників та їх друзів, критичний їх аналіз; інші (відсутність необхідної інформації тощо).

У процесі констатувального етапу експерименту, аналізуючи рівень розуміння старшокласниками уявлень і знань щодо своїх прав і обов'язків, урахувалося, що офіційними джерелами їх правової освіти є діючі нині програми для десятого («Основи правознавства») та одинадцятого («Людина і світ») класів. Зокрема, курс «Основи правознавства» для учнів 10-х класів розрахований на 35 годин, із них 18 уроків присвячені вивченню основ теорії держави та основ теорії права та правовідносин. Вивчаючи тему, яка нас найбільше цікавила, — «Основи права, свободи і обов'язки громадян України» — учні повинні одержати знання з таких питань: громадянство України: поняття, підстави набуття і припинення; поняття і загальна характеристика прав, свобод і обов'язків людини і громадянина; міжнародні стандарти у сфері прав людини: поняття, акти, що їх виз-

начають; загальна характеристика прав, свобод і обов'язків громадян України; гарантії та механізми захисту прав і свобод: поняття і види. Згідно із державними вимогами до рівня загальноосвітньої підготовки учнів, десятикласник після цього уроку повинен уміти давати визначення громадянства України, називати правові акти, якими регламентовані ці відносини, підстави набуття і припинення громадянства, загальну характеристику прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, пояснювати поняття «право» в об'єктивному і суб'єктивному значенні, гарантії та механізми захисту прав і свобод людини, називати основні міжнародно-правові акти з прав людини, характеризувати права, свободи і обов'язки громадян України. Отже, мова не йде про їх права, свободи і обов'язки як дітей, учнів. Курс відірваний від потреб, інтересів старшокласників і підходів, шляхів вирішення їх проблем. Лише при вивченні Кримінального права згадується про кримінальну відповідальність неповнолітніх.

Курс «Людина і світ» розрахований на 17 годин навчального часу, але лише одна тема — «Права, свободи та відповідальність» — має можливість розширити, узагальнити, зміцнити знання старшокласників щодо своїх базових прав і обов'язків. Однак, учням знову розкривають права людини в історії людства, еволюцію уявлень про права людини в історії людства, покоління прав людини, в той час як випускники стоять перед складними проблемами адаптації в суспільстві.

Як свідчать бесіди з педагогами, аналіз названих програм, завантаженість їх змісту не надає викладачам можливості розширити необхідні знання учнів, зосередити увагу старшокласників шкіл-інтернатів на їх базових правах та обов'язках як особливої категорії суспільства, формувати у них уміння користуватися ними.

Результати педагогічних спостережень свідчать про вибіркочну реакцію старшокласників на отриману правову інформацію, її джерела та суб'єктивне, вибіркоче ставлення до них. Уривчастими, несистематичними є знання старшокласників шкіл-інтернатів законів та підзаконних актів, що стоять на захисті їх інтересів, прав як особливої соціальної групи.

Аналіз результатів опитування старшокласників восьми шкіл-інтернатів Києва, Київської та Волинської областей свідчить, що свої базові права як учня старшокласники ранжували таким чином: на освіту, навчання; на безкоштовне лікування, медичну допомогу; державне забезпечення харчування, одягу; на розвиток своїх здібностей, талантів; активну участь у шкільному житті; на власну точку зору, свій голос; на спілкування; на любов.

Щодо результатів опитування вихованців, визначено, що 23 % респондентів не змогли назвати свої найважливіші базові права як учня. Ті, хто відповіли, часто плутали свої права як учня з обов'язками.

Ранжування старшокласниками своїх базових прав як випускника школи свідчить, що для випускників шкіл-інтернатів їх важли-

вість розмістилася від найважливіших до менш важливих наступним чином: на безкоштовну освіту у вищому навчальному закладі; на отримання якісної освіти; на подальше працевлаштування, «на влаштування кар'єри»; на рівність перед законами і справедливість; на одруження, створення сім'ї; «не давати хабарі».

Із числа опитаних 32 % не змогли скласти перелік своїх базових прав як випускника школи, значна частина з тих, хто відповів, не змогли розрізнити свої права і обов'язки.

Найважливішими своїми обов'язками як школярів старшокласники назвали: навчатися; дотримуватися статуту школи; не псувати шкільне майно; не порушувати дисципліну, не ображати інших; носити шкільну форму; виконувати посильну громадську роботу; допомагати однокласникам; прибирати класи та інше.

Аналіз результатів відповідей старшокласників щодо їх базових обов'язків як випускників школи, громадян країни засвідчив, що 23 % респондентів не змогли їх згадати і назвати. Ті, хто відповів, часто найважливішими вважають обов'язки перед собою, як-от: вступити до вищого навчального закладу, отримати освіту за кордоном, влаштувати своє життя, «знайти свою другу половину», створити сім'ю, купити власну машину, житло, народити дитину тощо. Деякі зі старшокласників уже бачать себе майбутніми студентами, тому перелічують такі найважливіші обов'язки, як: вчитися в університеті «на відмінно», не прогулювати пари, здати всі курсові, всі екзамени, бути кращим за всіх тощо. Своїми найважливішими обов'язками в контексті самостійної життєдіяльності старшокласники назвали: отримати освіту; працювати, утримувати себе; бути законослухняним, не порушувати права громадян; допомагати батькам; бути незалежним від інших; юнаки — пройти службу у збройних силах.

Джерела отримання знань про свої права і обов'язки старшокласники назвали у такому порядку: уроки правознавства, Конституція України; Інтернет; тренінги з юриспруденції; телепередачі, радіопередачі; книжки, газети; від дорослих; життєві уроки.

Педагогічні спостереження, аналіз результатів дають підставу зробити висновок, що лише 10 % респондентів чітко висловили постійне позитивне ставлення до своїх базових прав та обов'язків, 82 % — ситуативне, 4 % — індивідуальне, 4 % — негативне. Отже, у більшості випадків ставлення старшокласників і до своїх базових прав, і до обов'язків — ситуативне.

Із опитаних учнів 73 % бажають поглибити і узагальнити знання своїх прав та обов'язків. На запитання «Які знання та уміння щодо своїх прав і обов'язків вони хотіли б отримати?» 13,6 % респондентів не відповіли, 4 % (ті, хто мріє продовжити навчання за кордоном) хотіли б отримати знання щодо прав та обов'язків людини в інших країнах. Більшість цікавилися проблемами захисту їхніх прав («і

щоб не порушувати права інших»), до кого звертатися у випадку необхідності захисту своїх прав, прагнули поглибити знання щодо прав на приватну власність тощо.

Водночас 18 % респондентів не змогли пояснити, чому необхідно дотримуватися приписів законів України. Із тих старшокласників, які відповіли на це запитання, 13,6 % пов'язали це з зовнішньою мотивацією — страхом перед покаранням («краще дотримуватися законів, ніж просидіти у в'язниці»). Більшість мотивували дотримання законів тим, що: вони є громадянами України; недотримання законів може викликати безлад і хаос, в країні повинна панувати дисципліна і порядок; закони повинні виконувати всі; «це наш обов'язок як громадянина»; «вони виховують у нас громадянське».

Вивчення систематичності, глибини, стійкості засвоєння старшокласниками знань своїх прав та обов'язків через певний період часу (кілька годин після уроку з правознавства, тиждень, місяць) засвідчили, що старшокласники шкіл-інтернатів засвоєні на уроках правові поняття швидко забувають, володіють недостатнім словниковим запасом для висловлення думок щодо своїх прав і обов'язків, демонструють слабку пам'ять.

Проведений аналіз результатів опитування старшокласників підтвердив думки дослідників про те, що в міру задоволення найважливіших потреб, прав і свобод (у житті, харчуванні) в особистості виникають потреби вищого рівня, в даному випадку — на якісну безкоштовну освіту тощо. Однак усвідомлення учнями шкіл-інтернатів своїх базових прав не є гарантією їх реалізації, що турбує та бентежить старшокласників, формує відповідне ставлення як до своїх прав, так і до обов'язків. Це є проблемою у виховному процесі, адже важливим є формування у старшокласників не лише знання і розуміння правових норм, а й свідомого ставлення до різних правових явищ і норм права як цінностей. Це ставлення може знайти своє втілення в уявленнях, думках про бажане і діюче законодавство, необхідність його удосконалення, зміни, а також в оцінці значення права як інструмента реалізації своїх потреб.

Оцінкою фактичного ставлення особистості до вимог закону, зокрема до своїх базових прав та обов'язків, є її практична поведінка. При цьому аналізувалися як діяльність чи бездіяльність особистості у минулому чи нині, так і вчинки, поведінка старшокласника щодо реалізації своїх прав та обов'язків, які він здійснював, прогнозував, проектував у майбутньому в різних правових ситуаціях. У процесі педагогічних спостережень, анкетувань, опитувань, ставилося завдання визначити рівень сформованості умінь старшокласників реалізовувати свої права та обов'язки.

Респонденти досить високо (від 7 до 12 балів) оцінили свої уміння користуватися знаннями щодо своїх базових прав і обов'язків, вибирати найкращі шляхи реалізації своїх базових прав і обов'язків, відстоювати свої права та обов'язки без порушення прав інших. Однак педагогічні спостереження, бесіди з вихователями свідчать, що старшокласники часто бажане видають за дійсне, завищують самооцінку.

Як свідчить дослідження, не всі права дітей щодо їх соціального захисту реалізуються у діяльності закладів інтернатного типу. Зокрема, це стосується статей 12-13 Конвенції ООН про права дитини щодо права вільно висловлювати свої власні погляди з усіх питань, які торкаються дитини, висловлювати свою думку; її статті 19 щодо права на захист дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образ тощо; статті 28 Конвенції щодо забезпечення шкільної дисципліни за допомогою методів, які відображали б повагу до людської гідності дитини; статті 22 Закону України «Про охорону дитинства» щодо права на заняття підприємницькою діяльністю дітей, які досягли 16 років; статті 39-7 Закону України «Про внесення змін до деяких законів України про соціальних захист осіб із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» про допомогу учням із числа дітей-сиріт у працевлаштуванні в позанавчальний час тощо. Особливо це стосується сільських шкіл-інтернатів, вихованці яких позбавлені права на якісну освіту, отримують недостатню, порівняно з державними соціальними стандартами, натуральну соціальну допомогу у харчуванні, лікуванні, забезпеченні одягом, взуттям, технічними і допоміжними засобами реабілітації тощо. Старшокласники вважають, що статус та режим школи обмежує їх права на самостійний вибір уроків, позаурочної роботи, індивідуальне дозвілля, а неможливість працювати, заробляти на себе кошти унеможливорює здобуття знань і умінь для успішної адаптації у суспільстві. Основними причинами цих та інших порушень є відсутність механізмів реалізації прав дитини, недостатнє фінансове забезпечення, низький рівень контролю за виконанням законів, що часто робить положення законодавчих актів декларативними.

Аналіз результатів констатувального етапу експерименту дав підставу виокремити старшокласників з позитивним, ситуативним, індиферентним та негативним ставленням до своїх базових прав та обов'язків, визначити наступні рівні: високий, середній, низький і початковий. Старшокласники різних рівнів відрізняються повнотою, глибиною необхідних правових знань, ставленням до них, способами поведінки у правових ситуаціях. Отже, високий рівень свідомого ставлення старшокласників до своїх базових прав та обов'язків передбачає, що особистість позитивно ставиться до них, у неї сис-

тематизовані глибокі необхідні правові знання, є зацікавленість у поглибленні знань з проблеми, внутрішнє переконання й потреби у необхідності дотримання прав – своїх та інших; сформовані уміння реалізувати свої права і обов'язки в об'єктивно правомірній поведінці, коли бажання особистості, цілі й засоби їх досягнення не суперечать правовим нормам за їх внутрішнім переконанням.

Старшокласники, рівень свідомого ставлення до своїх базових прав та обов'язків яких можна вважати середнім, ситуативно ставляться до них; їхні необхідні правові знання достатні чи недостатні, вони висловлюють бажання їх удосконалити, самооцінка їх не завжди адекватна; усвідомлення необхідності реалізації своїх прав і дотримання обов'язків обумовлені зовнішньою мотивацією; уміння здійснювати свої права та обов'язки недостатні; відстоювання своїх прав може бути ситуативно-правомірним чи законотворчим, коли бажання, інтереси, цілі можуть йти врозрід із чинним законодавством, проте старшокласник свідомо діє в рамках закону.

Низький рівень – індиферентне ставлення старшокласника до своїх базових прав та обов'язків. Знання щодо прав та обов'язків можуть бути достатні, задовільні чи незадовільні, правові знання уривчасті, неглибокі, суперечливі, несистематизовані; самооцінка своїх необхідних знань і умінь не завжди адекватна, їх поповнення не викликає зацікавленості; вибіркове схвалення ними своїх прав та обов'язків, формальна відповідність їхньої поведінки вимогам законодавства не є результатом внутрішнього переконання, воно спричинене зовнішньою мотивацією; діяльність таких старшокласників у реалізації своїх прав може бути законотворчою чи випадково ситуативно-неправомірною.

Старшокласники, рівень свідомого ставлення до своїх базових прав та обов'язків яких є початковим, ставляться до них негативно, можуть мати достатні, задовільні чи незадовільні знання з проблеми; самооцінка особистого ставлення до своїх прав та обов'язків неадекватна; вибіркovo позитивне, негативне чи індиферентне оцінювання та ставлення до своїх прав та обов'язків, їхня поведінка щодо реалізації своїх прав та обов'язків може бути випадково ситуативно-неправомірною чи внутрішньо зумовленою об'єктивно-неправомірною.

Аналіз результатів констатувального етапу експерименту дав підстави стверджувати, що в процесі формування у старшокласників шкіл-інтернатів свідомого ставлення до своїх базових прав та обов'язків виникли суперечності між:

- об'єктивними потребами учнів у знаннях та уміннях щодо реалізації своїх прав та обов'язків і рівнем забезпечення здійснення їх у навчально-виховному процесі закладів інтернатного типу;

- вимогами суспільства щодо розвитку дитини як особистості зі сформованим свідомим ставленням до своїх базових прав і обов'язків та рівнем готовності до цього педагогічних колективів;
- обсягом правових знань і умінь, якими повинні оволодіти вихованці, та особливостями індивідуальної пізнавальної діяльності, соціально-психологічними характеристиками вихованців інтернатних закладів.

Дані констатувального етапу експерименту спонукали нас до теоретичного обґрунтування, розробки та експериментальної перевірки мети, завдань, принципів, змісту, умов, форм, засобів і методів формування свідомого ставлення старшокласників шкіл-інтернатів до своїх базових прав та обов'язків.

Згідно з пунктом 1 статті 29 Конвенції ООН про права дитини, освіта дитини повинна бути спрямована на:

а) розвиток особи, талантів і розумових та фізичних здібностей дитини в їх якнайповнішому обсязі;

б) виховання поваги до прав дитини і основних свобод, а також принципів, проголошених у Статуті Організації Об'єднаних Націй;

в) виховання поваги до батьків дитини, її культурної самобутності, мови і цінностей, до національних цінностей країни, в якій дитина живе, країни її походження та до цивілізацій, відмінних від її власної;

г) підготовку дитини до свідомого життя у вільному суспільстві в дусі розуміння, миру, терпимості, рівноправності чоловіків і жінок та дружби між усіма народами, етнічними і релігійними групами, а також особами з числа корінного населення;

д) виховання поваги до навколишньої природи.

Стаття 57 Конституції України гарантує кожному громадянину право на знання своїх прав і обов'язків.

Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення.

Попередній теоретичний аналіз філософської, юридичної, соціальної, педагогічної літератури щодо прав людини і дитини, дані констатувального експерименту дали підстави визначити, що у сучасному суспільстві для учнів шкіл-інтернатів базовими правами можна вважати:

- право на охорону здоров'я, безкоштовне медичне обслуговування (статті Конвенції ООН про права дитини, Законів України «Про охорону дитинства», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» тощо);
- право на безкоштовну освіту (статті Конвенції ООН про права дитини, Конституції України, Законів України «Про освіту»,

«Про охорону дитинства», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» тощо);

- право на соціальний захист (Закони України «Про охорону дитинства», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» тощо);
- право на захист від усіх форм насильства (статті Конвенції ООН про права дитини, Законів України «Про охорону дитинства», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» тощо).

Головні обов'язки учнів визначаються статтею 52 Закону України «Про освіту», зокрема:

- додержання законодавства, моральних, етичних норм;
- систематичне й глибоке оволодіння знаннями, практичними навичками, підвищення загального культурного рівня;
- додержання статуту, правил внутрішнього розпорядку закладу освіти.

Базовими правами випускників шкіл-інтернатів як особливої категорії можна вважати:

- право на житло (статті Конституції України, Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» тощо);
- право на соціальний захист (Закони України «Про охорону дитинства», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» тощо);
- право на здобуття високоякісної освіти (статті Конституції України, Законів України «Про освіту», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» тощо);
- надання першого робочого місця (статті Конституції України, Законів України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» тощо).

Обов'язки випускників як громадян України визначені статтями Конституції України:

Стаття 65. Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України. Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону.

Стаття 68. Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та Законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

Як зазначається в наказі Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України «Про Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України», стан духовної культури і моралі суспільства як у світі, так і в Україні викликає занепокоєння. Корозія усталених духовних цінностей, що є наслідком прагматизації життя, пропаганди насилля, нехтування правовими, моральними, соціальними нормами, за своїми масштабами становить глобальну соціальну проблему. Метою орієнтирів виховання є створення цілісної моделі виховної системи на основі громадянських та загальнолюдських цінностей як орієнтирів для проектування моделей виховних систем у загальноосвітніх навчальних закладах України [34; с. 2-6].

Питання моделювання як специфічного методу дослідження висвітлювали Ю. Бабанський, Н. Бордовська, А. Реан, О. Галус, Г. Бутка, Г. Єльнікова, В. Краєвський, О. Мармаза, В. Пікельна, В. Семиченко, О. Сухомлинська, Н. Ткачова та інші.

За результатами констатувального етапу експерименту та аналізу літератури розроблено модель формування у старшокласників шкіл-інтернатів свідомого ставлення до своїх базових прав та обов'язків. Перш за все, ми враховували, що дослідники ведуть мову про моделі різного масштабу і характеру: інноваційні, кваліметричні, описові, структурні, управлінські, функціональні, структурно-функціональні, ступінчасті, супергетичні, партисипативні, когнітивно-розвивальні, репрезентивні, концептуальні, багаторівневі та інші.

У процесі розробки функціональної моделі формування у старшокласників шкіл-інтернатів свідомого ставлення до своїх прав та обов'язків ми базувалися на філософську, психолого-педагогічну літературу щодо визначення поняття «свідоме ставлення». Розроблена нами функціональна модель описує динамічну складну систему з властивостями самоорганізації щодо формування у старшокласників шкіл-інтернатів свідомого ставлення до своїх базових прав та обов'язків (Рис. 1).

До основних положень концепції розробленої функціональної моделі належать: комплексний підхід до правового виховання старшокласників; системний підхід до розв'язання даної проблеми; подолання суперечностей переходу до відкритого суспільства випускників шкіл-інтернатів. Ефективність функціональної моделі безпосередньо пов'язана з детальним визначенням необхідних елементів, що складають усю систему, яку описує структуру об'єкта.

В основу розробки функціональної моделі було покладено такі принципи: цілепокладання (відповідність сучасним потребам особистості і суспільства); науковості; взаємозв'язку теорії та практики; варіативності і диференціації; наявності зворотнього зв'язку.

Рис. 1. Функціональна модель формування у старшокласників шкіль-інтернатів свідомого ставлення до своїх базових прав і обов'язків

При цьому враховувалося, що одним із важливих аспектів психічного розвитку старшокласників є інтенсивне дозрівання, провідна роль у якому відводиться розвитку мислення. У цьому віці учні виявляють більше самостійності в заняттях, у них інтенсивно розвиваються моральні сили, формуються і визначаються риси характеру, відбувається становлення світогляду. Основною особливістю особистісного розвитку старшокласників є помітний розвиток самосвідомості, самооцінки, що ґрунтується на самостійному аналізі й оцінці власної діяльності, що не завжди через складність цього процесу є об'єктивними.

Старший шкільний вік є сенситивним у формуванні світогляду, виробленні стратегії життя, визначенні життєвих планів, формуванні вміння творити власну долю, активно, відповідально та ефективно реалізовувати громадянські права й обов'язки.

Разом з розвитком абстрактного й цілісного мислення в учнів старших класів відбувається перехід до вищих рівнів мовлення, виникає прагнення до його самовдосконалення, намагання зробити його більш виразним, точним. Старшокласники вже вільно користуються комп'ютером, інтернетом, енциклопедичними словниками, аналізують і зіставляють інформацію з різних джерел.

У старшокласників помітно розвивається спостережливість, вміння аналізувати поведінку. Для них характерне поглиблене усвідомлення психологічних процесів. Помітно зростають сила волі, витримка, наполегливість, самоконтроль. Інтереси стають зрілішими і водночас тривалішими, стійкішими, міцнішими. Розвиваються пізнавальні інтереси, зокрема — до самостійних видів навчальної роботи.

Пізнавальна діяльність учнів у старших класах характеризується новими вміннями і розвиненими здібностями, такими як: багатство словникового запасу, уміння розвивати допитливість, організувати сприйняття інформації та визначати нові ідеї, володіти достатнім обсягом інформації, застосовувати засвоєний матеріал за нових умов, критично мислити, розв'язувати складні проблеми, засвоювати причинно-наслідкові зв'язки, встановлювати приховані залежності зв'язків, інтегрувати й синтезувати інформацію, відрізняти незначні відмінності, досконало аналізувати ситуацію, передбачати наслідки, оцінювати процес і результати, міркувати, будувати гіпотези, застосовувати ідеї на практиці, узагальнювати та робити висновки [34; с. 24-25].

Як зазначає М. Папуча, важливим показником будь-якого онтогенетичного розвитку є вікова криза — тобто такий особливий стан, протягом якого відбуваються найсуттєвіші і найбурхливіші зміни психіки, а поведінка індивіда відзначається дезадаптованістю і неупорядкованістю. Вікові кризи є об'єктивно необхідним етапом роз-

витку, а їх переживання (проживання) тісно пов'язане з досягненням визначених форм психічної зрілості.

У ранньому юнацькому віці криза зумовлена необхідністю життєвого вибору і самостійних та відповідальних вчинків. На відміну від підлітків, у старшокласників криза не супроводжується бурхливою, некерованою і реактивною поведінкою, а має здебільшого «прихований», внутрішній характер. Це вимагає від вихователів посиленої уваги, оскільки особистість можна легко травмувати. Іноді криза викликає аномальну поведінку і негативізм.

Тривогу має викликати відсутність або затримка вікової кризи, оскільки це пов'язано з порушенням процесів самоідентифікації особистості.

Особливу увагу дорослих має привертати те, що в період ранньої юності існує підвищена вірогідність появи у старшокласників аномальних форм поведінки. Цьому сприяють об'єктивні фактори: необхідність апробації вихованцем різних форм соціальної поведінки (своєрідне експериментування); підвищена чутливість і подразливість у зв'язку із активними процесами самопізнання; граничні ефективні переживання майбутнього.

Життєвий досвід і наукові факти говорять про те, що сенс всього періоду юності полягає в перетворенні дитини на суб'єкта власного життя. Свідомий вибір напрямів «життєвого шляху» стає переважаючою формою психологічної активності в цей період. Отже, це і є провідна діяльність. Закономірно виникає відповідна провідна потреба.

Під психічними новоутвореннями у віковій психології розуміють найбільш суттєві, глобальні структури, формування яких відбувається протягом всього вікового періоду, а їхня поява означає, що індивід завершив даний період свого розвитку.

Центральним новоутворенням ранньої юності, вважає М. Папуча, є готовність до життєвого самовизначення, що являє собою складну психічну структуру, що виникає як результат взаємодії розвиненої життєвої мотивації (життєві плани), самопізнання й самоусвідомлення та індивідуального стилю діяльності і спілкування [25].

Ми враховували, що у сучасних умовах діти потрапляють до закладів інтернатного типу за різних обставин і причин, однак їх об'єднує те, що у більшості за плечима недитячі трагедії, вони потрапили сюди із неблагополучних сімей, із вулиць, де зазнали невідворотних викривлень структури їхньої особистості. За свідченням С. Бадори, це фізичні порушення, морфологічні зміни, зниження здатності абстрактно і рефлексійно мислити, апатичність, дисгармонія механічних функцій, депресія тощо. Ці діти мають парадоксальні форми поведінки (гризіння пальців, биття головою об підлогу), у них нерозвинені мова (малий запас слів), артикуляція, низький рівень пі-

знавальної цікавості, мотивації досягнень, соціальної диференціації [3, с. 34, 79]

Аналіз контингенту учнів шкіл-інтернатів показує, що більшість із них — це педагогічно занедбані діти з негативним життєвим досвідом, для яких характерними є наявність дериваційного синдрому, утрата інтересу до навчання, труднощі у спілкуванні з оточуючими людьми, поверховість почуттів, складність у сфері самопізнання, агресивність, схильність до нервових зривів, пасивність, підвищена вразливість, порушення емоційних контактів з оточуючими, недовіра до дорослих, почуття відчаю та безнадійності, емоційна нестриманість, орієнтація поведінки вихованців на покроковий контроль із боку педагогів, споживацьке ставлення до держави і суспільства тощо [13, с. 6].

Шкільні проблеми є початком суспільного непристосування, що виражається девіантною поведінкою — злочинність, наркоманія, алкоголізм, суїциди тощо. Діти, які виховуються в інтернатних навчальних закладах є вразливими до потрапляння в ситуацію залучення до найгірших форм дитячої праці, ситуацію торгівлі людьми чи залучення до незаконної діяльності [28, с. 11]

Метою реалізації функціональної моделі є розвиток особистості зі сформованим свідомим ставленням до своїх базових прав та обов'язків.

Функції: інформаційна, компенсаційна, діагностично-прогностична, адаптаційна, корекційна, профілактична.

Суть інформаційної функції полягає у поглибленні, систематизації правових знань старшокласників у відповідності до їх вікових особливостей та потреб як особливої соціальної групи.

Однією з важливих функцій процесу формування у старшокласників шкіл-інтернатів свідомого ставлення до своїх базових прав та обов'язків є компенсаційна функція — створення у дитини усвідомлення і відчуття безпеки, забезпечення захисту їхніх прав і свобод, захисту від усіх форм насильства, образ, недбалого і жорстокого поводження, можливості відновлення ними власного статусу.

Для багатьох дітей важкою і тривалою є адаптація до дидактичної і виховної систем, стосунків, норм, цінностей, організація життєдіяльності, побуту, відпочинку у школі-інтернаті. Систематична індивідуальна робота вихователів щодо підвищення рівня самооцінки, самоповаги учнів, розвитку у старшокласників позитивної життєвої орієнтації у реалізації в позаурочній соціально-ціннісній діяльності своїх базових прав та обов'язків сприяє переорієнтації їх із негативних до позитивних спрямувань.

Профілактична функції полягає у спонуканні учнів до вироблення у них позитивного ставлення до своїх базових прав та обов'язків, внутрішніх переконань, потреб і умінь правомірно реалізовувати їх.

Розглядаючи проблеми формування у вихованців свідомого ставлення до своїх прав і обов'язків, ми визначили в її структурі когнітивний, емоційно-ціннісний та дієво-практичний компоненти.

Структура формування свідомого ставлення старшокласників до своїх базових прав і обов'язків була побудована відповідно до загально педагогічних принципів із урахуванням специфіки закладів інтернатного типу.

В основу функціональної моделі було покладено принцип особистісно-зорієнтованого підходу, що передбачає орієнтацію педагога на особистість вихованця як мету, суб'єкт, результат виховання. Принцип особистісної орієнтації означає, що загальні закони психічного розвитку проявляються у кожній дитини своєрідно і неповторно. Педагог культивує у зростаючій особистості почуття самоцінності, впевненості у собі, визнає її право на вільний розвиток та реалізацію своїх здібностей; не обмежує її в правах почуватися індивідуальністю; виробляє оптимістичну стратегію розвитку кожного вихованця; спрямовую зусилля на розвиток світогляду, самосвідомості, культури потреб, емоційної сприйнятливості, довільної поведінки, базових якостей особистості [34; с.12].

Принцип урахування об'єктивних потреб дитини передбачає розвиток внутрішніх резервів старшокласників, захист, підтримку, задоволення їхніх потреб та інтересів, визнання їхньої суверенності, прав і свобод, а спільна діяльність вихователів і учнів має ґрунтуватися на їхній взаємоповазі й взаємодовірі.

Принцип включення особистості в активну діяльність обумовлюється тим, що формування свідомого ставлення до своїх прав і обов'язків здійснюється у процесі діяльності, зокрема, в цінній, корисній діяльності, є одночасно і процесом, і результатом цілеспрямованих психолого-педагогічних впливів.

Принцип гуманістичного спрямування виховання полягає у гуманізації усього навчально-виховного процесу, мікросередовища вихованців, формуванні як у школярів, так і у педагогів гуманістичних цінностей, ставлення до людини як до найвищої соціальної цінності, у сприянні соціалізації дитини, подоланні відчуженості педагогів та учнів.

Завдання розробленої моделі полягає у формуванні свідомого ставлення старшокласників до своїх базових прав і обов'язків та умінь користуватися отриманими правовими знаннями, тобто виховний процес має бути практично спрямованим.

Зміст формування у старшокласників необхідних знань визначається метою і полягає у засвоєнні, поглибленні ними уявлень і знань щодо своїх базових прав і обов'язків, ставлення до себе і людей, суспільства і держави.

Ефективності вирішення визначених завдань повинна сприяти реалізація таких педагогічних умов:

- удосконалення науково-методичної підготовки педагогів шкіл-інтернатів до формування у старшокласників свідомого ставлення до своїх прав і обов'язків;
- збагачення змісту правової освіти з урахуванням особистісних потреб вихованців;
- організація та включення дітей в активну сумісну діяльність щодо реалізації своїх базових прав і обов'язків;
- досягнення органічної єдності здійснення когнітивного, емоційно-ціннісного і дієво-практичного компонентів.

Сформованості у старшокласників шкіл-інтернатів свідомого ставлення до своїх базових прав і обов'язків сприятимуть адекватні щодо завдань дослідження та потреб старшокласників форми, засоби, методи правового виховання.

Слід зазначити, що успішність формування у старшокласників шкіл-інтернатів свідомого ставлення до їхніх прав і обов'язків багато у чому полягає в забезпеченні переходу від накопичених ними правових знань до формування у них стійких мотивів правомірної діяльності в суспільстві. Як зазначає Ж. Петрович, правові переконання дітей пов'язані із соціально-економічними реаліями, рівнем моральності сучасної сім'ї, політичним станом у суспільстві. Відповідно, нестабільність у всіх сферах життя призводить до суперечностей в усвідомленні дітьми цінностей права [23, С. 161].

3. Педагогічні умови формування у старшокласників шкіл-інтернатів свідомого ставлення до своїх базових прав та обов'язків

Як зазначає Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», з метою профілактики правопорушень серед дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і забезпечення правової освіти в базові навчальні плани навчально-виховних закладів для цієї категорії дітей вводиться курс «Правова культура». Розробка такого курсу покладається на центральний орган виконавчої влади з питань науки та освіти [32].

Ефективність правового виховання учнів обумовлюється багатьма чинниками, серед яких одним із важливих є потенційна можливість педагогічного колективу, належна науково-методична підготовка вихователів, професійна діяльність яких характеризується складністю і багатоаспектністю.

Як зазначає І. Бех, педагогічний колектив є ядром виховного простору, головним колективним суб'єктом виховання підростаючої

особистості. Виховні впливи педагогів спрямовані на всіх учнів (постановка єдиних для всіх дітей вимог, інформування усіх про певні події тощо). Учитель здійснює також коригування поведінки школярів, їхнього ставлення до ровесників і дорослих. Його мета — домогтись, щоб діти у своїх вчинках керувалися не тільки розумом, а й почуттями, щоб уміли прислухатися до дорослих і мали водночас власну думку, щоб їхнє реагування на різні життєві ситуації було багатогранним [8, с. 91].

Серед провідних науковців, які обґрунтовують науково-методологічні основи неперервної професійної освіти слід відмітити В. Андрущенка, Б. Гершунського, С. Гончаренка, І. Зязюна, В. Маслова, Н. Ничкало, А. Нікуліну, В. Семиченко, Л. Сігаєву та інших. Теоретико-методичні засади підвищення кваліфікації педагогів в системі післядипломної освіти розкривають у своїх дослідженнях В. Арешонков, Є. Бачинська, Н. Білик, К. Горах, А. Гуралюк, Л. Даниленко, В. Демченко, А. Зазуліна, А. Зубко, С. Красюк, А. Кузьмінський, О. Легун, О. Маринувська, В. Олійник, Ю. Присяжнюк, Н. Протасова, Л. Соколовська, Л. Суценко, Т. Хлебнікова та інші вчені. Особливості післядипломної освіти педагогів у системі внутрішньошкільної методичної роботи висвітлено у працях Л. Білієнко, С. Сисоевої, І. Титаренко тощо.

Аналіз результатів опитування, анкетування вихователів експериментальних шкіл-інтернатів свідчить, що найактуальнішими їх потребами у процесі правового виховання старшокласників у позаурочній діяльності є: забезпечення необхідними інформаційними джерелами, нормативними актами тощо; консультації правознавців і правозахисників щодо виявлення реальних, дієвих шляхів захисту прав учнів і випускників інтернатних закладів; забезпечення сучасною методичною літературою щодо формування у вихователів необхідних правових знань і умінь, рис; ознайомлення з передовим досвідом інших шкіл-інтернатів; оволодіння сучасними інтерактивними технологіями та ін.

Отже, результативність формування у старшокласників свідомого ставлення до своїх базових прав та обов'язків обумовлюється і рівнем підготовки до цього вихователів, що актуалізує проблему підвищення їх кваліфікації.

Як підкреслює В. Олійник, пов'язана безпосередньо з розвитком загальної культури та технологічним процесом проблема вдосконалення фахових вмінь і навичок педагогічних кадрів була і залишається актуальною як для нашої, так і для зарубіжних країн.

У дослідників, організаторів та практичних працівників сфери забезпечення фахового зростання педагогів виникає ціла низка невирішених проблем, які вимагають наукового супроводу. До них слід віднести проблеми ефективної координації дій організацій, які здійс-

нують підвищення кваліфікації педагогів; узгодження тенденцій розвитку системи підвищення кваліфікації кадрів з процесами удосконалення школи та реформою змісту освіти; обґрунтування найбільш ефективних органів чи установ для контролю змісту і організації фахового зростання педагогів у кожній країні; розробки засад участі працівників закладів освіти у своєму фаховому вдосконаленні; виявлення найбільш продуктивних типів або форм післядипломної освіти тощо. Пошук шляхів вирішення зазначених проблем здійснюється багатьма зарубіжними та вітчизняними дослідниками [23, с. 70-71].

Як зазначає В. Маслов, підвищення кваліфікації педагогічних кадрів – складова загальної системи безпосередньої освіти особистості. Головною метою підвищення кваліфікації є приведення у відповідність фахової та посадово-функціональної компетентності працівників освіти з потребами та вимогами суспільства на конкретно-історичному етапі соціально-економічного розвитку українського суспільства та інтегративних процесів у всесвітньому освітньому просторі.

Організація підвищення кваліфікації має чітко визначену ієрархічну структуру. Центральний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів НАПН України, обласні інститути післядипломної освіти (інститут удосконалення вчителів), очно-заочні курси фахових факультетів ВНЗ III-IV рівнів акредитації, методичні об'єднання у ЗНЗ та методологічні, науково-теоретичні семінари у ВНЗ, самоосвіта [11, с. 675].

Як свідчить досвід, ефективність її залежить від здійснення системного підходу, який передбачає взаємозв'язок, взаємодію, доповнення, гнучкість підсистем усіх рівнів підготовки та підвищення кваліфікації педагогічних кадрів.

Ефективна система післядипломного професійного навчання має відрізнятися такими характеристиками:

- сприяти розвитку особистісно-професійної компетентності;
- бути побудованою на технологічній основі, тобто характеризуватися чіткими цілями підготовки та контролем якості їх досягнення;
- носити чітко виражений професійний контекст, тобто змістовно і процесуально відповідати тій професійній діяльності, стосовно якої вона реалізується;
- враховувати індивідуальні властивості суб'єктів навчання, зокрема їх навчальні потреби і можливості, мотивацію професійного вдосконалення, вікові особливості;
- носити прагматичний характер, тобто бути спрямованою на вирішення конкретних професійних проблем;
- бути спрямованою на цілісне професійно-особистісне вдосконалення фахівця, розкриття його кращих професійних здібностей, допомагати самоствердженню та самореалізації [2, с. 6-7].

Інститути післядипломної педагогічної освіти (ІППО) володіють можливістю здійснювати цей процес на діагностичній основі щодо індивідуальних класифікаційних знань педагогічних кадрів, ознайомлювати вихователів із новими досягненнями розвитку різних напрямів науки, передовими інтерактивними технологіями тощо. Найбільш продуктивними, з точки зору опитаних вихователів, в системі ІППО були: інтегровані лекції (разом із викладачами-психологами, правознавцями); інтерактивні лекції з елементами бесіди, дискусії; наочні презентації; тренінги; інтерактивні методи (брейнстормінг); ігри (ділові, рольові, сюжетні); аналіз конкретних ситуацій та інші. Однак домінування фронтальних та групових форм навчання не надали можливості вирішити їм певні індивідуальні проблеми і ускладнення щодо здійснення ефективної виховної діяльності. Тому внутрішньошкільна методична робота як динамічна освітня система покликана надати можливість урахувати і задовольняти конкретні професійні потреби і запити педагогів у вирішенні виховних проблем, зокрема, правової освіти старшокласників, формування у них свідомого ставлення до своїх базових прав та обов'язків.

Як вважають дослідники, системність методичної роботи в загальноосвітній школі-інтернаті може бути забезпечена тоді, коли її змістом буде вдосконалення дидактичної і виховної систем. Одним з найбільш важливих моментів для системи методичної роботи є складність її структури. Так, управлінський аспект дозволяє побудувати систему у вигляді комплексу взаємозв'язаних елементів: програмування — планування — організація — регулювання — контроль — аналіз — стимулювання — корекція; діяльнісний аспект дозволяє виділити таку структуру: мотиви — мета — задачі — зміст — форми — методи — результати; змістовий аспект передбачає таку структуру: світоглядна підготовка — дидактична — виховна-методична — психолого-фізіологічна — етична — загальнокультурна — технічна; організаційний аспект передбачає в структурі різні форми методичної роботи [23, с. 356].

Важливе завдання адміністрації експериментальних інтернатних закладів полягало в оптимальному поєднанні у методичній роботі підготовки вихователів до роботи в рамках єдиної науково-методичної теми (проблеми) школи та підтем виховної роботи, зокрема, формування у старшокласників свідомого ставлення до своїх базових прав та обов'язків.

Основними взаємопов'язаними функціями системи внутрішньошкільної методичної роботи в закладах інтернатного типу були: інформаційна (розширення та поглиблення знань), компенсаційна (формування до цього не існуючих у педагогів умінь, необхідних для вирішення конкретних виховних проблем), корегувальна (подолання застарілих стереотипів мислення і методів виховання).

Досвід свідчить, що ефективність підвищення кваліфікації вихователів в методичній роботі шкіл-інтернатів досягається за умов науково-обґрунтованого управління нею адміністрацією, функціями якої є: діагностично-аналітична, прогностична, організаційна, координаційна та контрольна.

Формування у вихователів шкіл-інтернатів необхідних знань і умінь щодо формування у старшокласників свідомого ставлення до своїх базових прав та обов'язків було побудоване відповідно до загально педагогічних принципів із урахуванням специфіки освіти дорослих. Зокрема, такими провідними принципами були: науковість (опора на сучасний рівень психолого-педагогічної науки), систематичність, неперервність, наступність (необхідні знання і вміння вихователів мають формуватися систематично, безперервно впродовж усього часу їх професійної діяльності; кожен елемент змісту був логічно, послідовно пов'язаний із іншими); доцільність (при доборі форм, засобів, методів післядипломної освіти вихователів у системі внутрішньо-шкільної методичної роботи орієнтувалися на те, що вони мали бути оптимальними за даних умов, урахувати можливості педагога); оперативність (завдання і зміст підвищення кваліфікації вихователів сприяли вирішенню актуальних для них проблем, потреб).

Однією із важливих умов успішного розвитку, виховання і навчання особистості є створення необхідного виховного простору. Виховний простір — це не тільки середовище, а й духовний простір учня і педагога, це простір культури, що впливає на розвиток особистості. У ньому має бути представлений весь спектр цінностей культури і культурних форм життя. Це простір соціальних, культурних, життєвих виборів особистості, котра самореалізується у різних виховних середовищах (академічне середовище, клубне, середовище творчих майстерень тощо).

Основні вимоги до створення виховного простору:

- психологізація як здатність враховувати всі зовнішні й внутрішні впливи на дитину й одночасно творити духовно-творче розвивальне середовище, нейтралізуючи негативні з них та посилюючи позитивні;
- відкритість до соціуму, співпраця з сім'єю, громадськістю;
- залучення дітей до розв'язання суспільно значущих і особистісних життєвих проблем, формування досвіду громадянської поведінки;
- розвиток творчого потенціалу всіх суб'єктів навчально-виховного процесу;
- спонукання школярів до самостійного розв'язання власних життєвих проблем у нестабільному суспільстві;

- життєтворчість як здатність забезпечити дитині можливість облаштувати власне життя, творити колективні та міжособистісні взаємини;
- педагогічна культура вчителів і вихователів, невід’ємними особливостями якої є людяність, інтелігентність, толерантність, розуміння, здатність до взаємодії;
- педагогічний захист й підтримка дітей у розв’язанні їхніх життєвих проблем та в індивідуальному саморозвитку, забезпечення їхньої особистісної недоторканності та безпеки;
- самореалізація людини в особистісній, професійній та соціальній сферах її життєдіяльності [34].

У процесі формувального етапу експерименту зміст методичної роботи експериментальних шкіл включав і такі завдання, як:

- поглиблення знань вихователів щодо прав та свобод, обов’язків громадян України
- уточнення потреб старшокласників шкіл-інтернатів, їх прав та обов’язків як особливої категорії дітей;
- визначення рівнів знань, умінь, ставлення старшокласників до своїх прав та обов’язків;
- вивчення і впровадження у позаурочній виховній діяльності сучасних досягнень психолого-педагогічної науки та передового педагогічного досвіду щодо оптимізації форм, засобів, методів, технологій правового виховання юнацтва, перетворення їх правових знань на переконання й уміння;
- узагальнення досягнень закладів інтернатного типу щодо організації змістовної позаурочної діяльності старшокласників, ефективної допомоги органам учнівського самоврядування у реалізації вихованцями своїх прав і свобод, формування правових умінь.

Важливою складовою формувального етапу експерименту було інформаційне забезпечення системи підвищення кваліфікації вихователів експериментальних шкіл-інтернатів. Зокрема, створений банк даних правового виховання учнів включає інформаційну комп’ютерну базу, до якої занесено закони і нормативні документи щодо прав, свобод та обов’язків людини і дитини (основні міжнародні та національні правові документи): Загальну декларацію прав людини (1948); Європейську Конвенцію про усиновлення (удочеріння) дітей (1959); Європейську Конвенцію про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом (1975); Європейську Конвенцію про визнання та виконання рішень про опіку над дітьми та поновлення опіки над дітьми (1980); Конвенцію ООН про права дитини (1989); Всесвітню декларацію про забезпечення виживання, захисту і розвитку дитини (1990); Конституцію України (1991); Закон Укра-

їни «Про освіту» (1991); Європейську хартію прав дитини (1992); Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» (1992); Європейську Конвенцію про здійснення прав дітей (1996); Закон України «Про професійно-технічну освіту» (1998); Закон України «Про громадянство України» (2001); Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» (2001); Закон України «Про охорону дитинства» (2001); Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» (2001); Конвенцію Міжнародної організації праці № 182 про заборону та негативні дії щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці (2001); Декларацію ООН «Світ, придатний для життя дітей» (2002); Сімейний кодекс України (2002); Цивільний кодекс України (2003); Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (2005); Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (2005); Закон України «Про національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» (2009).

Задля науково-методичного забезпечення вихователів щодо формування у старшокласників свідомого ставлення до своїх базових прав та обов'язків до банку даних внесено науково-методичні посібники щодо виховання особистості учня інтернатного закладу як суб'єкта самостійної життєдіяльності, формування життєвої компетентності вихованців у закладах інтернатного типу, виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності, методичні рекомендації на допомогу вихователям, розробки, модулі, тексти учасників семінарів, матеріали учнівських конференцій тощо.

Аналіз результатів формувального етапу експерименту дає підстави вважати, що ефективними у підготовці вихователів до формування у старшокласників свідомого ставлення до своїх базових прав та обов'язків у внутрішньошкільній методичній роботі були колективні (педагогічні ради, науково-практичні конференції, психолого-педагогічні семінари, методичні семінари) та групові (методичні об'єднання, теоретичні семінари, ігри, тренінги) форми, а провідними – індивідуальні (консультації, співбесіди, індивідуальна діяльність, самостійна робота із необхідною літературою, підготовка виступів, презентацій).

Формувальний етап експерименту здійснювався з посиланням на думку І. Беха про те, що альтернативою директивного підходу до виховання має виступати філософія особистісно зорієнтованого виховання, яка забезпечує дитині право на свободу вибору ціннісної позиції, на цінність людського духу і цінність життя загалом, на можливість його дійового здійснення за наявності в неї установки

на подолання дисгармонії в досвіді, поведінці, спілкування, діяльності [7, с. 42].

Виховний процес повинен спиратися, перш за все, на діяльнісний підхід, створити для дитини умови пізнавати світ і себе, здобувати знання і формувати необхідні уміння в діяльності. Філософи пояснюють поняття «діяльність» як процес людського способу життя, в соціальній філософії його використовують як загально-наукову категорію. В такому значенні діяльність є поняттям, що визначає будь-яке виявлення соціальної активності. Діяльність — багатопланова система. Основними видами діяльності, що забезпечують існування суспільства як системи, виступають матеріально-практичні і духовно-практичні діяльності. На основі системи цінностей розрізняють позитивну діяльність і негативну (антисуспільну), законну і незаконну, моральну і аморальну.

Узагальнюючи відповідні погляди (П. Анохіна, М. Бернштейна, Г. Костюка, О. Леонтьєва, Ф. Лерша, О. Лурія, С. Рубінштейна, В. Русалова та інших дослідників), В. Рибалка зазначає, що діяльність становить базовий вимір багатоярусної структури особистості, який доцільно диференціювати на такі головні компоненти діяльності, як потребнісно-мотиваційний, інформаційно-пізнавальний, цілеутворюючий, результативний, емоційно-чуттєвий [36, с. 114].

В. Сухомлинський викоремив важливим критерієм самостійної життєдіяльності особистості її духовну діяльність. Він вважав, що духовна діяльність — це активні зусилля особистості для того, щоб моральні багатства суспільства — наші політичні, моральні, естетичні ідеї, погляди, переконання, ідеали — стали багатствами особистості, внутрішніми цінностями людини, нормами і правилами її поведінки. Природно, що духовна діяльність — це не якесь відірване від повсякденної праці самозаглиблення чи самоаналіз. Це творча праця, кипуча громадська діяльність людини [44, с. 259].

Готовність до діяльності — стан мобілізації психологічних і психофізіологічних систем людини, які забезпечують виконання певної діяльності. У психології виокремлюють кілька аспектів готовності до діяльності:

а) операційний — володіння певним набором способів дії, знань, умінь та навичок, а також можливість набуття нового досвіду в межах певної діяльності;

б) мотиваційний — система спонукальних якостей щодо певної діяльності (мотиви пізнання, досягнення, самореалізації тощо);

в) соціально-психологічний — рівень зрілості, комунікативної сфери особистості, вміння здійснювати колективно розподілену діяльність, підтримувати стосунки в колективі, уникати деструктивних конфліктів на ін.;

г) психофізіологічний — готовність систем організму діяти у даному напрямі [11, с. 137-138].

Діяльнісний підхід у формуванні свідомого ставлення до своїх базових прав і обов'язків передбачав залучення старшокласників до праці в органах учнівського самоврядування, соціально ціннісної діяльності, що спонукало їх до самостійного здобуття необхідних їм правових знань, формування умінь реалізовувати свої базові права в позаурочній діяльності, правових ситуаціях, дотримуватися виховання їх обов'язків.

Як підкреслює І. Бех, для старшокласників, значущими є право на власну думку і можливість виправдатись у разі конфлікту з батьками, вчителями, товаришами. Але юнаки й дівчата зовсім не байдужі до того, що думають про них інші, прагнуть при цьому замаскувати свої думки й почуття. Педагогічно доцільними, зазначає І. Бех, можна вважати ті виховні впливи, які знімають конфлікти між різними актуалізованими потягами особистості та обмеженнями, що накладаються на них умовами соціального порядку, а також вимогами міжособистісних стосунків і здорової соціальної інтеграції [4, с. 109, 200].

Ієрархічна будова потребнісної основи мотивації підростаючої особистості має виступити стратегічною позицією, на основі якої розгортатиметься особистісно орієнтований виховний процес. Незаперечно, що незадоволення фізіологічних потреб у ранньому віці, а також у любові, безпеці та захисті в дитинстві, в любові, повазі, співпричетності в підлітковому та юнацькому періоді розвитку справді призводить до невротизації особистості, для якої навряд чи стануть доступними вищі потреби. В особистісно орієнтованому виховному процесі слід зважати на особливості вихідної культури вихованців як тієї матриці, на основі якої розгортатиметься освоєння ще не притаманних йому морально-духовних цінностей [5, с. 182, 184].

Ми враховували, що вирішення педагогами проблем формування у старшокласників свідомого ставлення до своїх базових прав та обов'язків обумовлено їх психолого-педагогічними особливостями. Як правило, діти, потрапляючи до закладів інтернатного типу із неблагополучних сімей, вулиць, несуть із собою не лише свій соціальний досвід, але й досвід того мікросоціуму, в якому вони перебували. Неблагополучне оточення сформувало у цих дітей своєрідні, спотворені цінності, порушило їх базову довіру до світу. Ці та інші відхилення призводять до відкритого чи прихованого супротиву дітей виховним впливам, їх некерованості та свавілля. Як правило, їх вибір способу життя усвідомлений і своєрідно вмотивований, часто наявна стійка внутрішня орієнтація на злочинний спосіб задоволення потреб, а механізми соціального контролю, зовнішні норми регуляції поведінки на них не діють. Порушення рівноваги між різними

видами потреб, їх деформованість ведуть до девіантної та деліквентної поведінки таких дітей, процесів саморуйнування особистості, коли поведінка дитини шкодить її здоров'ю, розвитку, життю.

У процесі формування свідомого ставлення у старшокласників до своїх базових прав та обов'язків вихователі враховували, що особистісно орієнтований підхід передбачає необхідність опиратися на: реальний рівень їх правосвідомості і поведінки, урахування відмінностей в інтелектуальній, емоційній сферах; перенесення акцентів у правовому вихованні із засвоєння норм заборон на норми прав, допомогу у виборі правомірних способів задоволення своїх потреб; сприяння розвитку особистості, утвердженню віри у інтелектуальну спроможність, підвищенню рівня самооцінки.

У дослідженні передбачалося використання і диференційованого підходу до формування у старшокласників шкіл-інтернатів свідомого ставлення до своїх базових прав та обов'язків із урахуванням розробленого за результатами констатувального етапу експерименту типологічного групування учнів.

Найважливішим в позаурочній діяльності зі старшокласниками із позитивним ставленням до своїх базових прав і обов'язків було розширення та поглиблення необхідних їм знань, формування ставлення до прав і обов'язків як цінності, закріплення умінь реалізації своїх прав та обов'язків, створення групи лідерів, здатних позитивно впливати на однокласників, пропагувати правові знання та уміння серед молодших.

Основними напрямками роботи зі старшокласниками ситуативного ставлення до своїх базових прав і обов'язків були: заохочення і допомога в удосконаленні необхідних правових знань і умінь, формування стійкої мотивації, переконаності у необхідності їх дотримання, залучення до підготовки та проведення необхідних заходів правового виховання.

Головні зусилля щодо формування у старшокласників шкіл-інтернатів індиферентного типу ставлення до своїх базових прав і обов'язків були спрямовані на формування у них інтересу до цієї тематики, розширення і зміцнення необхідних знань і умінь, створення педагогічних ситуацій для отримання вихованцями задоволення від використання ними набутих правових знань і умінь у позаурочній практиці.

Провідними напрямками роботи зі старшокласниками з негативним ставленням до своїх базових прав і обов'язків були: формування інтересу до правових знань і умінь шляхом зовнішнього стимулювання, забезпечення отримання вихованцями задоволення від набуття правових знань і умінь, легкодоступних близьких правових цілей особистісного характеру, залучення їх до участі в організації і проведенні заходів правового характеру.

У своєму дослідженні ми спиралися на досвід і поради видатного педагога-гуманіста В. Сухомлинського. Особливо актуальним для нас є підхід В. Сухомлинського до формування у дітей усвідомлення єдності своїх прав і обов'язків. Даючи поради молодій людині, розповідали ми старшокласникам, В. Сухомлинський зазначав: «Умій бачити і почувати, яким ти входиш у духовний світ інших людей. Несхвалення, осуд виявляються в людському суспільстві подвійно: в моральній оцінці і в нормах права — закону. Будь з малих років чутливим до того і другого. Якщо ти не навчишся добровільно йти за вогником моральної норми, що кличе тебе до добра, тебе візьме за руку закон... Не зумієш тримати себе в нормах моральності, тебе триматимуть під замком закону — в ім'я добра, тільки в ім'я добра і блага людей, а отже, і в ім'я твого добра і блага» [39].

Значне місце у педагогічній практиці В. Сухомлинського займало навчання вихованців дорожити життям і свободою — величезними людськими цінностями, в яких виявляється сама суть людини. На думку В. Сухомлинського, дорожити життям і свободою навчиться лише той, хто в дитинстві осяг мудрість обмеження своєї свободи і бажань. Ця мудрість — один з найтонших інструментів виховання. «Бездумне ставлення до свободи, невміння владарювати над бажаннями перетворює дитину, образно кажучи, в живий клубок сваволі. Свавілья — це небезпечна річ, вона заховає в собі ті глухі, нестримні, що дримають до певного часу, сили, які «несподівано», на перший погляд, штовхають людину на злочин» [43, с. 330].

Відвернення небезпеки збитися на хибний шлях правопорушень і злочинності В. Сухомлинський вбачав також у тому, щоб у людині не зародилася безсоромність, а для цього необхідно, щоб у школі не було пустослів'я і пустодзвонства, а панували правда і довір'я. «Ось у чому зміст тієї роботи душі, яка запобігає правопорушенням і злочинності», — зазначав він [43, с. 333].

Плеканню, розвитку у дітей їх поки що стихійної соціальної прямотності видатний педагог надавав особливого значення. «Перша протиотрута, перше щеплення проти можливого майбутнього сповзання на погану стежку полягає в дитячій нетерпимості, непримиренності, презирстві, ненависті до зла, — писав В. Сухомлинський. — Не бійтеся того, що, йдучи за законом свого дитячого світу соціальної прямотності, вони іноді перегинають палицю... В цьому немає нічого небезпечного, пізніше все виправиться. Не допускайте, щоб, доторкаючись думкою до зла, несправедливості, дитина залишалася байдужою» [43, с. 324].

«Нормальний моральний розвиток, гармонія любові, щастя й праці (а від цієї гармонії, по суті, залежить моральне здоров'я людини), можливі тільки за умови, якщо дитина переконана: я комусь

дуже, дуже потрібна», — зазначав В. Сухомлинський. Це також джерело обов'язку, повинності перед людиною. Одна з причин злочинів — цілковита байдужість людини до того, що про неї думають рідні і близькі. Справжнє виховання, що висвічує перед очима маленької людини мерзоти, відштовхує від них і надихає на боротьбу з ними — це виховання людського обов'язку, повинності.

Абсолютизація свободи, нездатність керувати своїми бажаннями, на думку В. Сухомлинського, можуть спричинити вкрай негативні наслідки. «Бійтеся опинитися під владою бажання, здійснення якого може привести вас до мерзотності, — вчив він дітей, — умійте наказати собі відмовитися від виконання бажання, невинного на перший погляд і гидкого за своєю суттю. Якщо ви переступили через цей наказ один раз, переступили вдруге — ви можете стати злочинцем. Злочинець починається з того, що безвільна, слабовільна людина переступає межу, за якою починається мерзотність» [39].

Видатний педагог вважав, що виховання обов'язку — центральна проблема не тільки теорії педагогіки і шкільного життя, це — найважливіша суспільно-політична проблема. «Я зрозумів, — писав він, — що обов'язок — це внутрішній суддя людини, найважливіший стимул сумління. Обов'язок народжується в людських взаємовідносинах, але виражати себе в обов'язку людина починає з найтонших проявів особистісного життя. В обов'язку якнайчудесніше зливається суспільне і глибоко особисте. Шлях до вершини обов'язку... починається із ставлення людини до людини» [40, с.475, 476-481].

Для педагогів важливим є застереження В. Сухомлинського, що обов'язок живе в юному серці лише тоді, коли слово вихователя створює в ньому духовну енергію, необхідну для одухотвореної праці — для вираження себе на ниві громадянського служіння народові. І не слід забувати, що духовна енергія, необхідна для виконання найвищого обов'язку, не утвердиться в юному серці і не захопить молоду людину, коли слова вихователя будуть холодні, дуже спокійні, коли метою його слова буде тільки інформація.

Він підкреслював, що кожного дня в школах мільйони разів вимовляється слово «повинен», воно виступає передусім як вимога вихователя. З мільйонів цих цеглинок споруджується будівля, ім'я якій — людина обов'язку. Та щоб ця будівля була непохитною, потрібен дуже міцний фундамент. Цим фундаментом є вираження людини в обов'язку, самоутвердження через обов'язок у стосунках з людьми, з колективом; відношення до поняття «повинен» як до вимоги, поставленої самим перед собою, як до веління совісті. Варто вдуматися в той дисонанс, в ту диспропорцію, яка характерна ще для практики виховання; «ти повинен» — надто часто говорить вихователь вихованцеві, тоді як «я повинен» — вихованець говорить

собі дуже рідко, а в багатьох випадках і взагалі не говорить. Людина обов'язку абсолютно немислима, коли вона сама собі нічого не наказує [40, с. 475, 481].

Розмірковуючи над проблемою ставлення до людей, обов'язку перед ними, співвідношенні свобод і обов'язків, В. Сухомлинський вказував, що вся суть нашого життя полягає в тому що ми всі зобов'язані, повинні. «Ясне розуміння і суворе додержання твого обов'язку перед людьми, — звертався він до юнацтва, — це твоя справжня свобода. Чим людяніше, свідоміше ти додержуєш свого обов'язку перед людьми, тим більше береш ти з невичерпного джерела справжнього людського щастя — свободи. Спробуй звільнити себе від обов'язку — і ти перетворишся в раба своїх примх. З того, що людина робить не те, що треба робити, а те, що їй хочеться, починається моральне спустошення, розбещення і падіння. Бійся духовного поневолення своїми бажаннями, — якщо не тримати їх в шорах і не підкоряти повинності, ти перетворишся в безвільну істоту. З обов'язку людина завжди поступається чимось іншій людині... Мудрість людської повинності і полягає в тому, щоб бачити і внутрішньо розсудити, де повинен ти і де повинні тобі» [43].

В. Сухомлинський відзначав важливість виховання культури людських бажань. Той, у кого бажання пов'язані із задоволенням тільки особистих потреб, перестає помічати інтереси і потреби інших людей, стає утриманцем. Хто не знає меж своїм бажанням, той ніколи не стане ні хорошим громадянином, ні добрим другом, товаришем [42, с. 290].

В усвідомленні свого обов'язку, того, що я повинен, полягає тісний зв'язок етики як теорії моралі і етичної практики, — писав Василь Олександрович. Ідея обов'язку ввійде в душу дитини і буде її ідеалом лише тоді, коли вона стане стилем мислення, людських відносин в колективі.

«Неможливо переоцінити повсякденну необхідність і важливість уміння говорити з дітьми про обов'язок. А говорити про це треба часто, слово вчителя повинне відкривати очі дитячій душі», — зазначав В. Сухомлинський. «Привчати до повинності — значить насамперед учити бачити життя, бачити людей, бачити те, що тебе оточує, розуміти, що все навколишнє тією чи іншою мірою стосується тебе. І не тільки розуміти це, а й відчувати серцем, бути нетерпимим до байдужості» [39].

Ефективним засобом формування у старшокласників свідомого ставлення до своїх базових прав і обов'язків, формування їх соціального досвіду стає технологія діяльнісної активності школярів, що, базуючись на принципі вільного вибору ними видів позаурочної діяльності, спонукаючи і заохочуючи до неї, сприяла збагаченню на-

вичок міжособистісного спілкування на доброзичливих, гуманних засадах, усвідомленню та реалізації своїх прав і обов'язків як членів колективу і суспільства, вихованню самоповаги, гідності, впевненості у власних силах тощо.

Вихованці мали змогу брати участь в пізнавальній, дозвілєвій, художній, трудовій, спортивній, валеологічній, екологічній діяльності. Створюючи для цього відповідні умови, ми брали до уваги, що така діяльність повинна: мати соціально орієнтований характер, сприяти пізнанню підлітками різних сторін дійсності, людських взаємин, визначенню, усвідомленню власного місця і позиції в суспільстві; бути різноплановою, інформаційно насиченою; мати як суспільну, так і особистісну значущість.

Найбільшу зацікавленість, активність виявили старшокласники при підготовці до проведення зустрічей із правознавцями, диспутів, брифінгів, дебатів, презентацій, круглих столів, прес-конференцій, правових діалогів, волонтерського руху, вікторин, різноманітних ігор тощо.

Формуванню у старшокласників свідомого ставлення до своїх базових прав та обов'язків сприяє участь в учнівському самоврядуванні, що виховує в них соціальну активність, самостійність і готовність нести відповідальність за прийняті ними рішення, суспільно-громадянський досвід.

Самоврядування в закладах інтернатного типу діє на певних рівнях: класного колективу; гуртків; об'єднань гуртків; тих чи інших вікових груп (паралельних); кількох вікових груп; загального шкільного колективу.

У залежності від об'єктивних та суб'єктивних чинників у школах-інтернатах успішно розроблено і впроваджено різні моделі учнівського самоврядування:

- учнівський комітет із традиційними комісіями;
- учнівське самоврядування, що охоплює всі напрями позаурочної діяльності школярів і будується як учнівська рада клубних об'єднань, центрів, агентств, студій тощо;
- учнівське самоврядування, засноване на національних традиціях українського народу;
- учнівське самоврядування у формі шкільних республік, парламентів тощо.

Діяльність старшокласників у роботі органів учнівського самоврядування створює особливі механізми соціалізації дітей шкіл-інтернатів, оскільки до своїх лав залучає усіх бажаючих, незалежно від оцінок у навчанні, і допомагає задовольнити їм свої інтереси, реалізувати свій внутрішній потенціал, права, а завдяки збагаченню форм і видів спільної діяльності глибоко усвідомити єдність своїх прав і обов'язків.

Як свідчать результати дослідження, залучення вихованців до роботи в дитячих громадських організаціях, об'єднаннях, органах учнівського самоврядування надає великі можливості щодо вироблення в учнів умінь моделювати реальну практику суспільних взаємозв'язків, досвіду налагодження взаємодії, вибору адекватних альтернатив поведінки. Саме тут діти мають можливість набутти соціально-правового досвіду щодо реалізації своїх громадянських прав і обов'язків, усвідомити їх єдність, стати суб'єктами виховання і самовиховання.

Важливими завданнями розвитку учнівського самоврядування стало виховання у школярів ініціативності, самостійності і готовності нести відповідальність за прийняті ними рішення, формування демократичних цінностей, суспільно-громадського досвіду.

Як свідчить досвід, учнівське самоврядування дає значні можливості у справі формування в учнів правової компетентності — здатності керуватися правовими знаннями у співпраці в громадському житті. В процесі організації взаємодії старшокласники швидко і міцно засвоюють правові норми, що є регуляторами їхньої поведінки:

- норми-дозволи, що визначають їх базові права;
- норми-обов'язки, що визначають стосунки особистості з іншими суб'єктами права;
- норми-рамки, що вказують межі допустимих дій в правовому колі;
- норми-заборони, що є обмежувачами, утримувачами протиправних дій, неправомірної поведінки.

Відмова від авторитарної педагогіки, в основу якої були покладені примушення, накази, заборони, звернення до гуманістичної педагогіки зробило актуальним здійснення особистісно орієнтованого виховання, тобто визнання прав дітей на вільний розвиток, почуття індивідуальності, реалізації їх здібностей тощо, що спонукало вихователів до оволодіння особистісно орієнтованими технологіями.

Як вважає І. Бех, особистісно орієнтовані виховні технології однаковою мірою звернені як до вихователя, так і до вихованця, їх особливостей і схильностей. Вихователь змушений щоразу немовби по-новому будувати свої стосунки з вихованцем, особистісний момент утворює центр особистісно розвивальних технологій. Щоб утвердити віру у вихованця, педагог повинен мати мужність і бажання зробити таке: забути про минулі невдачі вихованця; допомогти йому відчувати впевненість у тому, що він подолає всі труднощі і впрається з конкретним завданням; дозволити вихованцю почати все з нуля, вселити надію в те, що дорослі вірять у нього, в його здатність досягти успіху; пам'ятати про минулі успіхи й подумки повертатися до них [5, с. 179, 190].

Сучасні особистісно орієнтовані педагогічні технології здатні забезпечити розвиток, саморозвиток дитини, реалізацію її природних задатків завдяки певним перевагам — діалогічності, діяльнісно-творчому характеру, орієнтації на підтримку індивідуального розвитку дитини, надання їй самостійного простору для прийняття рішень, вибору змісту і способів поведінки та життєдіяльності.

Як зазначають дослідники, найпростішою ланкою, з яких складається особистісно орієнтована технологія, є особистісно орієнтована педагогічна ситуація, опинившись в якій дитина повинна шукати смисл, пристосовувати її до своїх інтересів, будувати образ чи модель свого життя, вибирати творчі моменти, давати критичну оцінку [26, с. 63].

Дослідники зазначають, що на відміну від традиційного варіанту педагогічної системи, коли великого значення надається методичним рекомендаціям і вказівкам, педагогічна технологія пропонує проєкт навчально-виховного процесу, що визначає структуру і зміст діяльності самого учня.

Результати формувального етапу експерименту свідчать, що значний інтерес у старшокласників викликають інтерактивні технології, зокрема тренінги. Було розроблено і апробовано програми тренінгових курсів «Твої базові права і обов'язки як старшокласника», 10 клас і «Ти і суспільство», 11 клас (додатки А, Б).

Однією з ефективних педагогічних технологій формування у вихованців інтернатних закладів свідомого ставлення до своїх базових прав і обов'язків є проєктування як форма пошукової діяльності учасників. Бажано, щоб організаторами проєктів ставали органи учнівського самоврядування, у реалізації проєкту брала участь якомога більша кількість дітей.

Робота над впровадженням такого проєкту повинна здійснюватися поетапно.

На першому етапі — пошук і аналіз проблем, актуальних для всіх школярів, педагогів. Бесіди, анкетування старшокласниками своїх однолітків, підлітків, молодших школярів надають можливість дізнатися, якими своїми правами і обов'язками найбільше цікавляться вихованці.

Другий етап — шляхом узагальнень, йдучи від простого до складнішого, у процесі дискусій група активістів визначає тему проєкту, обґрунтовує його доцільність і відповідність інтересам школярів і дорослих. Наприклад, старшокласників хвилюють проблеми реалізації ними своїх базових прав у позаурочній діяльності (реалізація своїх талантів, змістовного власного дозвілля тощо).

Змістом третього етапу стає збір та аналіз отриманої інформації про права і обов'язки школярів щодо обраної проблеми. Для проведення цієї роботи старшокласники можуть об'єднуватися у творчі

групи, які здійснюватимуть пошук і обробку матеріалів з даної проблеми у науковій літературі, в Інтернеті тощо.

Четвертий етап роботи полягає у ранжуванні проблем проекту, визначенні бажаних і можливих способів, оптимальних методів їх вирішення, окреслення конкретних, реальних планів дій, матеріальних та часових обмежень.

П'ятий етап полягає у реалізації плану створення і поліпшення умов здійснення цілеспрямованої діяльності з удосконалення реалізації вихованцями своїх базових прав і обов'язків. На цьому етапі особливо доцільною є допомога дітям з боку педагогів, дорослих, їх поради, підтримка, координація дій, особистий їх приклад тощо, оскільки часто-густо в проекті старшокласники ставлять завдання удосконалення власної правової поінформованості, удосконалення Статуту школи, реалізації конкретних прав дітей та ін.

Далі, на шостому етапі проєктивної діяльності, старшокласники аналізують і узагальнюють хід, поетапні і кінцеві результати роботи над проектом усіх творчих дослідницьких груп і колективу загалом.

На сьомому етапі відбувається представлення проекту, його результатів, що може бути здійсненим у вигляді презентації, конференції, вечора, круглого столу, дискусії тощо.

Як свідчить досвід, у процесі реалізації такого проекту у старшокласників розвиваються такі уміння як: гностичні (аналізувати, синтезувати, порівнювати, конкретизувати правові знання, ставити мету, орієнтуватися в образно-схематичній інформації, порівнювати результати діяльності з поставленою метою тощо); конструктивні (переводити теоретичні правові знання в операційний план дій реалізації своїх прав і обов'язків, проектувати етапи діяльності, розраховуючи час для окремих його компонентів, застосовувати правові знання у типових і нестандартних ситуаціях, вибирати раціональні способи розв'язання завдань та ін.); організаторські (обирати оптимальні способи дії з урахуваннями бюджету часу, інструктувати, не сковуючи ініціативи, вести за собою, брати відповідальність на себе, налагоджувати взаємодію, контролювати діяльність тощо); комунікативні (налагоджувати взаємостосунки, спілкуватися з дорослими, ровесниками, молодшими учнями, підтримувати належний емоційний стан, оптимізм тощо).

Формуванню необхідних правових знань і умінь старшокласників сприяла технологія проблемного виховання. Проблемні ситуації, які проектувалися вихователями чи самими школярами, відображали найбільш типові і актуальні правові проблеми учнів шкіл-інтернатів як в освітньому закладі, так і за його межами. Особиста значимість сприяла творчому пошуку старшокласниками правомірного виходу з проблемної ситуації, спонукала до поглиблення і система-

тизації правових знань і умінь, стимулювала їх закріплення і намагання одержати нові знання і вміння.

Потреба долати внутрішні і зовнішні труднощі на шляху до поставленої мети, під час здійснення цілеспрямованих дій і вчинків сприяла розвитку у старшокласників певних вольових якостей. Зокрема, правове самовиховання вимагало від старшокласників наполегливості в засвоєнні правових знань, формуванні необхідних умінь і навичок, виборі і дотриманні правомірних моделей поведінки, прояву стриманості, витримки чи активності в тих чи інших проблемних правових ситуаціях.

Таким чином, сприяння росту усвідомлення своїх базових прав і обов'язків і самосвідомості старшокласників, розвитку їхніх умінь самооцінки і самоконтролю, сприйняття та усвідомлення конкретної правової ситуації, вибору способу поведінки, стимуляція вольової активності позитивно впливало на формування досвіду їх саморегуляції.

Оскільки інтенсивність включення дитини в конкретну виховну ситуацію, яка створюється відповідною технологією, залежить і від того, наскільки вона здатна скласти чітке уявлення про те, якою вона хоче і може стати, слухними і доцільними були методики формування старшокласниками ідеальних образів, моделей правомірної поведінки, розробки близьких і перспективних цілей реалізації своїх прав, покрокового планування їх досягнення. Ось, наприклад, яким був один із варіантів розроблених планів «Кроки до реалізації своїх прав і обов'язків»:

- перший крок: визнач мету реалізації своїх прав і обов'язків;
- другий: оціни наявну правову ситуацію, можливість її зміни;
- третій: визнач, що треба зробити для реалізації своїх базових прав та обов'язків;
- четвертий: оціни свої можливості у досягненні мети, у разі необхідності визнач, хто тобі може в цьому допомогти;
- п'ятий: прорахуй можливі наслідки своєї поведінки чи вчинку для себе та оточуючих, можливу оцінку твоїх дій;
- шостий: доклади зусиль для виконання поставленої мети щодо реалізації своїх базових прав та обов'язків;
- сьомий крок: порівняй наслідки поведінки чи вчинку з поставленою метою, ступінь її досягнення, визнач необхідність формування нової мети.

Дієвим засобом синтезу правових знань і умінь старшокласників є ігрове моделювання тих чи інших життєвих ситуацій. В ході експерименту було апробовано такі види ігрового моделювання, як: імітація реальної взаємодії з однокласниками при вирішенні конкретних завдань організації суспільно ціннісної діяльності, «проектування» вирішення типових правових ситуацій, варіантів їх розв'язання, аналіз конкретних ситуацій, актуальних для школярів.

В процесі формування свідомого ставлення у старшокласників шкіл-інтернатів до своїх базових прав та обов'язків ситуація успіху досягалася шляхом постановки реальних конкретних диференційованих цілей і завдань спільної чи індивідуальної діяльності школярів і педагогів, формуванням знань і вмінь для поетапного досягнення поставлених завдань, включенням школярів у навчально-пізнавальну діяльність на оптимальному для кожного з них рівні складності, демонстрацією конкретних досягнень і результатів, створенням психологічного комфорту. Ефективними виявилися в даному аспекті проблеми вербальні методи, авансування довіри, надання самостійності, підтримка впевненості у власних силах тощо.

Висновки

Аналіз результатів дослідження дає підстави визначити, що основними чинниками, які негативно впливають на реалізацію дитиною в Україні своїх базових прав, свобод і обов'язків є:

- стан суспільства, знецінення моральних і правових норм;
- економічна криза, що заважає державі сповна фінансово забезпечити реалізацію прав дитини;
- відсутність готовності та взаємодії усіх державних інститутів до реалізації прав і свобод дитини;
- ставлення до прав і свобод дитини з боку громадян;
- недостатній рівень правових знань і умінь дітей для реалізації своїх прав і свобод.

Навчальні заклади не в змозі вирішити ці проблеми, однак правова освіта, правове виховання покладається державою саме на них.

На процес формування у особистості свідомого ставлення до своїх прав і обов'язків впливають і такі чинники, як:

- об'єктивні — генетична спадковість та стан здоров'я; соціальна та культурна приналежність сім'ї, що впливає на її безпосереднє оточення; обставини біографії; культурна традиція, професійний та соціальний статус;
- суб'єктивні — психічні особливості, світогляд, ціннісні орієнтації, внутрішні потреби та інтереси як вихователя, так і вихованця; система відносин із соціумом; організаційні виховні впливи з боку окремих осіб, груп, об'єднань та всього суспільства.

Впровадження з урахуванням цих чинників науково-обґрунтованої функціональної моделі сприяло реалізації когнітивного, емоційно-ціннісного, поведінкового компонентів формування у старшокласників шкіл-інтернатів свідомого ставлення до своїх базових прав і обов'язків. Це проявилось у розширенні і систематизації знань вихованців про свої базові права і обов'язки, виробленні

механізму їх захисту, розвитку здатностей свідомо оцінювати шляхи та наслідки здійснення своїх прав; зацікавленості учнів правовою інформацією, усвідомленні єдності своїх прав і обов'язків, ставленні до прав як до особистісної цінності; оволодінні старшокласниками умінням правомірно реалізовувати свої знання про базові права, дотримуватися обов'язків, відстоювати їх без порушення прав інших.

Як свідчить аналіз результатів дослідження, найбільш складними для вихователів є процес формування у дітей умінь і навичок реалізації своїх базових прав і обов'язків, а рівень готовності старшокласників до ефективної адаптації в правовому полі суспільства обумовлює необхідність індивідуального соціально-педагогічного супроводу і підтримки кожного випускника закладу інтернатного типу.

Література

1. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: в 2 т. / Б.Г. Ананьев. — М. : 1980. — Т. 2. — 287 с.
2. Артюшин Г.М. Методичні аспекти дослідження системи перепідготовки та підвищення кваліфікації співробітників правоохоронних органів України / Г.М. Артюшин // Педагогічний дискурс : зб. наук. праць / гол. ред. А. Й. Сиротенко. — Хмельницький : ХГПА, 2009. — Вип. 5. — 253 с.
3. Бадора С. Теорія і практика виховання в опікунському середовищі (на матеріалах Польщі): дис. ... доктора пед. наук: 13.00.05 / Бадора Сільвія. — Івано-Франківськ, 2001. — 457 с.
4. Бех І.Д. Виховання особистості: у 2 кн. / І.Д. Бех. — К. : Либідь, 2003. — Кн. 1: Особистісно зорієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: наук. вид. — 280 с.
5. Бех І.Д. Виховання особистості: у 2 кн. / І.Д. Бех. — К. : Либідь, 2003. — Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. — 344 с.
6. Бех І. Д. Категорія «ставлення» в контексті розвитку «Я» особистості / І.Д. Бех // Педагогіка і психологія. — 1997. — №9 (16). — С. 9-21.
7. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: стратегія проектування / І.Д. Бех // Вісник житомирського педагогічного університету. — 1999. — Вип. 3. — С. 42-43.
8. Бех І.Д. Особистість у просторі духовного розвитку: навч. посіб. / І.Д. Бех. — К. : Академвидав, 2012. — 256 с.
9. Бодалев А.А. Психология общения. Избранные психологические труды / А. Бодалев. — [3-е изд., перераб. и допол.]. — М. : Московский психолого-социальный институт; Воронеж : НПО «МОДЭК», 2002. — 320 с.
10. Відкрите суспільство: Україна у світовій цивілізації. — К. : УАЗТ, 1999. — 72 с.
11. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; [головний ред. В.Г. Кремень]. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — 1040 с.

12. Злобіна О., Тихонович В. Суспільна криза і життєві стратегії особистості / О. Злобіна, В. Тихонович. — К. : Стилос, 2001. — 238 с.
13. Канішевська Л. В. Виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності: монографія / Л. В. Канішевська. — К. : ХМУНЦ, 2011. — 268 с.
14. Кримінальний кодекс України // Права дитини в Україні та їх реалізація: [юридичний довідник школяра / упорядник: Л. В. Кузьменко]. — К. : Парус, 2004. — 134 с.
15. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Права дитини в Україні та їх реалізація : [юридичний довідник школяра / упорядник : Л. В. Кузьменко]. — К. : Парус, 2004. — 134 с.
16. Конвенція ООН про права дитини // Права дитини в Україні та їх реалізація: [юридичний довідник школяра / упорядник: Л. В. Кузьменко]. — К. : «Парус», 2004. — 134 с.
17. Конституція України / Верховна Рада України. — К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996. — 249 с.
18. Котюк В. О. Теорія права / Котюк В. О. — К., 1996. — 207 с.
19. Макаренков О. Антроповідповідність права як умова підтримання відкритості суспільства / О. Макаренков // Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична. — 2008. — Вип. 46. — С. 3-11.
20. Мяснишев В. Н. Психологія отношений / В. Мяснишев; под ред. А. А. Бодалева. — М. : Институт практической психологии, Воронеж : НПО «МОДЭК», 1995. — 356 с. — (Вступительная статья А. А. Бодалева).
21. Наточій А. М. Виховання підлітків у загальноосвітніх школах-інтернатах України: теорія і практика : монографія / А. М. Наточій. — Миколаїв : Гілон, 2012. — 460 с.
22. Науково-педагогічні основи соціально-педагогічної реабілітації вихованців інтернатних закладів: [науково-методичний посібник / керівник авторського колективу Канішевська Л. В.]. — К. : Інститут проблем виховання, 2004. — 102 с.
23. Олійник В. В. Наукові основи управління підвищенням кваліфікації педагогічних працівників профтехосвіти: монографія / В. В. Олійник. — К. : Міленіум, 2003. — 594 с.
24. Освітній пакет «Європейська та євроатлантична інтеграція України через освіту»: [навчально-методичний посібник / за науковою редакцією Л. Калініної, О. Онаць]. — Київ, 2008. — 306 с.
25. Папуча М. В. Психологія ранньої юності: навчально-методичний посібник / М. В. Папуча. — Ніжин : Редакційно-видавничий відділ НДПУ, 2001. — 137 с.
26. Педагогічні технології у неперервній професійній освіті: монографія / [С. О. Сисоева, А. М. Алексюк, П. М. Воловик та ін.]; під ред. С. О. Сисоевої. — К. : ВІПОЛ, 2001. — 502 с.
27. Петрович Ж. В. Стан правової культури членів дитячих громадських об'єднань / Ж. В. Петрович // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. Збірник наукових праць. — Вип. 13, кн. 2. — Кам'янець-Подільський : Зволейко Д. Г., 2009. — 564 с.

28. Попович М. В. Відкрите суспільство / М. В. Попович // Відкрите суспільство: Україна у світовій цивілізації. — К. : УАЗТ, 1999. — 72 с.
29. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: в 2 т. / К. Поппер; [переклад з англ. О. Коваленко]. — К. : Основи, 1994. — Т.1. — 444 с.
30. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: в 2 т. / К. Поппер; [переклад з англ. О. Буценко]. — К. : Основи, 1994. — Т. 2. — 494 с.
31. Поппер Карл Раймунд. Письмо моим русским писателям (1992 г.) / К. Р. Поппер // Открытое общество и его враги: Т.1: Чары Платона; Т.2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы; [пер. с англ.]. — К. : Ника-Центр, 2005. — 800 с.
32. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13.01.2005 № 2342-IV. — [Електронний ресурс]: Верховна Рада України. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/2342-15>.
33. Про загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини»: закон, програма від 05.03.2009 № 1065-VI. — [Електронний ресурс]: Верховна Рада України. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/1065-17>.
34. Про Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України: наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 31.10.2011 № 1243. — [Електронний ресурс] : Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. — Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/images/files/news/10/31/1243.doc>.
35. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. — [Електронний ресурс] : Верховна Рада України. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/2402-14>.
36. Рибалка В. В. Психологія розвитку творчої особистості: навчальний посібник / В. В. Рибалка. — К. : ІЗМН, 1996. — 236 с.
37. Котлер А. Сирітська карта України: змінюємо зелений на червоний? [Електронний ресурс] / А. Котлер // Дзеркало тижня. Україна. — 2011. — 17 червня, № 22. — Режим доступу: <http://dt.ua/articles/82921>.
38. Сорос Дж. Новый взгляд на открытое общество / Дж. Сорос; Институт «Открытое общество». — М. : Магистр, 1997. — 31 с.
39. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину: вибр. твори у 5 т. / В. О. Сухомлинський. — К. : Рад. школа, 1976. — Т. 2. — 670 с.
40. Сухомлинський В. О. Виховання обов'язку: вибр. тв. у 5 т. / В. О. Сухомлинський. — К. : Рад. школа, 1977. — Т. 5. — 475 с.
41. Сухомлинський В. О. Ставлення до людей і обов'язок перед ними: вибр. тв. у 5 т. / В. О. Сухомлинський. — К. : Рад. школа, 1976. — Т. 2. — 670 с.
42. Сухомлинський В. О. Нагорода за добро: вибр. тв. у 5 т. / В. О. Сухомлинський. — К. : Рад. школа, 1977. — Т. 5. — 670 с.
43. Сухомлинський В. А. О воспитании / В. А. Сухомлинский. — М. : Политиздат, 1975. — 394 с.
44. Сухомлинський В. А. О воспитании / В. А. Сухомлинський. — М. : Политиздат, 1975. — С. 255-269.
45. Стельмах С. П. Карл Поппер и его концепция «Открытое общество» / С. П. Стельмах // Поппер Карл Раймунд. Открытое общество и его враги:

- Т.1: Чары Платона; Т.2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы; [пер. с англ]. – К. : Ника-Центр, 2005. – 800 с.
46. Ткачова Н. А. Змістовний аспект соціально-педагогічної спрямованості правової освіти / Н. А. Ткачова // Проблеми освіти. Науково-методичний збірник; [кол. авт]. – К. : Науково-методичний центр вищої освіти, 2004. – Вип. 40. – 164 с.
 47. Українська хартія вільної людини [Електронний ресурс] / В. Брюховецький, Б. Гаврилишин, С. Глузман, В. Горбулін та ін. // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – 27 грудня, № 49. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/ukrayinska_hartiya_vilnoyi_lyudini-114510.html.
 48. Фейдимен Дж., Фрейгер Р. Абрахам Маслоу и психология самоактуализации [Електронний ресурс] / Дж. Фейдимен, Р.Фрейгер. – (Библиотека Фонда содействия развитию психологической культуры, Киев). – Режим доступу: <http://psylib.ukrweb.net/books/feidi01/txt02.htm#7>.
 49. Філософія права : навч. посіб. / [О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заїнчковський та ін.]; під ред. М. В. Косицького, Б. Ф. Чміля. – К. : Юрінком Інтед, 2000. – 336 с.
 50. Філософія. Підручник / [під загальною редакцією Горлача М. І., Кременя В. Г., Рибалка В. К.]. – Харків : Консум, 2001. – 672 с.
 51. Формування життєвих навичок у випускників шкіл-інтернатів: методичний посібник для практичних психологів і соціальних педагогів / [упор. С. Ф. Гордійчук, Н. В. Лунченко, Т. О. Міненко, О. Л. Москаленко, О. А. Собченко; за заг. ред. В. Г. Панка]; Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи. – Донецьк : Вебер (Донецька філія), 2009. – 161 с.
 52. Ящук І. П. Формування життєвої компетентності особистості старшокласників загальноосвітніх шкіл України: дис... канд. пед. наук : 13.00.07 / І. П. Ящук. – К., 2001. – 210 с.
 53. Human rights [Електронний ресурс]: Wikipedia. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Human_rights.
 54. Your basic human rights [Електронний ресурс]: Wikipedia. – Режим доступу: <http://www.protectingyourself.co.uk/your-basic-human-rights.html>.
 55. Цивільний кодекс України // Права дитини в Україні та їх реалізація: [юридичний довідник школяра / упорядник: Л. В. Кузьменко]. – К. : Парус, 2004. – 134 с.

Додатки

Додаток А

Програма тренінгового курсу «Твої базові права і обов'язки як старшокласника» (10 клас)

Метою розробленої програми є сприяння розвитку старшокласників як особистостей зі свідомим ставленням до своїх базових прав і обов'язків.

Завдання програми: здійснити аналіз і самоаналіз учасниками рівнів знань своїх прав як дітей особливої категорії; розширити джерела отримання випускниками своїх правових знань; навчити їх користуватися веб-ресурсами Верховної Ради України; розширити, узагальнити знання старшокласників про свої базові права і обов'язки; спонукати учнів цікавитися правовою інформацією; сприяти залученню учасників до поширення інформації про базові права і обов'язки дитини, сприяти формуванню у них правових умінь та стимулювати в них бажання реалізовувати свої базові права і обов'язки; формувати досвід обміну відомостями, судженнями, враженнями, переживаннями, бажаннями.

Основні поняття для засвоєння: Конституція України, декларація, конвенція, закон, права, права людини, права дитини, базові права і обов'язки, гендерна рівність, тренінг, веб-сайт, правомірне поведінка, адміністративні порушення, правопорушення, злочин.

Оснащення: комп'ютери із доступом до мережі Інтернет, принтер, тексти Конвенції ООН про права дитини, Конституції України, закони України «Про охорону дитинства», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», Цивільного кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України; плакати «Правила роботи групи» і «Дерево бажань», виставка книг, аркуші паперу, ножиці, клей, магнітна дошка, ручки, бейджики.

СТРУКТУРА ПРОГРАМИ

№ з/п	Тема	Види роботи
1	Де і як здобути інформацію про свої права і обов'язки	1.1. Привітання, знайомство, вступна презентація тренінгу. Вправа «Моє ім'я та його тлумачення».
		1.2. Вироблення правил роботи групи, зокрема, з комп'ютером і принтером.
		1.3. Визначення очікувань учасників. Вправа «Дерево бажань».
		1.4. Оцінка рівня поінформованості групи з теми тренінгу. Бесіда «Джерела інформації про права і обов'язки дитини».

		1.5. Повідомлення про інформаційний ресурс Верховної Ради України.
		1.6. Вправа «Пошук Закону України «Про охорону дитинства» на веб-сайті Верховної Ради України».
		1.7. Аналіз ступеня реалізації очікувань учасників тренінгу. Планування подальшої діяльності з теми.
		1.8. Підведення підсумків. Вправа «Ми – молодці!».
2.	Охорона дитинства в Україні	2.1. Привітання. Вправа-гра «Ми – талановиті!».
		2.2. Повторення правил роботи групи.
		2.3. Визначення очікувань учасників тренінгу. Вправа «Я сподіваюся».
		2.4. Визначення рівня обізнаності учасників з теми. Вікторина.
		2.5. Інформаційне повідомлення щодо прав дитини, гарантованих Конвенцією ООН про права дитини.
		2.6. Робота малих груп над розділами 2, 3, 4, 5 Закону України «Про охорону дитинства»
		2.7. Мозковий штурм «Якщо твої базові права порушуються».
		2.8. Аналіз ступеня реалізації очікувань учасників.
		2.9. Підведення підсумків. Вправа «10 побажань».
3.	Твій правовий статус: права, пільги, обов'язки	3.1. Привітання. Вправа «Хороший настрій»
		3.2. Визначення очікувань учасників тренінгу. Вправа «Хочу знати»
		3.3. Оцінка рівня поінформованості учасників щодо своїх базових прав і свобод як дітей особливої категорії.
		3.4. Інформаційне повідомлення. Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування».
		3.5. Вправа «Мій соціальний захист». Робота малих груп над статтями 1, 4, 8, 25, 34 вищезазначеного закону.
		3.6. Колективне заповнення таблиці «Мої базові права та обов'язки», її аналіз.
		3.7. Аналіз ступеня реалізації очікувань. Підведення підсумків.
		3.8. Оцінювання своєї роботи учасниками. Вправа на рефлексію та відновлення сил учасників.

4.	Відповідальність неповнолітніх	4.1. Привітання. Вправа «Похвали себе».
		4.2. Уточнення правил роботи групи.
		4.3. Визначення очікувань учасників тренінгового заняття. Вправа «Твої обов'язки і відповідальність».
		4.4. Інформаційне повідомлення «Кодекс України про адміністративні правопорушення» (поняття адміністративного правопорушення, вчинення його умисно чи з необережності).
		4.5. Вправа «Відповідальність неповнолітніх». Робота малих груп над статтями 12-13, 14-14.1, 44, 51, 121-127, 130 (частини 1-2), 173, 174, 185, 190-195 Кодексу України про адміністративні правопорушення.
		4.6. Робота малих груп над статтями 22, 97-105 Кримінального кодексу України.
		4.7. Презентація отриманих знань старшокласників із даної проблеми, їх систематизація.
		4.8. Аналіз ступеня реалізації очікувань учасників. Вправа «Вузлик напам'ять».
		4.9. Підведення загальних підсумків. Круглий стіл.

Зі структури програми розглянемо тему № 1 –

«Де і як здобути інформацію про свої права і обов'язки».

Час: 1 година 30 хвилин.

Мета теми: визначення рівня обізнаності старшокласників про джерела інформації щодо власних прав, свобод і обов'язків, формування зацікавленості до правових знань та умінь їх здобувати за допомогою комп'ютера, аналізувати і систематизувати, планування подальшої діяльності учасників тренінгу.

Основні поняття для засвоєння: право, закон, охорона дитинства, веб-сайт.

Оснащення: комп'ютери із доступом до мережі Інтернет, принтер, плакати «Правила роботи групи» і «Дерево бажань», виставка книг, аркуші паперу, ножиці, клей, магнітна дошка, ручки, бейджики.

1.1. Привітання. Знайомство. Вправа «Моє ім'я та його тлумачення»

Мета: розширити інформацію про учасників, полегшити процес знайомства, згуртувати групу.

Хід проведення: тренер розповідає про себе і мету зустрічі, пропонує учасникам виготовити і прикріпити бейджики зі своїми іменами, розповісти про походження і тлумачення своїх імен.

1.2. Вироблення правил роботи групи, зокрема з комп'ютером і принтером

Правила можуть бути запропоновані тренером, доповнені учасниками. Вони можуть висувати такі вимоги: приходити вчасно,

говорити тільки по темі, уважно слухати інших, не оцінювати висловлювання та дії інших без потреби, поважати думки інших, не принижувати гідність інших, бути активним при виконанні вправ і завдань тощо. Окремі вимоги стосуються використання комп'ютерів і принтера.

1.3. Визначення очікувань учасників групи. Вправа «Дерево бажань»

Мета: дати можливість кожному з учасників визначити свої очікування від тренінгу; допомогти їм усвідомити зв'язок їхніх особистісних інтересів з темою тренінгу; дати зрозуміти їм вартість досягнення мети тренінгу.

Хід проведення: за пропозицією тренера, учасники по колу називають відомі їм права дитини в Україні, а потім — обов'язки. Тренер пропонує учасникам на папері, підготовленому у вигляді листків дерева, написати, про які свої права і обов'язки хотіли б дізнатися детальніше та прикріпити їх до «Дерева бажань». Узагальнюючи, що більш за все цікавить учасників, тренер підсумовує, на що найбільш звернути увагу під час тренінгу.

1.4. Оцінка рівня поінформованості групи з теми тренінгу. Бесіда «Джерела інформації про права і обов'язки дитини»

Мета: розширити та поглибити знання учасників щодо джерел отримання правової інформації.

Хід проведення: бібліотекар чи тренер знайомить учасників із виставкою книг, які є одним із основних джерел необхідної інформації. У спільній бесіді розширюють інформацію про можливість отримання необхідних правових знань у підручниках із правознавства, засобів масової інформації тощо.

1.5. Повідомлення про інформаційний ресурс Верховної Ради України

Мета: надати учасникам знання про інформаційні ресурси щодо правової освіти.

Хід проведення: тренер розповідає про інформаційні ресурси Верховної Ради України: Веб-сайт Голови Верховної Ради України, веб-сайти комітетів Верховної Ради України, бібліотечно-бібліографічні ресурси, електронний архів документів, Інститут законодавства Верховної Ради України, Європейський центр інформаційної підтримки Верховної Ради України, Дирекцію телерадіопрограм Верховної Ради України. Знайомить із зовнішніми інформаційними ресурсами: газетою Верховної Ради «Голос України», журналом «Віче», депутатським клубом «Парламент» та журналом «Народний депутат».

База даних законодавства України на веб-сайті Верховної Ради України дає можливість переглянути такі розділи: «Пошук за реквізитами», «Надходження законодавства», «Міжнародні документи»,

«Популярні документи», «Первинні законодавчі акти», «Розподіл за комітетами ВР», «Анотації англійською мовою», «Законодавство АР Крим», «Конституція України», «Закон «Про Регламент Верховної Ради України», «Закон «Про статус народного депутата України», «Закон «Про комітети Верховної Ради України», «Положення про Апарат Верховної Ради України», «Усі нормативні документи».

1.6. Вправа «Пошук Закону України «Про охорону дитинства» на веб-сайті Верховної Ради України»

Мета: навчити учасників здобувати необхідну інформацію щодо своїх базових прав та обов'язків через Інтернет, аналізувати і систематизувати її.

Хід проведення: тренер пояснює, що пошук за словами у назві терміна, наприклад, «права дитини», можна здійснити на сайті Верховної Ради (www.iportal.rada.gov.ua), натиснувши кнопку «Законодавство» на головній сторінці, а потім — обравши розділ «Пошук за реквізитами» у меню, яке з'явиться. Наприклад, щоб віднайти Закон України «Про охорону дитинства» необхідно: перейти на сайт www.iportal.rada.gov.ua, натиснути кнопку «Законодавство», обрати «Пошук за реквізитами» в меню, що з'явилося (бачимо вікно пошуку), в графу «Слова» ввести текст, наприклад, «про охорону дитинства», в меню «Тип документа» обрати «Закон» і натиснути «Шукати» — пошукова система виводить нас до сторінки із необхідним законом.

Отриману інформацію про права дитини можна для зручності розмістити в окремі папки на комп'ютері.

Щоб роздрукувати текст закону, слід натиснути кнопку із зображенням принтера у верхньому правому куті сторінки — кнопка «Текст для друку», — після чого виділити весь текст (Ctrl+A) і скопіювати його до буферу обміну. Потім потрібно запустити текстовий редактор — на кшталт MS Word — і вставити текст до редактора, після цього текст можна роздрукувати на принтері.

1.7. Аналіз ступеня реалізації очікувань учасників тренінгу

Мета: узагальнити отримані знання і уміння, допомогти учасникам визначити ступінь реалізації своїх очікувань.

Хід проведення: ознайомлення учасників із розділами Закону України «Про охорону дитинства» та визначення, які з них будуть детально вивчатися наступного разу, узагальнення ними отриманих знань та умінь.

1.8. Підведення підсумків. Вправа «Ми — молодці!»

Мета: навчити учасників висловлювати радість із приводу досягнення поставленої мети.

Хід проведення: кожен із учасників називає свою вдалу дію у тренінгу, за яку хоче похвалити себе, а інші — підтримують, підтверджуючи: «Ти — молодець!».

Програма тренінгового курсу «Ти і суспільство» (11 клас)

Метою розробленої програми є підготовка випускників шкіл-інтернатів до ефективної адаптації в суспільстві шляхом реалізації своїх базових прав і свобод як дітей особливої категорії, сприяння розвитку старшокласників як особистостей зі свідомим ставленням до своїх базових прав і обов'язків.

Завдання програми: здійснити аналіз і самоаналіз учасниками рівнів знань своїх прав; розширити для учасників джерела отримання ними своїх правових знань; навчити їх користуватися веб-ресурсами Верховної Ради України і Адміністрації Президента України; розширити, узагальнити знання випускників про свої базові права і обов'язки; спонукати їх цікавитися правовою інформацією; сприяти залученню учасників до поширення інформації про базові права і обов'язки особистості, формуванню у них правових умінь та стимулювати бажання реалізовувати свої базові права і обов'язки; формувати вміння знаходити причинно-наслідкові залежності між правами і обов'язками особистості, спільного прийняття групових рішень, поважати права і свободи інших.

Основні поняття для засвоєння: Конституція України, декларація, конвенція, закон, права, права людини, права дитини, гендерна рівність, базові права і обов'язки, Уповноважений Президента України з прав дитини, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, служба у справах дітей районної державної адміністрації, відділ у справах сім'ї, молоді та спорту районної державної адміністрації, Центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді районної державної адміністрації, Державна служба зайнятості, правомірна поведінка, правопорушення, злочин, тренінг.

Обладнання: комп'ютери із доступом до мережі Інтернет, принтер, Конвенція ООН про права дитини, Конституція України, Закони України «Про охорону дитинства», «Про освіту», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», «Про зайнятість населення», Житловий кодекс України, Цивільний кодекс України, Адміністративний кодекс України, Кримінальний кодекс України; плакат «Правила роботи групи», виставка книг, аркуші паперу, фломастери, магнітна дошка, ручки.

СТРУКТУРА ПРОГРАМИ

№ з/п	Тема	Види роботи
1.	Захист твоїх житлових та майнових прав	1.1. Привітання. Вправа «Візитівка».
		1.2. Вироблення правил роботи групи. Вправа «Правила тренінгу».
		1.3. Визначення очікувань учасників групи. Вправа «Незакінчене речення».
		1.4. Оцінка рівня поінформованості учасників щодо окресленої тематики.
		1.5. Робота малих груп за вибором над текстами Конституції України (стаття 41), Житлового кодексу України (статті 9, 32, 46, 71), законів України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (статті 4, 32, 33), «Про охорону дитинства».
		1.6. Інформаційне повідомлення представників груп про зміст вивчених статей даних законів.
		1.7. Дискусія «Як реалізувати свої базові права на житло».
		1.8. Аналіз ступеня реалізації очікувань учасників тренінгу. Оцінка отриманого досвіду.
		1.9. Підведення підсумків. Вправа «Оплески».
		2.
2.2. Уточнення правил роботи шляхом введення нових дозволів чи заборон.		
2.3. Визначення очікувань учасників тренінгу. Вправа «Мої таланти».		
2.4. Інформаційне повідомлення про Закон України «Про освіту».		
2.5. Робота малих груп над положеннями Конституції України (стаття 53), законів «Про освіту» (статті 41, 51-52), «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (статті 37-1, 39-3).		
2.6. Вправа «Колективне оформлення плакату «Я маю права на освіту».		
2.7. Дебати «Як реалізувати свої права на освіту?»		
2.8. Аналіз ступеня реалізації очікувань учасників.		
2.9. Підведення підсумків. Вправа «Рух по колу».		

3.	Твоє право на працевлаштування на перше робоче місце	3.1. Привітання. Вправа «Плутанина».
		3.2. Повторення правил роботи.
		3.3. Визначення очікувань учасників тренінгу.
		3.4. Визначення поінформованості учасників щодо своїх прав на працевлаштування на перше робоче місце. Вправа «Групове інтерв'ю».
		3.5. Ознайомлення та обговорення положень Конституції України (статті 43-44, 46), законів України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (стаття 23), «Про зайнятість населення» (зокрема, про діяльність державної служби зайнятості).
		3.6. Вправа «Як правильно скласти резюме».
		3.7. Вправа «Співбесіда із працедавцем».
		3.8. Аналіз ступеня реалізації очікувань.
		3.9. Підведення підсумків. Рефлексія та евалюація.
4.	Твій соціальний захист	4.1. Привітання. Вправа «Посмішка по колу».
		4.2. Уточнення правил роботи, зокрема, з комп'ютером і принтером.
		4.3. Визначення очікувань учасників. Вправа «Незакінчене речення». Визначення рівня обізнаності учасників щодо даної проблеми.
		4.4. Ознайомлення, обговорення змісту статей 11, 39-5, 39-6, 39-8, 40 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування».
		4.5. Вправа «Правомірні вчинки для реалізації свого соціального захисту». Систематизація знань старшокласників із проблеми.
		4.6. Вправа «Ти не один». Пошук веб-сторінки Уповноваженого Президента України з прав дитини та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.
		4.7. Аналіз ступеня реалізації очікувань учасників.
		4.8. Підведення загальних підсумків. Вправа «Дякую».

Розглянемо, як приклад, тему № 4 даної програми — **«Твій соціальний захист»**.

Час: 1 година 20 хвилин.

Мета теми: визначення рівня обізнаності старшокласників щодо теми тренінгу; набуття, поглиблення, узагальнення правових знань учасників про їх соціальний захист як дітей особливої категорії;

сприяння зацікавленості до правової інформації, аналізу, систематизації своїх знань щодо базових права та обов'язків; закріплення умінь, навичок за допомогою комп'ютера.

Основні поняття для засвоєння: право, закон, охорона дитинства, веб-сайт, Уповноважений Президента України з прав дитини, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, служба у справах дітей районної державної адміністрації, відділ у справах сім'ї, молоді та спорту районної державної адміністрації, Центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді районної державної адміністрації, Державна служба зайнятості.

Обладнання: комп'ютери із доступом до мережі Інтернет, принтер, плакати «Правила роботи групи», аркуші паперу, фломастери, магнітна дошка, ручки.

4.1. Привітання. Вправа «Посмішка по колу»

Мета: поліпшити міжособистісне спілкування учасників, заохотити їх до відвертого спілкування, створити дружню атмосферу.

Хід проведення: тренер просить учасників стати в коло і пропонує їм по черзі побажати сусіду ліворуч щось приємне, з посмішкою (емоцією, почуття, думку), щоб від неї учасник також посміхнувся і звернувся з посмішкою до свого сусіда ліворуч з побажанням чогось хорошого. Тренер починає із себе і завершує вправу бесідою про те, що посмішка, приємні слова є важливими і в повсякденному житті.

4.2. Уточнення правил роботи, зокрема з комп'ютером і принтером

Правила можуть бути запропоновані тренером, доповнені учасниками і можуть висувати такі вимоги: говорити тільки по темі, уважно слухати інших, не оцінювати висловлювання та дії інших без потреби, бути активним при виконанні вправ і завдань тощо. Окремі вимоги стосуються використання комп'ютерів.

4.3. Визначення очікувань учасників. Вправа «Незакінчене речення»

Мета: активізувати зацікавленість учасників щодо реалізації своїх базових прав як особливої категорії задля ефективної адаптації в суспільстві.

Хід проведення: тренер роздає кожному учаснику аркуші паперу із незакінченим реченням «Впродовж 12 місяців після закінчення школи я повинен...» і пропонує кожному закінчити його. Спільно обговорюються потреби, бажання, проблеми, відповіді узагальнюються і тренер пропонує уточнити, розширити знання старшокласників про права на соціальний захист.

4.4. Ознайомлення, обговорення змісту статей 11, 39-5, 39-6, 39-8, 48 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»

Мета: розширити та узагальнити знання учасників щодо своїх базових прав на соціальний захист.

Хід проведення: тренер закріплює знання учасників змісту статей 1, 4, 8, 25, 34 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». Робота малих груп над наступними статтями даного Закону:

Стаття 11. Органи опіки та піклування

Органами опіки та піклування є державні адміністрації районів, районів міст Києва і Севастополя, виконавчі органи міських чи районних у містах, сільських, селищних рад.

Органи опіки та піклування забезпечують вирішення питань щодо: встановлення статусу дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування; надання опіки та піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, та застосування інших форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; соціального захисту і захисту особистих, майнових, житлових прав та інтересів дітей; забезпечення пріоритетних форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; притягнення до відповідальності осіб, які порушують права дитини; надання письмової згоди або заперечення на відчуження нерухомого майна (у тому числі житла) та іншого майна, власником якого є дитина; подання заяв, клопотань, позовів про захист прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Соціальний захист та захист прав дітей у межах своєї компетенції здійснюють державні адміністрації районів, районів міст Києва і Севастополя, виконавчих органів міських, районних у містах, сільських, селищних рад.

Органи опіки та піклування мають право перевіряти умови влаштування, утримання, виховання, навчання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, можуть переводити дітей, життю та здоров'ю (у тому числі психічному) яких загрожує небезпека, до інших форм влаштування дітей.

Присутність представника органів опіки та піклування на судових засіданнях є обов'язковою в разі, якщо розглядається справа стосовно дитини або з питань, що зачіпають права дитини.

Стаття 39-5. Удосконалення умов для розвитку, виховання та освіти випускників закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування

Центральні органи виконавчої влади у сфері культури, освіти і науки, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування забезпечують постійне удосконалення форм і методів індивідуальної виховної роботи по підготовці до самостійного та сімейно-

го життя випускників закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, забезпечують участь випускників закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в самодіяльних творчих колективах, гуртках образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва з метою їх морально-естетичного та фізичного розвитку.

Стаття 39-6. Сприяння розвитку молодіжного туризму, молодіжним міжнародним обмінам серед випускників закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування

Держава сприяє розвитку молодіжного туризму, молодіжним міжнародним обмінам серед випускників закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування встановлюють для туристичних груп із числа випускників закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, пільги у користуванні транспортними, готельними, культурними та іншими послугами. Відповідні кошти передбачаються в місцевих бюджетах.

Порядок надання зазначених пільг встановлюється Кабінетом Міністрів України, місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування.

Стаття 39-8. Користування випускниками закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, фізкультурно-оздоровчими і спортивними об'єктами

Випускники закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, користуються фізкультурно-оздоровчими і спортивними об'єктами безоплатно або на пільгових умовах. Порядок надання цих пільг, компенсації вартості послуг визначається органами місцевого самоврядування.

Стаття 40. Відповідальність за порушення законодавства щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб із їх числа

Особи, винні в порушенні законодавства щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб із їх числа несуть відповідальність відповідно до закону.

4.5. Вправа «Правомірні вчинки для реалізації свого соціального захисту». Систематизація знань старшокласників із проблеми

Мета: сформувати у старшокласників свідоме ставлення до своїх базових прав та обов'язків, засад толерантності шляхом визначення межі власних прав, повагу до прав і свобод інших; запобігти соціально неприйнятній поведінці щодо реалізації власних потреб.

Хід проведення: тренер пропонує учасникам розділитися за бажанням на дві групи, одна із них повинна записати п'ять прикладів

порушення їхніх прав, друга — п'ять прикладів порушення старшокласниками своїх обов'язків. Можливе правомірне вирішення проблем першої групи пропонують зробити учасникам другої групи і навпаки. Пошук спільного підходу до правомірного вирішення проблем записують на папері і прикріплюють до дошки. Спільне вирішення: не усі проблеми щодо реалізації своїх базових прав, виконання обов'язків випускники можуть вирішити самотужки. Хто ж зобов'язаний допомогти їм?

4.6. Вправа «Ти не один». Пошук веб-сторінки Уповноваженого Президента України з прав дитини та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини

Мета: навчити учасників знаходити необхідну правову інформацію в Інтернеті, аналізувати і систематизувати її.

Хід проведення: тренер розповідає, що для захисту їхніх базових прав існує ціла система дій різноманітних організацій, закладів, осіб, до яких, за потреби, можна звернутися.

Зокрема, для того, щоб звернутися за допомогою до Уповноваженого Президента України з прав дитини, потрібно відкрити сайт пошукової системи Google (www.google.com.ua) і ввести в рядок пошуку необхідний текст — Уповноважений Президента України з прав дитини, — після чого перейти за верхнім посиланням. Ви дізнаєтеся, що його обов'язками є:

1) постійний моніторинг додержання в Україні конституційних прав дитини, виконання Україною міжнародних зобов'язань у цій сфері та внесення в установленому порядку Президентіві України пропозицій щодо припинення і запобігання повторенню порушень прав і законних інтересів дитини;

2) внесення Президентіві України пропозицій щодо підготовки проектів законів, актів Президента України з питань прав та законних інтересів дитини;

3) здійснення заходів, спрямованих на інформування населення про права та законні інтереси дитини.

Зв'язатись з Уповноваженим Президента України з прав дитини Приймальня

Адреса: 01220, м. Київ, вул. Банкова, 11

Телефон: **(044) 255-78-03**

Факс: **(044) 255-66-45**

e-mail : pavlenko@apu.gov.ua

Особистий прийом

Дізнатись інформацію про особистий прийом громадян можна за телефоном (044) 255-78-03 в робочі дні тижня з 9.00 до 18.00.

Під час робочих поїздок

Під час робочих поїздок Уповноваженого Президента України з прав дитини по регіонах проводяться особисті прийоми. Дізнатись про графік робочих поїздок можна за телефоном **(044) 255-78-03**, а також з анонсів на інтернет-сторінці.

Порядок звернення до Уповноваженого Президента України з прав дитини

1. Звернення щодо порушення прав дитини надсилаються на адресу: 11220, м. Київ, вул. Банкова, 11.

2. Відповідно до законодавства України, до компетенції Уповноваженого Президента України з прав дитини не відносяться питання:

- які перебувають на розгляді судів або якщо з цих питань вже вступили в законну силу судові рішення;
- порядок розгляду яких встановлений кримінально-процесуальним, цивільно-процесуальним, трудовим законодавством, законодавством про захист економічної конкуренції, а також законами України «Про судоустрій і статус суддів» та «Про доступ до судових рішень», Кодексом адміністративного судочинства України;
- щодо перегляду, законності і обґрунтованості процесуальних рішень прокурорів та органів досудового слідства;
- щодо перегляду, законності й обґрунтованості судових рішень, їх скасування або зміни;
- щодо майнових спорів;
- щодо спорів між фізичними особами.

3. Уповноважений Президента України з прав дитини не розглядає звернень, що надійшли без зазначення місця проживання, не підписані автором (авторами), а також такі, з яких неможливо встановити авторство (таке звернення визнається анонімним).

4. Пропозиції щодо вдосконалення законодавства з питань захисту прав дитини, для їх врахування при плануванні діяльності Уповноваженого Президента України з прав дитини, можна направити електронним листом, e-mail: pravadytyny@apu.gov.ua

Щоб звернутися за допомогою до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, можна використати сайт www.ombudsman.gov.ua або гарячу лінію: 044-253-75-89, 0800-50-17-20.

Пам'ятайте, що в більшості районних державних адміністрацій є установи, робота яких спрямована на захист ваших прав і свобод, а саме: служба у справах дітей, відділ у справах сім'ї, молоді та спорту, центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

4.7. Аналіз ступеня реалізації очікувань учасників

Мета: сприяти досягненню учасниками того, які знання, уміння, досвід вони здобули, як застосовуватимуть їх на практиці, які зав-

дання формування умінь для самостійного правового виховання виникають у них.

Хід проведення: тренер рекомендує учасникам дати письмові відповіді на запитання:

– Реалізація яких твоїх базових прав і обов'язків виявилася найважливішою під час тренінгу?

– Чи на всі запитання щодо твоїх базових прав і обов'язків ти отримав відповіді?

– Які актуальні проблеми реалізації твоїх базових прав ти хотів би уточнити, правові знання та уміння закріпити?

Спільний аналіз відповідей на кожне із запитань дає підстави для тренера зробити висновки про результативність тренінгової програми, а для учасників — усвідомити необхідність подальшої правової самоосвіти, самовиховання, самореалізації.

4.8. Підведення загальних підсумків. Вправа «Дякую»

Мета: вчити учасників гідно закінчувати спілкування.

Хід проведення: тренер пропонує учасникам словами чи жестаами висловити свою вдячність за співпрацю, дякує сам, завершуючи зустріч хорошими побажаннями.

Аналіз результатів впровадження програми тренінгового курсу дає підстави зробити висновки, що:

- ефективність даної технології детермінується рівнем підготовки як тренера, так і старшокласників;
- тренінгові технології сприяють уточненню, поглибленню правових знань, формуванню певних гностичних, конструктивних, комунікативних умінь старшокласників, однак завдання свідомого ставлення до своїх базових прав і обов'язків не можуть бути вирішені лише засобами даної технології;
- інтерес до тренінгу підвищується при інтенсивному його проведенні в умовах створеної ситуації дефіциту часу.

Розділ III. ФОРМУВАННЯ СВІДОМОГО СТАВЛЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДІВ ДО ВЛАСНОГО ЗДОРОВ'Я

1. Сутність і зміст процесу формування свідомого ставлення старшокласників інтернатних закладів до власного здоров'я

Здоров'я — це головний здобуток і найвища соціальна і особиста цінність людини. Знайти своє місце в навколишньому світі, проявити свої здібності, мати життєву перспективу, стати корисним суспільству, прожити щасливе життя може лише людина, яка фізично розвинена, соціально адаптована, психічно врівноважена, має високі духовні основи.

Однією з провідних особистісних функцій людини є ставлення до власного здоров'я як найважливішого фактора реалізації життєвих смислів і цілей. Соціальна напруженість і погіршення екологічних характеристик середовища проживання людини, які породжені ситуацією перетворення економіки і соціальної сфери, потребують підготовки особистості до умов існування, що динамічно змінюються.

Звідси виникають вимоги до адаптаційних здібностей організму, рівня здоров'я та його ресурсів. Це призводить до зміни функцій освітніх закладів, які вже не зводяться до озброєння учнів знаннями відповідно до навчального плану. На перше місце виходить підготовка випускників до входження у складні, часто несприятливі життєві ситуації, розвиток у них здатності протистояти несприятливим чинникам, які руйнують здоров'я. У зв'язку з цим особливого значення набуває формування особистісних установок, свідомого ставлення до свого організму, до здоров'я як однієї з найвищих цінностей, яка забезпечує самореалізацію, самоактуалізацію людини у громадській і особистісній сфері [1; 2; 5; 10; 11].

Основні підходи до збереження і зміцнення здоров'я дітей визначені Національною доктриною розвитку освіти (2002), державними національними програмами «Здоров'я нації» (2009-2013), «Репродуктивне здоров'я» (2006-2015), законами України «Про охорону дитинства» (2000), «Про соціальну роботу дітьми і молоддю» (2009), «Про заходи з попередження і зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення» (2008) та ін.

Турбота про здоров'я молодого покоління України, навчання дітей здоровому способу життя — один з провідних напрямів виховної роботи в закладах освіти. «Пріоритетним завданням системи освіти, — відзначається в Національній доктрині розвитку освіти України

у XXI столітті, — є навчання людини відповідальному ставленню до власного здоров'я і здоров'я оточуючих як до найвищих суспільних і індивідуальних цінностей» [20].

Особливу актуальність для педагогіки представляє проблема здоров'я старшокласників. Від стану здоров'я випускників залежить благополуччя молодії сім'ї, виробничий потенціал і обороноздатність країни. Дані статистики свідчать про те, що лише 6-8% випускників загальноосвітньої школи визнані здоровими, кожний другий має морфно-функціональну патологію, понад 40% — хронічні захворювання.

Відсутність знань про культуру здоров'я, нехтування здоров'ям є причинами того, що 40% старшокласників мають слабкі уявлення про теорію здорового способу життя, понад 50% з них вже спробували наркотики, 70% — вступали у статеві стосунки. Ці дані свідчать про те, що збереження і зміцнення здоров'я старших школярів — це, насамперед, моральна і педагогічна проблема.

Формування у підростаючого покоління свідомого ставлення до свого здоров'я як домінуючої людської цінності — одне з основних завдань сучасної школи. Це зафіксовано і в «Основних орієнтирах виховання учнів»: *ціннісне ставлення до себе, ціннісне ставлення до свого фізичного «Я»; ціннісне ставлення до свого психічного «Я»; ціннісне ставлення до свого соціального «Я»* [21].

Стан визчення проблеми

У контексті даного дослідження особливої актуальності набувають роботи, що стосуються формування здорового способу життя, свідомого ставлення до здоров'я і профілактики шкідливих звичок у школярів старшого підліткового віку. Так, питання збереження і зміцнення здоров'я, формування культури здоров'я і здорового способу життя у школярів висвітлюють у своїх дослідженнях Т. Бойченко, Г. Бондаренко, Є. Вільчковський, Г. Власюк, В. Горащук, Н. Денисенко, О. Дубргай, Г. Дабагян, С. Кириленко, М. Кобринський та інші.

Різноманітні аспекти означеної проблеми привертала увагу як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. У філософсько-соціологічному аспекті її розглядали Б. Ананьєв, А. Здравомислов, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн, Н. Чавчавадзе та інші. Ставлення особистості до життєвих цінностей досліджували А. Лазурський, В. М'ясищев, Б. Ломов, С. Рубінштейн та інші. Учені М. Амосов, Г. Апанасенко, І. Брехман, В. Петленко, та інші досліджували феномен здоров'я. Наукові праці Є. Бабаяна, Є. Бехтеля, Д. Зарідзе, Г. Морозова, В. Оржеховської, О. Пилипенка, Є. Скворцової, І. Стрельчука свідчать, що гострота проблеми стану здоров'я у сучасному світі тісно пов'язана зі стійким ростом абіологічних тенденцій у негативних відхиленнях поведінки неповнолітніх.

Дослідження А. Алферова, Л. Виготського, І. Беха, І. Кона, О. Колесова, А. Макаренка, І. Мягкова, В. Сухомлинського, Д. Фельдштейна доводять, що основним результатом розвитку підлітка є формування базових моральних та соціальних установок дорослої особистості. Це створює широкі можливості для формування свідомого ставлення особистості до власного здоров'я [13].

Аналіз контингенту учнів загальноосвітніх шкіл-інтернатів свідчить, що більшість із них — це педагогічно занедбані діти, які до школи-інтернату виховувалися у неблагополучних сім'ях, перебували під впливом вуличних компаній, які справляли на них негативний вплив. У більшості вихованців відсутній позитивний досвід ставлення до власного здоров'я, недостатньо сформовані уявлення про способи його збереження та модель здорового життя. Зважаючи на те, що життя вихованців, які у минулому виховувалися у сім'ях, було ускладнене пияцтвом і аморальною поведінкою батьків, більшість із них приходять до навчального закладу з травмованою психікою та шкідливими звичками [32].

Погіршення соціальної ситуації в Україні призвело до збільшення кількості дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків. Різні аспекти збереження і зміцнення здоров'я вихованців інтернатних закладів висвітлені в наукових працях ряду педагогів, психологів, медиків (Б. Кобзар, О. Киричук, В. Покась, Є. Постовойтов, В. Неділько, І. Єрмаков, Л. Сохань, М. Сметанський, М. Кобринський, В. Сперанський, І. Кон та інші). Вони доводять, що у більшості вихованців закладів інтернатного типу відсутній позитивний досвід ставлення до здоров'я, не сформовані уявлення про способи його збереження та моделі поведінки, яка сприяє збереженню здоров'я.

Вихованню фізично, психічно та духовно здорової дитини надавали серйозного значення відомі педагоги минулого. Серед них особливе місце займає педагогічний здобуток видатного українського вченого, педагога-практика Василя Олександровича Сухомлинського, який обгрунтував основні положення щодо збереження і зміцнення здоров'я підростаючого покоління відповідно до віку, розробив технології навчання учнів здорового способу життя.

Видатний педагог справедливо вважав, що «добре здоров'я, відчуття повноти, невичерпності фізичних сил — найважливіше джерело життєрадісного світосприймання, оптимізму, готовності подолати будь-які труднощі». Майже в кожному творі турботі про здоров'я вихованців, роздумам про шляхи його покращання присвячені окремі розділи, містяться рекомендації вчителям та батькам щодо виховання здорового молодого покоління [30, с.125].

Основоположні підходи до збереження і зміцнення здоров'я дітей та учнівської молоді протягом усього періоду їх перебування

в школі розкриті у праці В. О. Сухомлинського «Павлиська середня школа». Як свідчить її зміст, здоров'я дітей було предметом постійної уваги педагогічного колективу Павлиської середньої школи і особито директора, який очолював його протягом двох десятиліть. Оздоровча робота була тут складовою комплексного виховання учнів і тісно пов'язувалася з їхнім фізичним, розумовим, трудовим, духовним розвитком.

Особливу увагу приділяв В. Сухомлинський здоров'ю дитини у підлітковому віці, коли відбувається бурхливий фізичний розвиток організму, формується фігура, розвиваються естетичні та духовні потреби молоді людини. Самоствердження особистості в цей час призводить до нехтування станом здоров'я, ризику перенапруження фізичних сил, тому в підлітковому віці велику небезпеку становить загроза підірвати сили людини, яка ще формується, непосильною розумовою працею.

Спостерігаючи протягом низки років за фізичним і розумовим розвитком багатьох дітей, педагог дійшов висновку, що здоров'я людини великою мірою залежить від повноцінного харчування і загартовування організму. У зв'язку з цим батькам рекомендувалося забезпечувати дітям повноцінне харчування з урахуванням їхніх індивідуальних особливостей, обов'язково включати до їх раціону молоко, масло, фруктовий цукор — компоненти, які відіграють велике значення у формування здорового організму.

Заняття фізичною культурою та спортом відіграють, звичайно, значну роль у всебічному розвитку учнів, але, на думку В. Сухомлинського, лише в тому разі, коли вся навчально-виховна робота прийнята турботою про здоров'я. Педагог надає великого значення естетичному задоволенню від виконання фізичних вправ, головною метою фізичного виховання вважає досягнення фізичної досконалості, а спорт — засобом фізичного виховання всіх дітей, а не засобом боротьби за особистий успіх або уявну честь школи. «Спорт, — вважає вчений, — стає засобом виховання тоді, коли він — улюблене заняття кожного» [30, с.141].

Предметом постійної уваги видатного педагога було здоров'я учнів підліткового віку. Книга «Народження громадянина», присвячена саме цьому періоду розвитку дитини, свідчить про глибоке розуміння природи підлітка, суперечностей в його фізіологічному, психічному та моральному розвитку [31, с. 345].

Розмірковуючи про особливості підліткового віку, педагог виділяє проблему статевого виховання, формування культури здоров'я майбутнього чоловіка і майбутньої дружини. Підлітки отримували корисні поради щодо особливостей збереження здоров'я в період перебудови організму: запобігання перевтоми, уваги до серця і нервової системи, гармонії фізичного розвитку і духовного життя.

Значну увагу приділяє В. Сухомлинський вихованню фізичної культури підлітка, вважаючи, що вона має більш глибокий смисл, ніж по відношенню до дитини молодшого шкільного віку. Фізична культура підлітка, на думку педагога, не може обмежуватися культурою тіла й здоров'я. Вона стосується також таких сфер життя, як моральна гідність, життєвий ідеал, моральні і естетичні критерії, самооцінка. «Фізична культура, — вважає педагог, — повинна сформувати свідоме ставлення підлітка до власного організму, виробити вміння берегти здоров'я, зміцнювати його..., загартовувати фізичні і нервові сили, запобігати захворюванню» [31, с. 358].

На думку В. Сухомлинського, в підлітковому віці необхідно дати учням знання про людську психіку, мислення і свідомість, про емоційну, вольову і творчу сфери духовного життя. Він справедливо вважає, що «виховання психічної культури стає одним з провідних елементів всебічного розвитку особистості» [31, с. 281].

Глибоко розуміючи процеси перебудови і становлення організму підлітка, В. Сухомлинський звертає увагу дорослих — вчителів і батьків — на чуйність і великий такт у спілкуванні з вихованцями, підтримку їх життєрадісного настрою, обережне ставлення до нервової системи. Він пропонує застосовувати спеціальні виховні прийоми, щоб надмірно не збуджувати нервову систему: працю наодинці серед природи, одноманітні фізичні операції, триваліший відпочинок від колективу тощо.

Дуже серйозною перешкодою на шляху до здоров'я, вважає педагог, є шкідливі звички. Для багатьох підлітків такою звичкою є куріння. Намагаючись застерегти підлітків, Василь Олександрович особисто проводив велику профілактичну роботу з роз'яснення шкоди і згубних наслідків куріння, завдяки чому вдалося досягти того, що жоден з його вихованців у шкільні роки не курив.

Теоретико-методологічні засади формування свідомого ставлення старшокласників до власного здоров'я

Свідомість — одне з основних понять філософії, соціології і психології, яке означає людську здатність ідеального сприйняття дійсності в мисленні. Свідомість розглядається як усвідомлене буття, як власність високоорганізованої матерії, як суб'єктивний образ об'єктивного світу, як ідеальне на протилежність матеріальному і в єдності з ним. У більш вузькому смислі свідомість — вища форма психічного відображення, яка властива суспільно розвинутій людині і пов'язана з мовою, ідеальний бік цілеспрямованої трудової діяльності [7].

За визначенням словників, свідомий — той, хто володіє свідомістю, вміє правильно оцінювати, розуміє навколишній світ. Свідомість — вміння, здатність правильно орієнтуватися у навколишній дійсності, визначати свою поведінку.

Базовими принципами формування свідомого ставлення до власного здоров'я є:

- науковість і доступність знань про здоров'я і способи його збереження, врахування в процесі валеологічної освіти особливостей вихованців закладів інтернатного типу, в тому числі вікових;
- системність і наскрізність — формування здорового способу життя, збереження і зміцнення здоров'я вихованців організовується як системний педагогічний процес, спрямований на гармонійний і різнобічний розвиток особистості;
- неперервність — передбачає наступність у реалізації усіх напрямів та етапів роботи на різних освітніх рівнях;
- практична цілеспрямованість — означає, що робота охоплює всі сфери життєдіяльності дітей і молоді, в навчальній та позакласній роботі;
- інтегративність — передбачає синтез теоретичних, емпіричних і практичних знань у цілісній системі роботи з формування здорового способу життя;
- емоційне стимулювання, яке потребує широкого використання літератури, історії і народознавства, прикладів авторитетних людей, ситуації успіху та інших стимулів з метою створення позитивної основи при вивченні складних питань щодо збереження і зміцнення здоров'я;
- превентивність — виховні впливи спрямовуються на профілактику негативних проявів у способі життя та ставленні до здоров'я, запобігання вживанню наркотичних речовин, пропаганду безпечних статевих стосунків;
- гуманізм — орієнтація на підростаючу особистість як вищу цінність, врахування її вікових та індивідуальних особливостей; вироблення індивідуальної програми її розвитку та оздоровлення;
- суб'єктність, що передбачає емоційну опору на реальне життя підлітка з урахуванням його особистісного досвіду.

Ставлення людини до здоров'я складається як оцінка і усвідомлення значення здоров'я в людському житті та в суспільно-історичній практиці. Воно означає, з одного боку, морально духовну позицію людини щодо здоров'я, з іншого — практичне втілення знань про способи його збереження, тобто фіксує об'єктивно існуючий зв'язок між здоров'ям людини і людиною [25, с. 279].

На підставі аналізу наукових джерел з'ясовано, що *ставлення* визначається як внутрішня позиція людини в оцінці навколишньої дійсності, іншої людини, самої себе, як специфічна форма психічного відображення дійсності, емоційно-вольова установка особистості

на що-небудь або на себе саму. В структурі ставлення простежуються когнітивний, емоційно-мотиваційний та діяльнісний компоненти [17. с. 183-188].

Організація діяльності з формування свідомого ставлення старшокласників до власного здоров'я будується на *принципах* гуманізації, природовідповідності, культуровідповідності, цілісності та єдності, задіяності особистості в значущу діяльність загального взаємозв'язку, системного підходу до структури та змісту освіти, що відповідають цілям допомагати зберігати й зміцнювати здоров'я школярів, створювати умови для їх успішності.

Вирішення проблеми формування свідомого ставлення до здоров'я в учнів потребує врахування того факту, що кожна вікова група має свої, притаманні лише їй специфічні особливості розвитку (Л. Виготський, З. Білоусова, І. Бех, Л. Божович, І. Кон, Ф. Рейс та інші науковці). Аналіз наукових і навчально-методичних джерел свідчить, що старший шкільний вік характеризується об'єктивними змінами в житті школяра: близьким завершенням середньої освіти, необхідністю вибору майбутньої професійної діяльності, розширенням соціальних контактів. Саме тому цей вік є періодом суттєвих якісних змін у розвитку особистості, тобто починає формуватись певна структура самосвідомості, розвивається особистісна рефлексія, усвідомлюються життєві плани, перспективи, розвиваються соціальні мотиви [11; 13].

Дослідження А. Алферова, Л. Виготського, І. Беха, О. Колесова, А. Макаренка, І. Мягкова, В. Сухомлинського, Д. Фельдштейна доводять, що основним результатом розвитку старшого підлітка, вік якого припадає на навчання в старших класах, є формування базових моральних та соціальних установок дорослої особистості. Кардинальні зміни у структурі особистості дитини старшого підліткового віку визначаються якісними зрушеннями у розвитку самосвідомості, яка включає серед інших компонентів усвідомлення власного «Я» як активного, дієвого начала, розуміння своїх психічних властивостей і характеристик; сприйняття певної системи моральних самооцінок. Це створює широкі можливості для формування свідомого ставлення особистості до власного здоров'я [2; 11; 13].

Формування здорового способу життя у дітей та учнівської молоді – складний і багатоаспектний процес, який охоплює всі сфери життєдіяльності, інтегрує зусилля педагогів, медичних працівників та психологів, побудований на знаннях з різних наук та багатоглибких надбань людства. Мета цього процесу – особистість, яка здатна протягом життя зберігати і підтримувати своє здоров'я на максимально високому рівні і завдяки цьому успішно реалізовувати свої внутрішні можливості.

В структуру свідомості входять найважливіші пізнавальні процеси, за допомогою яких людина постійно збагачує свої знання. Друга характеристика свідомості — здатність людини повернути психічну діяльність на дослідження самого себе, здійснювати свідому самооцінку своїх вчинків і самого себе в цілому. Третя характеристика свідомості — забезпечення цілепокладаючої діяльності людини. При цьому складаються і зважуються її мотиви, приймаються вольові рішення. Четверта характеристика свідомості — наявність емоційних оцінок у міжособистісних відношеннях.

У сучасній трактовці свідомості з погляду філософії, свідомість — це здатність спрямовувати свою увагу на речі зовнішнього світу і одночасно зосереджуватись на тих станах внутрішнього світу, які супроводжують цю увагу; особливий стан людини, в якому йому одночасно доступний і світ, і вона сама [10].

За тлумачним словником Д. М. Ушакова:

1. Свідомим називають те, що відбувається, має місце за участю свідомості. 2. Свідомою називають людину, поведінка якої ґрунтується на розумінні і суворому виконанні правил, вимог. 3. Свідомими називають дії, якщо вони відбуваються кимось з очевидно зрозумілою ціллю і людина, яка їх чинить, знає, чого вона хоче. 4. Свідомість — здатність осмислено сприймати навколишнє, розуміння того, як належить діяти.

Аналіз досліджень вчених дозволив дати робоче визначення свідомого ставлення до здоров'я як цілісної системи індивідуальних, вибіркового свідомого зв'язків з різними сторонами здоров'я, які характеризують внутрішню позицію в її оцінці та трансформуються в особистісні цінності.

Формування свідомого ставлення старшокласників, зокрема і вихованців інтернатних закладів, взагалі до свого здоров'я розглядається як створення системи виховання, яка забезпечує усвідомлення цінності здоров'я в житті людини і формує переконання у необхідності планомірно підтримувати і зберігати його для загального розвитку особистості шляхом повсякденного дотримання здорового способу життя.

Основними особистісними утвореннями, які входять до структури свідомого ставлення до власного здоров'я є:

- усвідомлення учнями сутності понять із сфери здоров'я і здорового способу життя; поглиблення валеологічних знань, самоосвіта і самопізнання, уявлення про місце здоров'я в ієрархії цінностей (когнітивний компонент);
- наявність внутрішньої і зовнішньої мотивації щодо збереження і зміцнення здоров'я; задоволення в оздоровчій діяльності особистісних потреб у самовираженні, самоствердженні та са-

морезалізації; наполегливість та задоволення від успіхів в оздоровчій діяльності (мотиваційно-ціннісний компонент);

- самостійне планування та здійснення оздоровчої діяльності, аналіз її результатів та прогнозування наслідків; відповідальність за стан свого здоров'я; ініціативність і активність у виконанні оздоровчих заходів.

Визначено, що педагогічними умовами, які будуть сприяти ефективному формуванню свідомого ставлення старшокласників до власного здоров'я є такі:

1) розгляд культури здоров'я усіма суб'єктами педагогічного процесу як пріоритетної мети, що забезпечує формування, збереження й зміцнення здоров'я завдяки знанням і творчому осмисленню принципів здорового способу життя, розкриттю особистісних потенційних здібностей і можливостей, включаючи мотиваційно-ціннісний, когнітивний, діяльнісно-поведінковий компоненти;

2) створення позитивної мотивації школярів до здорового способу життя, здоров'я як цінності;

3) використання активних, інтерактивних форм та методів щодо організації навчальної, позаурочної та позашкільної діяльності з питань формування культури здоров'я учнів;

4) підготовленість вчителів та вихователів інтернатних закладів до формування свідомого ставлення учнів до власного здоров'я.

2. Особливості формування свідомого ставлення до власного здоров'я старшокласників інтернатних закладів

1. Фізіолого-психологічні особливості старших підлітків

Вирішення проблеми формування свідомого ставлення до здоров'я в учнів потребує врахування того факту, що кожна вікова група має свої, притаманні лише їй специфічні особливості розвитку (Л. Виготський, З. Білоусова, І. Бех, Л. Божович, І. Кон, Ф. Рейс тощо).

Перед вітчизняною школою стоїть задача виховувати у молодих людей стійку життєву позицію і здоровий спосіб життя.

Старший шкільний вік, що охоплює період розвитку дитини від 15 до 18 років, у віковій психології прийнято вважати старшим підлітковим віком.

У старшому шкільному віці завершується характерний для підлітків період інтенсивного росту і розвитку організму. Настає відносно спокійний фізичний розвиток. Темп росту уповільнюється. Збільшується об'єм грудної клітини. Закінчується окостеніння скелету. Завершення вторинних статевих ознак призводить до формування тіла дорослої дюдини. У старших підлітків відмічається збільшення загальної маси тіла, відбувається ріст м'язів.

У підлітків відмічається невідповідність між швидким ростом серця і збільшенням маси тіла. Мускулатура серця, його об'єм збільшуються за час підліткового віку у 2 рази. А маса тіла — лише в 1,5 раза. Збільшення діаметра артерій відстає від росту серця. Просвіт кровоносних судин відносно об'єму серця зменшується. Це у сполученні з посиленням діяльності щитовидної залози часто призводить до підвищення кров'яного тиску і напруження серцевої діяльності, що є причиною швидкої втомлюваності. Саме тому серце підлітка треба оберегати від надмірних навантажень. У підлітковому і юнацькому віці продовжується розвиток і вдосконалення нервової системи. Значно збільшується кількість асоціативних волокон, які об'єднують окремі частини мозоку в єдину мозкову систему. Зростає контроль кори головного мозку над інстинктами і емоціями.

У дівчат і юнаків посилюється роль другої сигнальної системи. Словесні подразники починають набувати більш значущої ролі. Це знаходить вираз в їхньому свідомому ставленні до словесних вказівок, порад авторитетних людей, в умінні осмислювати свою поведінку, регулювати її [3; 11; 13].

Як відзначає відомий фахівець з психології юнацтва І. С. Кон, «усі процеси дозрівання в цей період протікають вкрай нерівномірно і неодноразово, причому ця гетерохронність проявляється як на міжіндивідуальному рівні, так і на внутрішньоіндивідуальному (різні біологічні системи однієї людини дозрівають нерівномірно) [13, с. 34].

Важливе значення в житті старших школярів має ріст. Багато з них пов'язує його із соціальним статусом. Для старших підлітків значуща реакція оточуючих на перемену в їх тілі (схвалення, захоплення, глузування або презирство). Зневажливе чи образливе ставлення до цих змін дорослих або однолітків призводить до глибоких психологічних криз. Під впливом статевих гармонів у старших школярів активно протікає процес статевого дозрівання. Виникає потреба у любові. При цьому статева зрілість досягається раніше зрілості психосоціальної. Дитяче «хочу» ще не контролюється дорослим «повинен». Внаслідок цього створюються передумови для ризикованої статевої поведінки. Прагнення до фізичної близькості відіграє велику роль у любовній пристрасті. У старшокласниць на перший план виступає духовне начало. У юнаків більш активно виражений статевий потяг. Вчителі і батьки не повинні ухилятися від рішення проблем психосоціального розвитку старших школярів. Однак їх допомога у вигляді відвертих бесід, консультацій, розмов має бути доречною і делікатною [3].

Отже, у старшокласників здійснюється активна фізіологічна перебудова організму. Вона породжує ряд ускладнень у фізичному, психічному, моральному здоров'ї юнаків і дівчат.

Дозрівання центральної нервової системи в ранньому юнацтві сприяє формуванню здатності оперувати абстрактними категоріями, будувати гіпотези, перевіряти їх правильність і на цій основі виробляти власні погляди і переконання. Діапазон мислення школярів стає значно ширшим. Сфера пізнавальних інтересів виходить за межі школи. Розвивається пізнавальна самодіяльність, посилюється прагнення до пошуку нових знань. У цих умовах зростає роль педагога як наставника, старшого друга, здатного надати допомогу при виборі життєвої стратегії.

Разом з теоретичним ставленням до світу, речей і явищ у дівчат і юнаків виникає особливе пізнавальне ставлення до самого себе, яке виявляється у вигляді бажання й уміння аналізувати і оцінювати власні вчинки, а також здатність прийняти точку зору іншої людини, бачити і сприймати світ з інших позицій, ніж власні. Формування абстрактного мислення у них супроводжується потребою в абстрагуванні, розмірковуваннях про себе, своє місце серед людей, про сенс життя. У старших підлітків формується образ власного «Я» [2].

У старшокласників образ «Я», самоповага залежить у великій мірі від успішності їх діяльності і характеру взаємовідносин з оточуючими, старшими і однолітками. Водночас важливе значення в цей час продовжує відігравати зовнішність. У юнаків і дівчат джерелом тривоги, окрім конституційних особливостей організму, є ріст, вага, шкіра. Тому в ранній юності важливо надати людині допомогу в оволодінні знаннями щодо організації харчування, особистої гігієни, в оволодінні культурою руху тощо.

Близькість до завершення школи посилює потребу молодих людей в особистісному і професійному самовизначенні. Це вимагає надання педагогічної допомоги і підтримки юнакам і дівчатам у психосексуальній, соціальній і професійній орієнтації, у формуванні світогляду [31].

Старший шкільний вік характеризується емоційною нестійкістю, різкими коливаннями настрою. Сильні афективні спалахи нерідко змінюються підкреслено спокійним іронічним ставленням до оточуючих. Схильність до самоаналізу часто сприяє виникненню депресивних станів. Цілеспрямованість і наполегливість можуть поєднуватися з імпульсивністю і нестійкістю. Потреба у спілкуванні змінюється бажанням усамітнитися. Ніжність, доброзичливість часто змінюються черствістю, ворожістю, навіть жорстокістю [3; 11].

У кризисні періоди суспільства підлітки виявляються соціально нестійкими, морально невідповідними і незахищеними, не мають достатнього досвіду, стійких моральних переконань. Не вмючі розрізнити справжні цінності від вигаданих, вони закріплюють у своїй свідомості й поведінці негативні тенденції суспільного розвитку. В умовах розмитих моральних орієнтирів підвищується ризик залу-

чення молодих людей до шкідливих звичок, що призводить до руйнування фізичного, психічного, морального здоров'я.

Аналіз літератури дозволяє виділити чинники, які сприяють розповсюдженню серед старших школярів алкоголю, наркотиків, призводять до статевої розбещеності. По-перше, це моральна незрілість, негативне ставлення до навчання, відсутність соціальної активності і соціально значущих настановлень. Спостерігається невизначеність у питаннях профорієнтації, майбутньої трудової діяльності, втрата «перспективи життя», терпимість до пияцтва, вживання наркотиків.

Наступний чинник — нездорове мікросередовище, неповна сім'я, незайнятість батьків. Виявляються індивідуально-біологічні особливості: спадкоємна обтяженість у відношенні психічних захворювань і алкоголізму, тяжкі соматичні захворювання.

У старшокласників помітно розвивається самоспостережливність, вміння аналізувати власну поведінку. Для них характерне поглиблене усвідомлення психологічних процесів. Помітно зростають сила волі, витримка, наполегливість, самоконтроль. Розвиваються пізнавальні інтереси, зокрема — до самостійних видів навчальної роботи [11].

2. Зміст роботи з формування свідомого ставлення до власного здоров'я

В плани навчально-виховної роботи усіх закладів інтернатного типу має бути включено розділ «Формування здорового способу життя». Його зміст передбачає виховну роботу, комплекс діагностики медико-фізіологічних показників функціонального стану організму з наступною системою контролю; традиційні зустрічі з фахівцями; класні години «Скажи наркотикам «Ні», «Вітаміни на нашому столі», «СНІД — чума ХХІ століття», «Причини і наслідки алкоголізму», «Народна медицина. Поради» та інше, що в повній мірі відображає сучасні тенденції здоров'язбережувальної освітньої діяльності педагогічного колективу.

В планах роботи інтернатних закладів передбачаються заходи з формування інтересу підлітків до власного здоров'я, стійкої потреби і бажання турбуватися про нього. Цей напрям роботи забезпечується виконанням двох взаємопов'язаних вимог. По-перше, це включення вихованців у різноманітні види валеологічної діяльності, виконуючи які, вони набувають навичок взаємодії, спілкування, взаємонавчання, пошуку шляхів покращання здоров'я (спортивні свята, дні здоров'я, валеологічні КВК, агітбригади тощо). По-друге, навчання учнів рефлексивній діяльності, що потребує від них постійного спостереження за собою, своїми діями, фізичним та психологічним станом. Цей напрям роботи спрямований на те, щоб захопити дітей пізнанням потенціалу свого здоров'я, допомогти кожному повірити в себе та

свої сили, викликати в них потребу у самовдосконаленні. В центрі уваги цього напрямку — саморозуміння, осмислення підлітками своєї «Я-концепції», структурування ними свого позитивного образу. Виховуючи природну потребу підлітків у самопізнанні та самовдосконаленні, важливо мати на увазі, що стійка потреба у веденні здорового способу життя з'являється тоді, коли ученя починає працювати над собою, прагнучи досягти більш високого рівня розвитку.

Важливе місце в плані відводиться ознайомленню зі статевою гігієною та питанням інтимного життя. Вирішуються ці проблеми в загальній системі морального виховання. Вчитель допомагає учням знайти відповіді на питання: «Що значить бути дорослим?», «Що треба робити, щоб тебе любили?», «В якому віці просинається статевий потяг?», «Які зміни відбуваються в тілі і бажаннях?», «Чи треба бажання стримувати і подавляти?»

Вивчення стану валеологічних знань у старшокласників засвідчило великий інтерес до питань статевого виховання, що є природною особливістю цього віку. Так, 50% дівчат цікавляться питаннями: «Як попередити вагітність?», «Чи поступатися хлопцю, який домагається статевої близькості?», «Що таке ригідність і як вона виявляється?», «Як попередити венеричне захворювання?» та інші. Хлопців цікавлять питання профілактики хвороб, що передаються статевим шляхом; як подібатись дівчатам тощо. Отже, поглиблення статевого виховання як комплексу виховних і просвітницьких впливів на дитину, спрямованих на оволодіння нею нормами поведінки, відповідно її статі, — одне з найважливіших складових формування здорового способу життя. Мета статевого виховання — сформувати в учнів правильне розуміння сутності моральних норм і установок в галузі взаємовідносин статей.

На жаль, необхідно визнати, що зростання сексуальної активності підлітків — це реальність. Як засвідчило опитування, приблизно 80% дівчат-підлітків схвалюють дошлюбні стосунки, близько однієї третини з них уже мали сексуальні контакти, але мало хто при цьому уявляв, як уникнути незапланованої вагітності. Внаслідок цього процесу катастрофічно збільшилася кількість ЗПСШ, все ще залишається високим рівень підліткових вагітностей, що закінчуються або абортom, або юним материнством, що часто призводить до відмови від дітей та соціального сирітства. Крім того, невідповідність молоді до подружнього життя призводить до великої кількості розлучень.

У той же час питання, пов'язані з медичними аспектами статевого виховання, щодо вагітності (ранньої, бажаної, небажаної); хвороб, що передаються статевим шляхом, та засобів контрацепції продовжують займати незначне місце у виховній роботі.

Одна з проблем статево-морального виховання в тому, щоб зробити його неперервним, системним і комплексним. Ефект виховного впливу на учня зростає, якщо зусилля батьків, вчителів, вихователів переслідують єдині цілі. Чому треба навчити підлітків в результаті правильної організації морально-статевого виховання?

1. Прищепити прагнення до оцінки особистісних, психічних, моральних якостей людини як своєї, так і протилежної статі. Вони мають чітко розрізняти якості, важливі і необхідні для спільного життя в сім'ї, і якості, цікаві лише для проведення часу в компанії.

2. Учні повинні сприймати як природні психічні відмінності чоловічої і жіночої статі. Це сприяє попередженню конфліктів.

3. Розуміти, що головне у взаємовідносинах — взаємна доповненість. При чому це не є перепоною для взаєморозуміння і взаємодопомоги.

4. Прищепити відповідальність у міжстатевих відносинах.

5. Учні мають знати свій організм і прагнути підтримувати його у хорошій формі, чітко розуміючи, що корисно, а що шкідливо, в тому числі для здоров'я майбутніх дітей.

6. Перейнятися думкою, що сім'я — одна з головних життєвих цінностей. Саме в сім'ї створюються найкращі умови для довголіття, здоров'я, народження і виховання дітей.

7. Перейнятися переконанням, що інтимні стосунки допустимі лише після досягнення повноліття, набуття не лише фізіологічних і психічних, але й моральних установок.

Зміст статевого виховання включає наступні питання:

1) фізіологічні, психологічні, педагогічні особливості підлітка, пов'язані зі статевою належністю; значення цих особливостей для взаємовідносин з іншими людьми в усіх сферах людської діяльності;

2) сім'я і стосунки в ній;

3) народження і виховання дітей, наступність поколінь.

У роботі зі старшими підлітками слід враховувати:

1) рівень загального розвитку вихованців, їх здатність до сприйняття, усвідомлення, аналізу інформації різного ступеня складності;

2) їх об'єктивну і суб'єктивну зацікавленість в отриманні певної інформації як словесно вираженої, так і в наочно-образній формі;

3) характер діяльності вихованців, також особливості їх поведінки і взаємостосунків з представниками своєї і протилежної статі;

4) рівень біологічної зрілості, характер фізіологічних змін в організмі;

5) загальні закономірності формування класного колективу, а також конкретні особливості класу;

6) особливості взаємостосунків в біологічній сім'ї і її вплив на вихованців.

Шляхи і методи морально-статевого виховання різноманітні. Це можуть бути і спеціальні заняття з учнями з окремих тем, і різні ситуації із життя, і приклади з художньої літератури, історії. Можна виділити наступні шляхи морально-статевого виховання, пов'язані з передачею норм поведінки: наслідування традицій і звичок, передача декларативного і реального аспектів свідомості, літератури і мистецтва; засоби масової інформації; лекційна пропаганда, науково-популярна література.

Проблемні заняття можуть бути цілком присвячені таким темам, як «Що відбувається з людиною у отрочстві?», «Любов як вище людське почуття», «Про смерть і безсмертя людини». На уроці учителем ставиться проблема. Вирішення її може бути організоване різними шляхами: проблемна лекція, евристична бесіда, методи дослідження. При цьому ступінь активності учнів, їхня самостійність зростають із зростанням складності методики проблемних занять (додаток З).

Хороші результати дають заняття-практикуми, призначені для організації самоспостереження, самовивчення, самоаналізу учнів, для вправлення їх у навичках і вміннях моральної поведінки, для вироблення умінь вирішувати морально-психологічні задачі, які виникають у повсякденному житті. Заняття-практикум може бути різних типів залежно від дидактичних і виховних завдань, від структури заняття, від змістового і методичного матеріалу, який використовує педагог. Ось деякі з них:

- заняття, на якому практичні вправи (ситуації, діалоги, етико-психологічні задачі) передують наданню нової інформації, створюють проблемну ситуацію, вирішенням якої починається вивчення нового матеріалу;
- заняття, на якому відбувається чергування: „практична дія» (вправа, завершений або напівзавершений діалог...) — інформація, розкриття якогось положення;
- заняття-практикум, на якому відбувається відпрацювання конкретних поведінкових навичок;
- заняття-рішення етичних, психологічних, педагогічних задач, виконання вправ;
- заняття-турнір, що представляє собою своєрідне змагання учнів з набутих знань, умінь і навичок. Підсумок заняття — нагорода переможців;
- заняття-роздуми, на яких учні навчаються осмислювати життєві явища;
- заняття-рольова гра, що характеризується наявністю певної ролі, яку бере на себе кожний з учнів і вчитель; заданого сюжету і дій учасників, обумовлених роллю. Для організації статевого виховання можна скористатися «Орієнтовною програмою «Валеологія інтимної культури» (додаток К).

Спеціально організовані заняття не лише формують уміння дитини, допомагають їй жити у гармонії з собою, але й допомагають більш продуктивно засвоювати інші шкільні курси, розвивають загальну і професійну культуру.

Знання, отримані в процесі занять, дозволяють учням оцінити вклад кожної системи організму у виживання і здоров'я всієї системи, розглядати своє зростання і розвиток як життєвий процес, якому сприяє розумна поведінка.

Необхідною складовою змісту формування здорового способу життя є виховання культури харчування. Харчування — один з важливих чинників, від яких залежить стан здоров'я і працездатність організму, оскільки воно виконує енергетичну, пластичну, біорегуляторну, резистентну функції. Харчування забезпечує побудову і неперервне оновлення клітин, тканин і органів та створення біологічно активних речовин, з яких утворюються ферменти й гормони, а також сприяє нормальному фізичному і психічному розвитку організму, підвищує опір різним інфекціям за рахунок формування імунітету.

Правильне харчування створює передумови для повного розвитку функціональних можливостей організму, забезпечує оптимальну працездатність, продовжує життя. Через їжу створюється неперервний зв'язок із зовнішнім середовищем. Чарльз Дарвін, який визнавав величезну роль їжі у походженні й еволюції різних рослин і тварин, висловив цінну думку, що діяльність мозку значною мірою залежить від шлунку. Стародавні греки стверджували, що життєрадісна людина завжди сита і має хороше травлення. Поганий настрій вони пов'язували із захворюваннями у верхній частині травного тракту.

У багатьох підлітків у зв'язку з перебудовою всього організму часто виникають проблеми з обміном речовин і, як наслідок, проблеми з надмірною вагою і станом шкіри. Іноді ці неприємності здаються дорослим незначними, але для самого підлітка вони дуже болючі. Важливо не залишити дитину наодинці з цими проблемами, тим більш що багато з них коректуються за допомогою правильно дієтної дієти.

Тому проблема культури харчування зараз серйозно розглядається на міжнародному рівні. Всесвітня асамблея охорони здоров'я на основі досліджень довела, що у всіх країнах світу причини неінфекційних захворювань в основному однакові. Вони включають підвищене споживання енергетично багатих, але бідних корисними елементами продуктів з високим вмістом жиру, цукру, солі; занижений рівень фізичного навантаження вдома, на роботі, а також вживання тютюну. Особливу стурбованість викликають нездорові раціони харчування й одночасно знижена фізична активність дітей та підлітків.

З метою подолання зазначених чинників була розроблена «Глобальна стратегія ВОЗ в галузі раціону харчування, фізичної активності і здоров'я, (затверджена резолюцією 57.17 від 22 травня 2004 року) [8], яка визначила основні задачі у цьому напрямку, серед них — розширення загальної свідомості й розуміння ролі раціону харчування і фізичної активності як детермінантів здоров'я населення та позитивного потенціалу профілактичних заходів. ВОЗ запропонувала стратегічні шляхи для подолання неінфекційних хвороб, які виникають за рахунок неправильного харчування і звернула увагу, що в державах повинні бути широко розгорнуті програми щодо інформаційної і просвітницької роботи в даному напрямку.

Метою діяльності з виховання культури харчування є створення умов для визнання учнями необхідності правильного харчування як важливого чинника збереження і зміцнення здоров'я (додаток М).

Ще один важливий напрям діяльності педагогічних і учнівських колективів — самовдосконалення особистості підлітка. У старшому шкільному віці особливу роль відіграє самоосвіта — спеціально організована пізнавальна діяльність, спрямована на удосконалення певних особистісно-значущих цілей. Вона здійснюється під керівництвом вчителів, батьків. Педагогічне керівництво самоосвітою будується на таких принципах:

- поваги до школяра, визнання за ним права на індивідуальну свободу, особистий вибір і помилки;
- віри в його здатність до самовиховання і самоосвіти як засобу розвитку особистості;
- співробітництва при вирішенні виникаючих проблем, його конфіденціальності;
- згоди школяра на допомогу учителя;
- турботи про здоров'я і благополуччя учня.

Технологія управління самоосвітою старшокласників в плані досліджуваної проблеми включає:

1. Діагностування стану здоров'я і життєвих планів школярів.
2. Мотивування самоосвіти з проблеми формування здорового способу життя.
3. Консультації щодо складання програми, допомога в реалізації програми.
4. Сприяння в осмисленні результатів і визначення перспективи.

На першому етапі учитель, вивчаючи учнів, отримує уявлення про життєві прогнози старшокласників, за допомогою шкільного лікаря визначає стан їх фізичного і психічного здоров'я, рівень моральної вихованості і академічної успішності. Результати вивчення заносяться до індивідуальної карти учня. На другому етапі учитель підводить старшокласників до розуміння того, що вирішити життє-

ві проблеми можна лише власними зусиллями, шляхом самоосвіти. Школяр складає програму індивідуального розвитку в аспекті формування здорового способу життя. Програма може бути розроблена у письмовому вигляді, її форма вільна. Водночас учитель рекомендує в якості основних розділів наступні: обґрунтування необхідності складання особистого плану, загальні завдання самоосвіти; завдання формування здорового способу життя; способи діяльності щодо досягнення поставлених завдань.

На етапі реалізації програми головна функція класного керівника — сприяти у створенні умов для ефективного виконання зазначеної проблеми. Він консультує школяра щодо проблемних ситуацій, рекомендує необхідну літературу, організовує додаткові навчальні заняття, націлює вчителів і батьків на надання конкретної допомоги, організовує консультації психолога і лікаря.

На завершальному етапі зі згоди автора програми і разом з ним учитель аналізує ступінь виконання поставлених завдань, труднощі, які виникали в ході самоосвіти. На цьому етапі особливо важливо допомогти учням виявити позитивні зміни у стані здоров'я, навчальній діяльності, відносинах з оточуючими (додаток Д).

Створення здоров'язбережувального простору в інтернатних закладах

Фахівці вважають, що 20-40% негативних впливів, що погіршують здоров'я дітей, пов'язані зі школою, з некомфортними умовами освітнього процесу.

До шкільних чинників ризику відносяться:

1. Стрессова педагогічна тактика.
2. Інтенсифікація навчального процесу.
3. Невідповідність методик і технологій навчання віковим і функціональним можливостям школярів.
4. Нераціональна організація навчальної діяльності (в тому числі фізкультурно-оздоровчої роботи).
5. Низька грамотність педагогів і батьків з питань охорони і зміцнення здоров'я.

Останніми роками з'являються принципово нові навчальні заклади — школи-інтернати лицейного типу, які впроваджують у навчальний процес нетрадиційні форми навчання. Комплексні дослідження з оцінки формування та збереження здоров'я вихованців таких закладів відсутні. Але безперечно, збільшення навчального навантаження, розширення інформації та зменшення вільного часу призводять до порушень здоров'я підлітків. Це посилює необхідність формувати з дитинства культуру здоров'я.

На сучасному етапі розвитку педагогіки у зв'язку з виникненням великої кількості інноваційних процесів, які потребують системати-

зації, аналізу й узгодження, широкий розвиток отримав технологічний підхід.

Під здоров'язбережувальними технологіями в широкому розумінні цього слова необхідно розуміти всі педагогічні технології, які не шкодять здоров'ю учнів. Отже, усі педагогічні технології, якими користується вчитель на уроці, можуть бути визначені (кількісно чи якісно) за ступенем впливу їх на здоров'я учнів [26].

Можна виокремити такі типи технологій у сфері збереження здоров'я:

1. *Здоров'язбережувальні* — ті, що створюють безпечні умови для перебування, навчання та праці в школі; ті, що вирішують завдання організації виховного процесу (з урахуванням вікових, статевих, індивідуальних особливостей та гігієнічних вимог), відповідності навчального та фізичного навантаження можливостям дитини. До конкретних методів належать: диспансеризація учнів; профілактичні щеплення; забезпечення рухової активності; вітамінізація, організація здорового харчування; заходи санітарно-гігієнічного характеру, пов'язані з респіраторно-вірусними інфекціями та грипом.
2. *Оздоровчі* — технології, спрямовані на вирішення завдань зміцнення фізичного здоров'я учнів, підвищення потенціалу (ресурсів) здоров'я; фізична підготовка; фізіотерапія, ароматерапія, загартування, гімнастика, масаж, музична терапія. Деякі методи можуть використовуватися як у межах здоров'язбережувальних, так і оздоровчих технологій.
3. *Технології навчання здоров'ю* — гігієнічне навчання (раціональне харчування, догляд за зубами, тілом тощо); вироблення життєвих навичок; профілактика травматизму, зловживання психоактивних речовин; статеве виховання. Ці технології реалізуються завдяки включенню відповідних тем до предметів загально навчального циклу, введення до варіативної частини навчального плану нових предметів, організації факультативного навчання та додаткової освіти.
4. *Технології виховання культури здоров'я* — виховання в учнів особистісних якостей, які сприяють збереженню і зміцненню здоров'я, формування уявлень про здоров'я як цінність, посилення мотивації на ведення здорового способу життя, підвищення відповідальності за особисте здоров'я, здоров'я родини; фізичне виховання [19]. Такі технології реалізуються через факультативні курси з розвитку особистості, позакласні та позаурочні заходи, фестивалі, конкурси, захист дитячих та молодіжних проєктів, волонтерський рух.

У числі технологій, спрямованих на створення здоров'язберезувального середовища, розроблено сукупність засобів і методів з організації оптимального режиму навчальної діяльності. Дотримання санітарно-гігієнічних вимог, харчування, рухової активності, гуманні відносини між членами колективу, сприятливий психологічний мікроклімат, послідовність у реалізації заходів щодо збереження і змінення здоров'я старшокласників, систематичне діагностування впливу освітнього середовища на фізичне, психічне і моральне здоров'я учнів дає підставу віднести сукупність засобів і методів щодо оздоровлення до здоров'язберезувальних технологій.

Визначені технології можуть бути представлені за ієрархічною структурою з урахуванням того, яким чином кожен учень залучений до навчального та виховного процесу: позасуб'єктні технології раціональної організації навчального процесу, формування здоров'язберезувального середовища, форми організації здорового харчування тощо; ті, що відзначаються пасивною участю учнів (різні види терапії); ті, що здійснюються за активної позиції учнів (різні види гімнастики, технології навчання здорового способу життя, виховання здорового способу життя тощо) [28].

Серед педагогічних технологій, спрямованих на збереження здоров'я, можна виокремити декілька груп, в яких використовуються різні підходи до охорони здоров'я, а відповідно і різні форми і методи роботи.

1. Медично-гігієнічні. Усі проблеми, пов'язані зі здоров'ям людини, традиційно відносяться до компетенції медицини, до відповідної системи збереження здоров'я. Насправді, хоча поняття «охорона здоров'я» є основною в медичній галузі, на практиці медицина давно займається не здоров'ям, а хворобами. Але саме в освітніх закладах використовуються профілактичні програми, які є обов'язковими. До них відносяться контроль і допомога у забезпеченні гігієнічних умов.

2. Фізкультурно-оздоровчі технології, спрямовані на фізичний розвиток, загартування, тренування сили, витривалості, швидкості, гнучкості, інших якостей, які відрізняють здорову людину від фізично незагартованої. Реалізується на уроках фізкультури і в роботі спортивних секцій.

3. Екологічно-здоров'я зберезувальні технології. Їх ресурси поки недооцінені й мало задіяні. Окрім того, виховання любові до природи, прагнення турбуватися про неї, залучення до дослідницької діяльності в сфері екології має могутній педагогічний вплив, який формує особистість, зміцнює духовно-моральне здоров'я учнів. У школах-інтернатах це реалізується через турботу про рослини в класах, роботу у живих куточках, участь у природоохоронних заходах.

4. Технології забезпечення безпеки життєдіяльності. Їх реалізують фахівці з охорони праці, з питань надзвичайних ситуацій, архітектори, будівельники, а також представники служб безпеки життєдіяльності, інженери, служби громадської охорони, пожежні інспекції тощо. Рекомендації цих фахівців — обов'язкова умова та інтеграція в загальну систему здоров'язбережувальних технологій. Важливим у цьому напрямку є вивчення курсу «Основи здоров'я».

5. Суто здоров'язбережувальні освітні технології є найважливішими за ступенем впливу на здоров'я.

Впровадження соціально-педагогічних технологій у виховну діяльність забезпечує економію сил і засобів, дозволяє будувати соціально-педагогічну діяльність, сприяє ефективності у вирішенні завдань, які стоять перед педагогом, дозволяє вирішити широкий спектр завдань педагогіки — діагностичні, профілактичні, адаптаційні, реабілітаційні. Таким чином, педагогічні технології формування здорового способу життя — це послідовна, цілеспрямована система способів дій з ФЗД здорового способу життя на основі взаємодії суб'єктів педагогічного процесу, які включають науково обґрунтовану сукупність форм, методів і способів діяльності, спрямованих на формування готовності старшокласників до ведення здорового способу життя.

Здоров'язбережувальні освітні технології можна розглядати і як якісну характеристику будь-якої освітньої технології, і як сукупність принципів, методів педагогічної роботи, які, доповнюючи традиційні технології навчання, наділяють їх ознакою здоров'язбереження.

Постановка завдання здоров'язбереження в освітньому просторі може проходити в два етапи. На першому втілюється фундаментальний принцип: «Не нашкодь!». Реалізація робочої програми включає виявлення і каталогізацію чинників, які шкідливо впливають чи потенційно здатні впливати на організм дитини — її фізичне, психічне, репродуктивне, духовно-моральне здоров'я, і у подальшому уникнення цих чинників або пом'якшення їх впливу на учнів і педагогів. Таким чином, перший етап пов'язаний з використанням здоров'язбережувальних технологій в забезпеченні таких умов навчання, виховання і розвитку, які не мають негативного впливу на здоров'я усіх суб'єктів освітнього процесу.

Другий етап включає програму формування у суб'єктів освітнього процесу фізичного, психічного, духовно-морального здоров'я, дієвої мотивації на ведення здорового способу життя. На цьому етапі використання здоров'язбережувальних технологій слід розглядати як сукупність усіх методів, прийомів, технологій, які використовуються в освітньому процесі, не тільки зберегаючих здоров'я учнів і педагогів від несприятливого впливу факторів освітнього середовища, але й таких, що сприяють вихованню у школярів культури здоров'я.

Прикладом застосування здоров'язберезувальних технологій у формуванні свідомого ставлення старшокласників до власного здоров'я можуть бути технології «Здорове середовище» та «Здоров'я особистості».

Компоненти технології «Здорове середовище»: цільовий, інформаційний, організаційний. Основою є створення такого середовища, яке всебічно впливає на особистість та надає можливість для повноцінного існування в освітньому просторі.

Організаційний аспект включає систему заходів щодо забезпечення процесу формування здорового способу життя умовами, які сприяють підтримці здоров'я.

Завдання даної технології:

1. Набуття умінь профілактики перевтоми внаслідок навчального навантаження.
2. Підвищення психологічної готовності протистояти стресогенним ситуаціям.
3. Організація фізичної активності, профілактика гіподинамії.
4. Організація харчування.
5. Профілактика патологічних порушень, пов'язаних з освітнім процесом.

Вирішення цих завдань сприяє досягненню поставленої цілі здорового способу життя. Реалізація технології передбачає звичку працювати так і в таких умовах, щоб не наступала перевтома. Вирішенню проблеми втомлюваності сприяє наявність двох умов: а) методичного оснащення учителя, що дозволяє пропонувати різні за складністю завдання, диференціювати час на їх виконання, гнучко підходити до оцінки результатів кожного, використовувати форми і методи, які не входять в традиційну класно-урочну систему (групові методи роботи, рольова взаємодія); б) наповненість класів до 20 осіб.

Для попередження виникнення стресу у старшокласників вихователі та психологи на індивідуальних і групових заняттях сприяють формуванню сприятливого психологічного клімату. З цією метою проводяться різноманітні ефективні заходи: дискусії для вирішення спірних проблем, соціально-психологічні тренінги, колективні дозвілєві заходи тощо. Позитивну роль відіграє існування кабінету психологічного розвантаження для учнів, де вони знаходяться під контролем вихователя і психолога.

Вирішення цієї проблеми здійснюється через, по-перше, виявлення учнів, які складають групу підвищеного ризику психічних зривів, по-друге, надання необхідної медичної допомоги (медикаментозної і психотерапевтичної, допомоги вихованцям у стані вираженого дистресу); попередження його наслідків; по-третє, розробку і проведен-

ня профілактичних заходів, спрямованих на психоемоційне загартування учнів; вироблення в них психологічної стійкості до стресогенних впливів; по-четверте, допомогу психолога і педагога в розробці і реалізації корекційної програми для учнів групи ризику.

Вирішення проблеми підтримки фізичного здоров'я учнів пов'язане з руховою активністю, навчальним навантаженням уроків фізичної культури, воно включає:

1. Зміст і організацію уроків фізичної культури, сформованість навички регулярної фізичної підготовки, прищеплення інтересу до занять.

2. Використання можливості додаткових фізичних навантажень (розминки в рамках навчального дня шляхом проведення фізичних хвилинок, які дозволяють компенсувати статичне навантаження уроків).

3. Створення умов для занять фізкультурою і спортом у позаурочний час, відвідування секцій, надання можливості самостійно займатися в спортзалах, обладнання спортмайданчиків, відвідування басейну, туристичні походи тощо.

4. Вплив педагогічного процесу на спосіб життя, вибір інших форм проведення дозвілля, контакт з батьками.

5. Раціональне використання різних форм і методів фізичного виховання для досягнення оптимального рухової активності, яка відповідає науково обґрунтованим фізичним і гігієнічним нормам.

Важливою формою збереження і зміцнення здоров'я є фізкультурно-оздоровча робота. Пріоритетним методом є раціональне використання різноманітних засобів і форм фізичного виховання при оптимальній руховій активності.

Виховний аспект пов'язаний із завданням формування навички турбуватися про свою поставу, зір, регулярно виконувати спеціально дібрані комплекси індивідуальних вправ, формування почуття особистої відповідальності.

План заходів з профілактики короткозорості передбачає:

- раціональну організацію навчальних занять, спрямовану на зменшення зорового навантаження; відпочинок очей в ході роботи, хвилинки тиші з закритими очима.
- харчування з достатньою кількістю мінеральних солей і вітамінів.

Таким чином, зміст технології «Здорове середовище» є комплексом інформаційних і процесуальних заходів, які спрямовані на формування фізичного здоров'я, що засобами соціально-педагогічної технології вирішує сукупність проблем організаційного характеру, а також спрямовує на підвищення рівня готовності старшокласників до ведення здорового способу життя.

В процесі формування здорового способу життя оптимальна організація навчально-виховного процесу, що сприяє збереженню здоров'я старшокласників, є важливою складовою, але необхідним також є усвідомлення самими учнями важливості збереження і зміцнення власного здоров'я. Дане положення досягається шляхом збагачення знань, умінь і навичок у організації способу життя.

З цією метою рекомендуємо впровадити соціально-педагогічну технологію «Здоров'я особистості». Основною метою технології є теоретична й практична підготовка старшокласників до діяльності щодо збереження і зміцнення власного здоров'я.

Головне завдання технології — інтеграція пізнавальної і оздоровчої діяльності, спрямованої на зміну і перетворення форм неправильної неефективної життєдіяльності, яка веде до погіршення здоров'я в умовах інтенсивного навчання. Структура технології визначається рівнями її існування, кількістю (особливостями) суб'єктів, які в ній беруть участь.

Зміст технології «Здоров'я особистості» складають матеріали елективного курсу «Формування здорового способу життя у старшокласників», а також позакласні заходи, які проводяться з метою збагачення знань учнів про складові здорового способу життя.

Проблема низького рівня здоров'я учнів — брак знань в основі технології. Детермінантою рішення даної проблеми виступає передбачення того, що особистість, яка не вміє турбуватися про власне здоров'я і лише дозволяє іншим турбуватися про себе, не буде здоровою.

У рамках технології може бути створена система безперервної освіти усіх учнів. Важливо, щоб усі включилися до цього блоку навчально-виховного процесу, не створювали додаткового перевантаження учнів, тому шляхи рішення — створення такого освітнього простору, яке б забезпечило формування здорового способу життя.

Дотримання методичного і гігієнічного аспекту занять пов'язане з експертно-консультаційною діяльністю учасників у здійсненні усіх заходів.

Виховне значення теоретичної підготовки старшокласників реалізується за усіма напрямками виховної роботи: починаючи від ідеологічного, методичного формування побудови занять і закінчуючи поведінкою і ставленням до власного здоров'я самих вчителів, їх особистого прикладу. Аналіз дослідження результатів здійснюється за допомогою різноманітних тестів і анкет, а також на підставі тестування учнів і експертних оцінок.

Аналіз здоров'язбережувальної діяльності освітніх закладів показує, що існуюча модель включає наступні форми і види діяльності:

1. Систему корекції порушень соматичного здоров'я з використанням комплексу оздоровчих і медичних заходів.

2. Різні форми організації навчально-виховного процесу з врахуванням його психологічного й фізіологічного впливу на організм.

3. Контроль за дотриманням санітарно-гігієнічних норм організації навчально-виховного процесу, нормування навчального навантаження і профілактики втомлюваності учнів.

4. Систему медико-психологічних, гігієнічних заходів, моніторингу стану здоров'я фізичного і психічного розвитку школярів.

5. Розробку і реалізацію навчальних програм з формування культури здоров'я і профілактики шкідливих звичок.

6. Службу психологічної допомоги вчителям і учням з подолання стресів, тривожності, сприяння гуманному підходу до кожного учня, формування доброзичливості і справедливих відносин у колективі.

7. Організацію і контроль за забезпеченням збалансованого харчування усіх учнів.

8. Заходи, спрямовані на зміцнення здоров'я учнів, створення умов для їх гармонічного розвитку.

9. Створення базової моделі здоров'язбереження.

Лише особиста відповідальність за власне здоров'я разом з необхідною компетентністю в прийомах і технологіях його збереження і зміцнення, а також знання своїх індивідуальних особливостей дозволяють досягти мети, якою є формування здорового способу життя.

Систематичний вплив на організм та психіку учнів може бути успішним лише за умови доцільного використання методів та прийомів здоров'язбережувального впливу. Використання методів та прийомів залежить від багатьох умов: професійних здібностей учителя, його особистої зацікавленості, регіональних та місцевих умов. Тільки при врахуванні усіх умов можна створити оздоровчий освітній простір, де реалізовуватимуться ідеї здоров'язбережувальної педагогіки.

Науковці і практики відзначають, що найбільш впливовими на здоров'я учнів є такі технології, які: мають за основу комплексний характер збереження здоров'я; беруть до уваги більшість факторів, що впливають на здоров'я; враховують вікові та індивідуальні особливості учнів; забезпечують запровадження цілей та змісту політики освітнього закладу щодо зміцнення здоров'я учнів та формування здорового способу життя; контролюють виконання настанов, зміст яких має здоров'язбережувальний та профілактичний характер; постійно поліпшують санітарно-гігієнічні умови школи, матеріально-технічну та навчальну базу школи, соціально-психологічний клімат у колективі; заохочують учнів до участі у плануванні оздоровчої діяльності школи та аналізу виконаної роботи.

Процес формування свідомого ставлення учнів до здоров'я має базуватися на педагогічній діагностиці, яка забезпечує педагогів необхідною інформацією, допомагає визначити специфіку роботи

з урахуванням особливостей конкретного навчально-виховного закладу та її пріоритетні напрями (додатки А, Б).

Основні напрями роботи на уроках, з використанням здоров'я-зберігаючих технологій:

1. Упровадження заходів, спрямованих на встановлення відповідності навчальних аудиторій санітарно-гігієнічним нормам: дотримання чистоти, забезпечення правильного провітрювання оптимального мікроклімату (температури, відносної вологості й швидкості руху повітря), а також оптимальної природної й штучної освітленості тощо.

2. Створення в школі доброзичливого, комфортного психологічного середовища, яке допомагає досягти учням і педагогам гармонійних взаємин з оточуючими і з самим собою та сприяє формуванню позитивної мотиваційної діяльності.

3. Забезпечення навчальних програм валеологічним змістом. На кожному уроці з усіх предметів, у першу чергу з біології, важливо формувати культуру здоров'я учнів.

4. Забезпечення умов рухової активності учнів. Ігри та фізкультурхвилинки дозволяють школярам змінити вид діяльності з розумової на фізичну. Важливе значення набувають психологічні прийоми розумового розвантаження.

5. Розвиток навчально-інформаційних умінь учнів, робота з літературою, зокрема з формування культури здоров'я.

6. Використання гумору на уроках з метою зниження психологічної напруженості чи запобігання стану втомленості.

7. Використання на уроках живопису, музики, художнього слова й інших видів мистецтв, що сприяють гармонізації психічної діяльності.

8. Толерантне спілкування на уроці, при якому забезпечується шанобливе ставлення до будь-якої думки школярів і здійснюється спільний пошук відповідей на питання.

9. Особистий внесок учителя в збереження власного здоров'я, що є зразком для наслідування.

Дуже корисною є методика самооздоровлення, в якій зазначаються такі методи і прийоми організації здорового способу життя: споглядання, рефлексія, релаксія, аутогенне тренування тощо. У практиці оздоровлення широко використовуються прийоми, які починаються зі слова само- (самоаналіз, самокритика, саморозвиток, самосхвалення), це дає можливість прибрати межу між вихованням і самовихованням (додаток З).

3. Сучасні засоби, форми і методи формування свідомого ставлення до власного здоров'я старшокласників інтернатних закладів

Пріоритетними напрямками формування свідомого ставлення старшокласників інтернатних закладів до власного здоров'я є створення їх свідомої мотивації до здоров'я як цінності, надання необхідних наукових знань про здоров'я та здоровий спосіб життя, систематичне включення до активної здоров'язбережувальної діяльності.

Існують різні шляхи формування здорового способу життя дітей і молоді — в межах держави, системи охорони здоров'я, соціальної політики тощо. В закладах інтернатного типу цей процес відбувається, в основному, у двох напрямках: 1) суто оздоровча робота, створення сприятливого для здоров'я соціального, психологічного та санітарно-гігієнічного середовища; 2) формування позитивної мотивації, потреби у здоровому житті; прищеплення знань, умінь і навичок, необхідних для збереження, зміцнення, відновлення здоров'я.

Зміст діяльності педагогічних та учнівських колективів з формування свідомого ставлення до власного здоров'я включає:

1. Прищеплення учням знань та вмінь здорового способу життя, що слугують підґрунтям для вироблення стійких поглядів і переконань, які є спонукальною системою до здійснення оздоровчо-профілактичних дій і вчинків. У процесі засвоєння учнями знань та вмінь формується свідоме ставлення до власного здоров'я та своєї ролі у його збереженні.

2. Формування в учнів вмінь і навичок здорового способу життя, що є проявом свідомого ставлення до власного здоров'я і відбувається у процесі життєдіяльності вихованців. Для учнів старших класів провідними є фізкультурно-оздоровча, суспільно корисна, творча, рефлексивна діяльність, самоосвіта.

3. Привчання дітей до виконання правил і норм здорового способу життя. Дотримання режиму дня, санітарно-гігієнічних правил. Своєчасне медичне, обстеження стану здоров'я вихованців з наступною його корекцією. Навчання дітей способам самоконтролю за станом здоров'я.

4. Створення гуманного мікроклімату в учнівських колективах. Формування в учнів культури спілкування і безконфліктної взаємодії.

Враховуючи різноплановий, інтегративний характер навчально-виховної роботи з формування позитивного ставлення до власного здоров'я, в роботі застосовується широкий спектр засобів, педагогічних форм та методів, як вербальних (лекція, повідомлення, інформація тощо), так і практичних, ігрових, діяльнісних.

З точки зору філософії засобом зазвичай називають все те, що використовує людина в процесі руху до мети. Засоби розташовуються поза об'єктом, запозичуються ззовні для реалізації певного виду життєдіяльності.

Роль засобу може виконувати будь-який об'єкт навколишньої дійсності: речі і цінності матеріальної та духовної культури (іграшки, книги, твори мистецтва тощо), досягнення науки і техніки, світ життєдіяльності вихованців, жива і нежива природа, різноманітні види діяльності, людина і групи людей; знакові символи тощо. До засобів виховання відносять також конкретні заходи і форми виховної роботи. Вибір засобів формування свідомого ставлення до здоров'я залежить від педагогічних завдань та видів діяльності учнів.

Виходячи з того, що педагогічними методами є шляхи і способи діяльності вихованців з метою досягнення виховної мети, формами — варіанти організації конкретного виховного процесу, в якому поєднані мета, завдання, принципи, закономірності, методи і прийоми, розглянемо способи виховання свідомого ставлення старшокласників до власного здоров'я в умовах школи-інтернату.

Однією з педагогічних умов формування свідомого ставлення старшокласників до власного здоров'я є формування їх валеологічної освіченості, розширення уяви про здоров'я і способи його збереження, сенс та призначення кожної оздоровчої дії. Реалізація цієї умови потребує ретельного відбору інформаційного матеріалу, врахування психофізіологічних особливостей організму підлітків, а також впливу різних фізичних та розумових навантажень на їхнє здоров'я.

Формування системи знань і вмінь з виховання здорового способу життя, реалізація оздоровчих технологій учнями 10-х класів у зв'язку з усвідомленням цінності життя на Землі, здоров'я людей і нації, а також участь в екологічній діяльності здійснюються шляхом упровадження в навчально-виховний процес додаткового теоретичного матеріалу, що відображає сучасні знання про взаємозв'язок здоров'я людини й середовища; посилення міжпредметних зв'язків з метою поглиблення знань про здоровий спосіб життя, природоохоронну діяльність; підвищення компетентності учнів за допомогою використання дослідницького методу.

Валеологічна освіта вихованців, в основі якої лежить формування свідомого ставлення до здоров'я, відбувається під час уроків з основ наук і спеціальних предметів («Основи здоров'я», «Основи безпеки життєдіяльності») та факультативів. Позанавчальна просвітницька діяльність поглиблює та розширює знання учнів.

У навчальній роботі рекомендується застосовувати такі форми й методи: нестандартний урок, психологічні й інтелектуальні розмин-

ки, елементи інтерактивного навчання, знайомство з поняттям «здоровий спосіб життя». Перерахуємо головні завдання для педагога:

1. Сформувати правильне уявлення старшокласників про роль здоров'я в їхньому житті, шляхи реалізації особистісного потенціалу й на цій основі виховати ставлення до здоров'я як важливого життєвого пріоритету.

2. Навчити школярів основ здорового способу життя за допомогою формування стійкого інтересу до проблем здоров'я.

Кожен навчальний предмет повинен бути валеологічно спрямованим: 1) математика — вирішення математичних завдань валеологічного змісту; 2) астрономія, фізика — ознайомлення із законами взаємодії об'єктів Всесвіту та їх психологічного впливу на людей;

3) суспільствознавчі предмети — дослідження законодавчої бази охорони здоров'я, вивчення традицій різних народів світу (особливо слов'ян), пов'язаних із збереженням здоров'я;

4) географія — вивчення традицій народів різних географічних широт, спрямованих на формування здорового способу життя;

5) гуманітарні предмети — вирішення проблемних завдань виховання духовності з використанням кращих творів письменників. Українське народознавство, як один з гуманітарних предметів, допомагає встановити причинно-наслідкові зв'язки людських дій і думок, залучити дітей та підлітків до народних слов'янських традицій, зокрема зі зміцнення здоров'я. Аналіз показує, що виділити здоров'язберігаючий компонент неважко в будь-якій дисципліні. Важливо, щоб ця робота мала систематичний характер.

Реалізації завдань педагогічної стратегії на цьому етапі сприяє застосування таких форм і методів: нестандартний урок, психологічні й інтелектуальні розминки, елементи активного, інтерактивного навчання та виховання, участь у дебатах, діалогах. Під час таких заходів педагоги формують правильне уявлення учнів, які не мають твердої настанови на здоровий спосіб життя, про роль його в житті особистості, про шляхи реалізації особистісного потенціалу й на цій основі виховання ставлення до здоров'я як важливого життєвого пріоритету.

Освітня робота з учнями будується не лише через спеціальні предмети. У своїй єдності вона включає: 1) валеологізацію усіх навчальних предметів; 2) позаурочну просвітницьку роботу в паралелях; 3) діяльність дитячих об'єднань, клубів, валеологічного десанту та інших форм позаурочної виховної роботи; 4) практичну свідому валеологічну діяльність учнів в навчальний та позанавчальний час.

На заняттях гуртків учні отримують додаткові знання з основ здоров'я, а також медичних знань з набуття першої долікарської допомоги, раціонального харчування, масажу, самомасажу, озоро-

вчого впливу фізичного навантаження. У спільній роботі вчителів-предметників, класних керівників, керівників гуртків використовуються оздоровчі технології, спрямовані на формування фізичного, психічного та духовного компонентів здоров'я школярів. Окрім того, організовуються спортивні змагання, походи, поїздки, екскурсії. Розвиток мотиваційної та емоційно-вольової сфер — один з найважливіших параметрів ІСНД, оскільки сприяє мотивації до певного виду діяльності, підвищує інтерес до предмета, розвиває потенційні можливості, а також сприяє успішному навчанню (додаток В).

При визначенні тематики просвітницької роботи необхідно враховувати життєвий досвід учнів, рівень та об'єм їх знань з тих питань, в яких вони погано орієнтуються. На думку вихованців, це такі, що стосуються вікової гігієни, статевих відносин та сексуального життя, профілактики ВІЛ/СНІДу, хронічних хвороб, створення здорової сім'ї, впливу спадковості на здоров'я тощо.

Метод проєктів

Поглибленню знань підлітків про здоров'я і здоровий спосіб життя значною мірою сприяє проєктна діяльність.

В основі методу проєктів лежить креативність, вміння орієнтуватися в інформаційному просторі та самостійно конструювати свої знання. Діяльність учнів може бути індивідуальною, парною та груповою. Робота виконується протягом певного (заданого) часу й спрямована на вирішення конкретної проблеми.

Метод будується на засадах гуманістичної та дитиноцентричної педагогіки, де у центрі навчально-виховного процесу перебуває дитина з її особливостями, інтересами, потребами. Метод проєкту позитивно впливає на розвиток пізнавальної сфери учнів, а саме:

- знання перестають бути метою, а стають засобом освіти;
- підвищується рівень засвоєння навчальних умінь завдяки поєднанню пізнавальної та дослідницької діяльності;
- учні отримують нові знання, вміння і навички;
- засвоєння знань та вмінь відбувається на рівні міжпредметних зв'язків;
- пошук необхідної інформації привчає учнів до систематичної роботи з довідковою літературою.

Метод проєкту допомагає підвищити інтерес учнів до навчання, формувати почуття обов'язку, любов до книги, пізнавальні інтереси, потяг до самоосвіти. Активізуються розумові процеси учня, з'являється прагнення до пошуку, до дослідження. Пізнавальні інтереси стають рушійною силою навчальної діяльності школярів, визначають їх захоплення справою і потребою творчого застосування знань.

У процесі проєктної діяльності розвивається інтелектуальна активність учнів, виховується самостійність та ініціативність, що до-

зволяє виконувати проєкт від початку до завершення. Удосконалюються емоційні реакції учнів від радості відкриття нового, відчуття особистої значущості, від долучення до нового виду діяльності, від отриманого результату.

Проєктна діяльність орієнтована на самостійність, творчу активність підлітків, дає можливість відчутти свою соціальну значущість, отримати досвід взаємодії з однолітками. До реалізації усіх форм проєктної діяльності підлітки мають бути підготовленими. Завдання і цілі проєкту повинні бути доступними і зрозумілими, а форми роботи добре знайомі. При чіткій реалізації і дотриманні низки умов ця форма роботи може бути однією з найефективніших. Для організації педагогічної профілактики можуть бути рекомендовані кілька видів проєктів.

Дослідницькі проєкти мають структуру, наближену до суто наукових досліджень. Вони передбачають аргументацію актуальності теми, визначення предмета, об'єкта, мети і завдань дослідження. Реалізація дослідницького проєкту зазвичай не розтягуються на багато місяців (строки обмежені декількома тижнями). Прикладом дослідницького проєкту може бути анкетування, спрямоване на виявлення ставлення підлітків до проблеми наркоманії («Чому люди призвичаюються до наркотиків?» тощо). Закінчується проєкт обговоренням та оформленням результатів, формулюванням висновків та визначенням проблем на подальшу перспективу.

Інформаційні проєкти — це тип проєктів, який має навчити учнів здобувати інформацію. Учні вивчають та використовують різні методи отримання інформації, її обробки та презентації.

Інформаційно-просвітницькі проєкти спрямовані на збір інформації про якийсь аспект явища і ознайомлення з цією інформацією різних адресних груп (молодших школярів, мешканців району тощо). Основна мета інформаційного проєкту — підвищити рівень компетентності адресної групи з певного аспекту проблеми.

Практико-орієнтовані проєкти (організація театральної студії, дискотечного клубу, агітбригади тощо) передбачають чітко визначений результат діяльності учасників, який має бути соціальне значущим, задовольняти інтереси і потреби конкретної соціальної групи. Практико-орієнтовані проєкти потребують чітко продуманої структури, визначення функцій кожного учасника, планування етапів реалізації проєкту. Специфіка проєкту полягає у зміні суб'єктно-об'єктних відносин у процесі навчання і виховання. Педагогічна теорія і практика засвідчили, що ефективність системи навчання вище, якщо учень сам стає суб'єктом навчання.

Творчі проєкти мають не таку чітку структуру, проте вони будуються за відомою логікою «дизайн-петлі»: визначення потреб,

дослідження (дизайн-аналіз існуючих об'єктів), визначення вимог до об'єкту проектування, вироблення первісних ідей, їх аналіз і вибір однієї, планування, виготовлення, оцінка (рефлексія). Форма представлення результатів може бути різною (поробка, свято, репортаж, експедиція тощо). При розробці творчих проектів, як правило, визначається кінцевий результат діяльності, однак детальний сценарій кожного з етапів не розписується. До творчих проектів можуть бути віднесені організація і випуск журналу, присвяченого проблемам здорового способу життя, зйомка фільму, розробка сайту «Найкраща класна година» тощо.

Пригодницькі (ігрові) проекти передбачають, що учасники грають певні ролі, зумовлені змістом проекту. Провідний зміст діяльності учнів у таких проектах — рольова гра. Це можуть бути імітації соціальних стосунків у вигаданих ситуаціях, літературні персонажі у певних історичних і соціальних умовах тощо. Обов'язково окреслюється проблема та мета проекту. Результати не завжди можна помітити на початку роботи, вони можуть визначитися лише наприкінці проекту, але необхідною є рефлексія учасників і порівняння отриманих результатів з поставленою метою.

Основні умови застосування методу проекту:

1. Існування певної значущої проблеми, яка потребує вирішення шляхом творчого пошуку й застосування інтегрованих знань.
2. Значущість передбачуваних результатів (практична, творча, теоретична, пізнавальна).
3. Застосування творчих, дослідницьких методів при проектуванні.
4. Самостійна діяльність учнів в ситуації вибору.

Робота над проектом допомагає учням усвідомити, що знання — це не стільки самоціль, скільки необхідний засіб, який забезпечує здатність людини грамотно будувати свої життєві стратегії, приймати рішення, адаптуватися в соціумі й самореалізовуватися. Уміння, які напрацьовувалися школярем у процесі проектування, формують усвідомлене виконання життєво важливих розумових та практичних дій, тобто ключові компетенції учня (трудова, комунікативна, соціальна), зокрема:

- виявлення потреби в удосконаленні предметного світу;
- планування дії, бюджету часу, сил, засобів;
- виконання узагальнювального алгоритму проектування;
- вираження задумок, конструктивних рішень за допомогою технічних малюнків, схем, макетів тощо;
- пошук необхідної інформації самостійно.

При організації проектної діяльності школярів необхідно враховувати низку суб'єктивних та об'єктивних умов, які забезпечують

досягнення поставленої педагогічної мети. До об'єктивних умов відносяться організаційно-педагогічні (взаємодія учителя і учня, наявність необхідної матеріально-технічної бази, відповідне інформаційне забезпечення), соціально-педагогічні (застосування особистісно орієнтованого підходу, врахування індивідуальних особливостей дітей, стимулювання самостійної діяльності учнів тощо), дидактичні (наявність розвивального середовища, актуальність змісту, складність і реальність проблем, можливість практичної реалізації творчих ідей тощо).

Однією з умов успішної організації роботи над навчальним проектом є опора на досвід дитини — сукупність отриманих протягом життя знань, умінь і навичок, а саме:

- здатність виявляти активність у різноманітних видах діяльності;
- готовність до спілкування з іншими людьми;
- саморегуляція поведінки;
- уміння узгоджувати свої бажання, інтереси, проблеми з іншими.

Під час проектної діяльності вихованці навчаються:

- пошуку і відбору актуальної інформації;
- практичному застосуванню знань у різних ситуаціях;
- проведенню досліджень (аналізу, синтезу, висуванню гіпотези тощо);
- презентації у різних формах роботи;
- плануванню змістової діяльності;
- результативності й успішності у розв'язанні життєвої проблеми.

Зміст діяльності учня як її суб'єкта включає добір інформації; формування завдання й вироблення плану дій; аналіз інформації та вибір найсуттєвішого; участь у колективному обговоренні результатів проекту та процесу роботи над ним, оцінювання зусиль, використаних можливостей, творчого підходу; представлення та захист проекту.

Основними вміннями дослідницької діяльності старшокласників є вміння поставити проблему з питань здорового способу життя, а також формулювання гіпотез, проведення експерименту, уміння вести спостереження, аналізувати одержані дані, робити висновки, пропозиції тощо. Темі досліджень обирають, ураховуючи їхню актуальність. Усе, що вивчається учнями, повинно стати для них особистісно значущим, підвищувати рівень їхніх знань. Проте пропонувані теми, а також методи дослідження не повинні виходити за зону найближчого розвитку учнів і перевищувати їхніх психолого-фізіологічних можливостей.

Залучення учнів до процесу наукового дослідження сприяє формуванню самодостатньої компетентної особистості. Дослідницька

діяльність змінює світогляд старшокласника, його самооцінку, має значний вплив на формування життєвих цінностей.

Роль учителя в галузі пошуково-дослідної роботи з культури здоров'я полягає в тому, щоб спрямовувати діяльність учня і через предмет дослідження сприяти використанню дослідницьких методів, усвідомленому оволодінню науковою інформацією. Велику увагу у роботі з класом педагоги мають приділити формуванню в учнів учнів уміння протистояти та боротися зі шкідливими звичками.

Поглибленню знань вихованців з профілактики вживання наркотичних речовин та захворювання на ВІЛ/СНІД та ІПСШ сприяє низка лекцій і бесід, лекції — дискусії, ситуативне навчання, диспути, соціально-психологічні тренінги, вікторини, рольові та ситуаційні ігри тощо. Наприклад, тему «Чому люди вживають наркотики?» можна реалізувати у формі дослідницького проекту «Чому люди одурманюються?», дискусійного клубу, брей-рингу «Хто винуватий і що робити?», аукціону ідей. А тему «Чим небезпечні алкогольні напої» — через обговорення питання «Звичай-деспот серед людей», реалізацію творчого проекту «Ігротека» тощо.

Але для того, щоб боротися зі шкідливими звичками учнів, необхідно в першу чергу сформувати у дітей негативне до них ставлення. З цією метою необхідно організувати в класі профілактичну просвітницьку роботу через систему позакласних заходів, спрямованих на демонстрацію негативних наслідків вживання наркотичних речовин на організм людини.

Для ефективності позакласної роботи в цьому напрямі можливо використовувати наступні форми роботи:

- перегляд відеофільмів з наступним їх обговоренням;
- перегляд кінофільмів, які відображають боротьбу людей з особистими вадами, та обговорення шляхів подолання вад;
- зустрічі з людьми, які змогли подолати свої шкідливі звички, що вижили у важких життєвих ситуаціях;
- зустрічі з фахівцями;
- вивчення ставлення дорослих до проблем учнів;
- читання та обговорення журнальних публікацій про силу та стійкість людського духу в найважчих життєвих ситуаціях;
- тематичні вікторини, усні журнали;
- створення антирекламних роликів з певної проблеми;
- конкурси на найкращі художні твори, спрямовані проти шкідливих звичок людини, що демонструють силу людського духу;
- конкурси рекламних щитів з проблеми;
- виставка малюнків, акції щодо захисту людини від впливу шкідливих звичок;
- етичні класні години;

- інтерактивні ігри;
- прес-конференції, брифінги на дану тему.

Необхідні умови, яких потрібно дотримуватися при підготовці заходів із профілактики шкідливих звичок:

1. Заходи повинні бути актуальні. Якщо захід на день його проведення не актуальний, він може визвати іронію та сарказм учнів.

2. Підготовка заходу повинна бути детальною та достовірною. Розмова на дану тему не терпить фальшу та формалізму.

3. Заходи повинні бути дуже щирими та максимально відвертими з боку дорослого.

4. Форма спілкування — не повчання з позиції власного досвіду, а спільний пошук істини.

5. Факти та події, статистика повинні бути дуже вражаючими, щоб підсилити вплив на вихованця.

6. Зазначені заходи не повинні вимагати від учня єдності поглядів з усіма іншими. Вони повинні поставити учня в позицію роздумів, пошуків.

Серед рекомендованих форм профілактичної роботи — лекції, опитування учнів, тренінги, ігри.

Лекція. Найпопулярніша серед дорослих і найнеулюбленіша серед учнів форма педагогічної профілактики. Водночас лекція може бути цілком ефективною та інформаційною формою роботи. Як же можна збільшити коефіцієнт її корисної дії?

При виборі теми виступу слід враховувати інтереси самої аудиторії. Тому перед тим, як організувати лекцію, бажано провести опитування серед учнів, з'ясовуючи, по-перше, рівень їх інформованості з даної проблеми (можливо, що та інформація, яку ви хочете запропонувати, молодим людям вже відома), по-друге, особистісну значущість інформації для учнів.

Інформація, яка надається, має бути об'єктивною і достовірною. Навіть із найкращих міркувань не слід фальсифікувати дані, намагаючись застерегти своїх слухачів від проби наркотиків. Такі художні перебільшення здатні викликати недовіру до лектора, породити сумніви у його компетентності.

У своєму виступі слід уникати великої кількості спеціальних термінів, намагаючись обходитися мінімумом (причому попередньо слід уточнити, чи правильно учні розуміють ці терміни). Виступ має бути достатньо науковим, однак при цьому не слід переходити на сленгові вирази. Максимальна тривалість лекції — до 40 хвилин. Це саме той час, протягом якого підліток може зберігати активну увагу.

Окрім класичної лекції, де лектор надає інформацію слухачам, в практиці профілактичної роботи можуть бути використані лекція-дискусія, лекція зі зворотним зв'язком.

Лекція-дискусія включає в себе не лише повідомлення матеріалу, але й його обговорення. Схема побудови лекції може бути такою: повідомлення (7-10 хвилин), обговорення почутого, висловлення думок і оцінок (10-15 хвилин), повідомлення (10-15 хвилин).

Основна умова успішного проведення лекції-дискусії — використання матеріалу, цікавого для підлітків, який викликає бажання давати свої оцінки і висловлювати думки.

Лекція зі зворотним зв'язком. Лектор надає проблемну інформацію, котра потім обговорюється підлітками в малих групах. Завдання груп не лише висловити своє ставлення до почутого, а й надати свій варіант рішення проблеми. Так, наприклад, в ході лекції підліткам повідомляється про різні підходи до проблеми боротьби з наркоманією, які використовують в різних країнах. Після чого групи розробляють свою модель профілактики, яка могла б вирішити проблему на рівні держави.

Ці варіанти враховують вікові особливості старших підлітків, які з недовірою ставляться до готових висновків, рецептів, рекомендацій дорослих.

Однією з головних форм виховної роботи була й залишається класна година. Це форма виховної роботи, при якій учні беруть участь у спеціально організованій діяльності, яка сприяє формуванню у них системи ставлень до навколишнього світу. Вона виконує такі функції: просвітницьку, орієнтовану, спрямовуючу, формуючу. Зміст і методика класної години залежать від віку учнів, а також від цілей і завдань, які ставить класний керівник.

Класна година може проводитися в різних формах. Завдання учителя — урізноманітити ці форми за змістом і методикою проведення, домагаючись при цьому рішення конкретних і перспективних завдань. Наводимо окремі приклади проведення класних годин.

Класна година «Зустріч з представниками правоохоронних органів, медиками психологами». Зустріч проходить у двох режимах: спочатку прес-конференція (відповіді на записки та усні запитання), потім персональні консультації.

Класна година — диспут. Учні і класний керівник пропонують у режимі реального часу теми для обговорення і дискусії, потім з кожної теми проводиться голосування.

Класна година, яка проводиться у формі розв'язання проблемних ситуацій. Ситуації пропонують учні, педагоги, батьки. Рішення пропонує кожна група. Краще рішення визначається жетонним голосуванням. Приклади проблем і проблемних ситуацій: «Пиво і джин із тоніком ніхто не вважає за алкоголь. Люди похилого віку вважають, що ходити з пляшкою по місту, цілуватися з дівчатами — це погано. Це в них від старості, а самі в молодості, мабуть, теж бешкетували».

Лекційна класна година. Учні читають лекції, підготовлені в рамках лекційного клубу. Це не просто лекція, а результат тривалого вивчення якої-небудь теми, проблеми.

Класна година «Запитання на запитання». Клас ділиться на 2-3 команди. З учнів вибирається журі. Кожна команда готує інший запитання із задалегідь оголошеної теми (щодо шляхів збереження і зміцнення здоров'я). Точність, образність, актуальність відповіді оцінюється журі за 5-бальною шкалою.

Класна година в підшефному класі. Старшокласники готують анкети, вікторини, ігри для своїх підшефних, визначають рівень допомоги і підтримки, продумують варіанти цікавих змагань і конкурсів. Потім вони зустрічаються із представниками підшефного класу, обговорюють програму спільної діяльності, після чого проводиться спільний класний час.

Бі-класна година «Самоосвіта і самовиховання». Перша проводиться у вересні, друга — у травні.

Зміст першої класної години, яка проводиться на початку навчального року: класний керівник пропонує учням принести зошит, до якого заносяться отримані в ході реалізації індивідуальної програми самоосвіти і самовиховання результати. Кожна пара сторінок цього зошита зліва відведена для цілей і плану самоосвіти, справа — для самовиховання.

Можна виділити наступні форми класної години: бесіди (етичні, моральні); диспути; зустрічі з цікавими людьми; дискусії; КВН; інтерактивні ігри; ігри-мандри; театральні прем'єри; тренінги; читачькі конференції.

У додатку К наводимо приклади проведення класної години з профілактики шкідливих звичок.

За такою схемою можуть бути підготовлені й проведені класні години «Скажемо «ні» курінню», «У полоні алкоголю», «Не сьогодні, не завтра і ніколи!» та інші. Наприклад, остання класна година може бути у формі інформаційного клубу і проходити за таким планом:

I. Організаційний момент.

II. Бесіда «Хто твої вороги?».

III. Виступи інформгруп:

Група 1. «Викрадачі розуму» (про небезпечність вживання алкоголю).

Група 2. «Ти викурич всього 5 сигарет — і години твого життя немає».

Група 3. «Якщо ти не станеш господарем свого життя — його господарем стануть наркотики».

IV. Ситуативна гра «10 способів сказати «Ні».

V. Анкета «Здоров'я не купиш — його розум дарує».

VI. Рефлексія «Як ви поведетесь, якщо вам запропонують наркотики».

Як одну з найгостріших медико-соціальних проблем та фактор національної безпеки Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) визначила статево здоров'я. В засобах масової інформації спостерігається постійна пропаганда грубої сили, агресивних і вільних сексуальних відносин. У сім'ях цій проблемі не приділяється належної уваги. Інформація в шкільних курсах представлена до цього часу неповно і непослідовно, а статево-моральне виховання часто підміняється моралізуванням.

Оскільки основи репродуктивного здоров'я формуються в пубертатному віці, на етапі шкільного навчання, його профілактика, зміцнення та збереження стає одним з профілактичних завдань сучасної школи. Підлітки потребують знань про свій організм і зміни, які відбуваються в ньому. При цьому вони повинні мати уявлення про:

- статеву і спеціальну гігієну;
- фізіологічні і психологічні особливості організму юнаків і дівчат;
- основні поняття міжстатевих стосунків;
- статево дозрівання і його вплив на фізичний і психологічний стан;
- принципи і норми здорового способу життя юнаків і дівчат;
- особливості ІПСШ і СНІДу, медичні і соціальні наслідки зараження інфекціями, що передаються статевим шляхом.

Важливо, щоб така робота велася у контексті з формуванням моральних рис особистості, а основою для профілактики було виховання гідних духовно-моральних стосунків осіб різної статі.

Одним із важливих чинників, від яких залежить стан здоров'я і працездатність організму, є харчування.

Метою діяльності з виховання культури харчування є створення умов для визнання учнями необхідності правильного харчування як важливого чинника збереження і зміцнення здоров'я. Рекомендуємо провести окремі заняття з цієї теми, наприклад:

Інститут харчування «Смачного і міцного здоров'я» (додаток В).

Підготовча робота. Дати завдання двом учням підготувати повідомлення «Як харчувалися в Україні» або провести аналіз досліджень.

I. Вступне слово.

II. Про стан здоров'я дітей.

III. Харчування в житті людини.

IV. Гра «Смачний стіл». На паперовій тарілочки кожен пише назву улюбленої страви. Складаємо стіл улюблених страв класу. На дошці стіл з намальованими тарілками відповідно до кількості учнів:

назвати корисні; шкідливі страви, що можна приготувати з яблук, картоплі, моркви, буряка.

V. Збалансоване харчування. Бесіда.

VI. Правила прийому їжі. Гра або бесіда з наступним виведенням правил.

VII. Сторінка історії.

Літературний твір «Юность честное зеркало или показание к житейскому обхождению». Це цікаво!

VIII. Рефлексія.

Пізнавальна гра «Красиво, смачно, корисно».

Підготовча робота: запропонувати дизайн етикетки для соку і продумати тези захисту проекту про корисні властивості цього напою.

I. Організаційний момент. «Кольорові фігури».

II. Гра (учасники поділені на групи).

Конкурс 1. Презентація напоїв.

Конкурс 2. «Поки є хліб і вода — все не біда». Повідомлення про хліб і воду.

Конкурс 3. «Коли я їм — я глухий і німий». Правила поведінки за столом.

Конкурс 4. Вибери свій конверт. Картки з назвами продуктів. Їх потрібно розподілити в конверти «Здорове харчування» і «Пусті калорії». Кожен учасник вибирає конверт для себе.

Конкурс 5. Дванадцять запитань про здоров'я.

Конкурс 6. «Овочі і фрукти — корисні продукти».

III. Підведення підсумків. Нагорода кращих гравців вітамінами.

Тренінгові заняття. З метою підвищення пізнавальної активності вихованців, вироблення творчого підходу до проблем, пов'язаних із формуванням позитивного ставлення до здоров'я, приведенням в діяльнісний стан їх фізичних, моральних, інтелектуальних сил, належна увага надається активним методам виховання.

Це форма спеціально організованого спілкування, ефект від якого оснований на активних методах групової роботи. Під час тренінгів успішно вирішуються проблеми розвитку особистості учня, котрі педагогу не вдається вирішити якимось іншим шляхом. Беручи участь в тренінговому занятті, учні отримують корисний досвід міжособистісної взаємодії, відпрацьовують свої комунікативні навички, розвивають здатність оцінювати себе та інших.

Залежно від того, на вирішення яких конкретних завдань спрямовано заняття (розвиток комунікативних якостей, корекцію негативних установок у дітей з наркозалежних сімей, стійкості до наркотичної залежності), формується зміст тренінгу.

Не слід об'єднувати разом підлітків, які мають досвід вживання наркотичних речовин, і тих, у кого немає такого досвіду, якщо тре-

нінг безпосередньо пов'язаний з формуванням навичок запобігання наркотизації.

Під час занять забезпечуються умови для рівноправного і повноцінного спілкування усіма учасниками групи. Керівництво педагога носить відносний характер, він не повинен диктувати умови, нав'язувати свою точку зору учням. Обов'язковою умовою проведення тренінгових занять є повна впевненість учасників в тому, що їх висловлювання, поведінка не стане предметом обговорення поза межами групи.

Учасникам повинна бути забезпечена емоційна безпека. В ході занять можуть накалятися пристрасті. В пориві почуттів підлітки висловлюють негативні оцінки щодо інших людей. Педагог має слідкувати, щоб негатив не перевищував об'єм позитивної інформації, а обговорення велося коректно, без приниження, визначення винних, навішування ярликів.

Сценарій тренінгового заняття повинен мати певну схему. Початковий блок включає в себе вправи, спрямовані на об'єднання учасників групи, створення теплої емоційної фону. Основний блок передбачає реалізацію конкретних завдань тренінгу — оволодіння учасниками умінь і навичок. Заключний блок спрямований на аналіз учасниками групи особистісної значущості тренінгової роботи.

Гри. Одним з ефективних мотиваційних моментів підвищення розумової діяльності є її ігровий характер. Навчальна гра має важливу закономірність: первинна зацікавленість зовнішньою стороною явищ поступово переростає в інтерес до їх внутрішнього змісту.

Виробити потребу у веденні здорового способу життя, набути впевненість в собі, своїх силах, розвивати валеологічні переконання допомагає метод гри. Саме гра дозволяє реалізувати усі головні функції навчання (освітню, розвиваючу, виховуючу), сприяє активізації пізнавальної діяльності школярів, розвитку їх самостійності, формуванню широких пізнавальних інтересів.

Традиційно прийнято розглядати гру як провідну діяльність у дошкільному і молодшому шкільному віці. Проте гра продовжує відігравати велике значення і на наступних вікових етапах.

Гра як форма організації педагогічного процесу має цілий ряд переваг. По-перше, вона забезпечує усім учасникам рівноправні, активні ролі, створює умови для прояву творчої активності. При цьому підліток не тільки сприймає готові судження, нормативні уявлення тощо, а й в ході гри бере участь у їхньому формуванні. Зрозуміло, що в цьому випадку вони будуть сприйматися як особистісно значущі.

По-друге, педагогічна гра не залежно від її змісту, виконує цілу низку завдань: соціалізуюче (дозволяє підлітку програти різні моделі поведінки, перевіривши їх ефективність), комунікативне (абсолютна більшість їх передбачає взаємодію з іншими людьми); діаг-

ностичне (дозволяє педагогу виявити можливі проблеми підлітка), корекційне (ігровий процес забезпечує можливість змінити, скоригувати особистісні характеристики підлітка, при цьому процес зміни здійснюється природно, непомітно для самого підлітка).

При організації педагогічної профілактики в старшому підлітковому віці можуть використовуватися ситуаційні та рольові ігри. В ситуаційній грі перед учасниками поставлені конкретні завдання, котрі не можуть виходити за рамки заданої ситуації (наприклад, один із учасників повинен відмовитися від пропозиції спробувати алкогольний напій під час вечірки). Ситуаційні ігри ефективно використовувати для відпрацювання конкретних поведінкових схем.

Рольова гра більше нагадує спектакль і може бути рекомендована для стимулювання аналізу проблеми й вироблення певної позиції по відношенню до неї. В рольовій грі визначаються загальна ситуація і легенди учасників, наприклад, мама, замучена роботою і домашнім господарством, батько, який працює в інституті, пише дисертацію, син, який недостатньо, на думку батьків, приділяє уваги навчання, захоплюється рок-музикою, мріє про кар'єру співака. Суть проблемної ситуації — батькам не подобається компанія, з якою спілкується їхній син, дорослі вважають, що підліток може прилучитися до наркотиків, хлопцю подобаються його друзі, і він не слухає батьків. В ході гри треба досягти взаєморозуміння і виробити варіант вирішення проблеми.

Сюжетно-рольові ігри допомагають підліткам інсценувати ситуації, якщо учні при цьому виконують певні ролі. Введення ігрових ситуацій в бесіду дає можливість створити атмосферу зацікавленості для учасників колективної діяльності. В ході сюжетно-рольової гри діяльність, що має особистісне значення для кожного учня, перетворюється в суспільно-значущу, що має цінність для становлення і розвитку особистої активності, самостійності, ініціативи. Висловити власну думку на соціальні проблеми допомагають ділові ігри («Реклама пива — бути чи не бути?» «Реклама — двигун...здоров'я»).

Актуалізації та поглибленню знань старшокласників, отриманих під час навчання, сприяють інтелектуально-пізнавальні ігри. У додатку М наводимо приклади таких ігор для учнів 9-10 класів.

Значну роль в процесі валеологічної освіти відіграє спілкування учнів, обговорення важливих для них питань, спільний пошук правильних рішень. Формами такого обговорення можуть бути *години спілкування* («Поріг ранимості і рівень значущості», присвячена профілактиці та подоланню стресу, «В здоровому тілі — здоровий дух», «Здорові зуби — запорука успіху», «Як жити, щоб залишатися здоровим?», «Як позбутися шкідливих звичок?» та інші).

Година спілкування «В здоровому тілі — здоровий дух».

- I. Організаційний момент.
- II. Бесіда «Рух — це життя».
- III. Чинники ризику (папірці, де написані чинники, які негативно впливають на здоров'я та життя людини).
- IV. Робота в групах. Складання схеми за темами:
 - 1. Без чого неможливо прожити.
 - 2. Без чого важко прожити, але можливо.
 - 3. Шкідливо для здоров'я.
- V. Обговорення підготовлених в групах відповідей.
- VI. Лікування музикою (повідомлення учня).
- VII. Доповідь «Гіппократ та його поради».
- VIII. Рефлексія. Закінчити фразу: «Щоб жити у здоровому суспільстві, я можу...»

Формуванню свідомого ставлення до власного здоров'я присвячуються зустрічі з людьми, які ведуть здоровий спосіб життя, лікарями, спортсменами тощо. З форм ігрової діяльності ефективними будуть пізнавальні та інтелектуально-пізнавальні ігри («Мозаїка здоров'я», «Красиво, смачно, корисно», «Кулінарний атлас світу», «Лікувати людей — благородна справа», «Біологічні ритми і наше здоров'я»). Останнім часом популярними стають такі форми валеологічного виховання, як заочні подорожі («Зелена аптека відкриття»), інформ-дайджест («Здоровий сон»), клубні зустрічі («Не сьогодні, не зараз і ніколи»).

Однією з умов виховання свідомого ставлення вихованців до власного здоров'я є формування в них практичних умінь і навичок, які сприяють збереженню та зміцненню здоров'я. Це забезпечується постійним включенням підлітків в здоров'ятворчу та здоров'язберігаючу діяльність, що дозволяє закріпити успішне дотримання здорового способу життя, реалізувати потребу діяти відповідно до норм валеологічної поведінки.

Реалізація цієї умови потребує координації усіх педагогічних, медичних та громадських сил, причетних до виховання учнів шкіл-інтернатів, їх щоденної цілеспрямованої діяльності щодо створення соціального та психологічного оздоровчого середовища, стимулювання бажання учнів оволодіти способами збереження та зміцнення здоров'я [3].

Фізкультурно-спортивні заходи, що проводяться в школах-інтернатах (свята, змагання, естафети тощо), дотримання режиму дня, санітарно-гігієнічних вимог, виконання ранкової гімнастики створюють умови для формування умінь і навичок фізичного здоров'я. Виробленню умінь і навичок, необхідних для психологічного та соціального благополуччя (безконфліктного спілкування, уміня долати негативні емоції і стреси тощо) найбільш відповідають

соціально-педагогічні тренінги, які проводяться під керівництвом шкільних психологів та підготовлених вихователів.

Формування інтересу підлітків до власного здоров'я, стійкої потреби і бажання турбуватися про нього забезпечується виконанням двох взаємопов'язаних вимог. По-перше, це включення вихованців у різноманітні види валеологічної діяльності, виконуючи які вони набувають навичок взаємодії, спілкування, взаємонавчання, пошуку шляхів покращання здоров'я (спортивні свята, дні здоров'я, валеологічні КВК тощо). По-друге, це включення учнів в рефлексивну діяльність, що потребує від них постійного спостереження за собою, своїми діями, фізичним та психологічним станом. Цей напрям роботи спрямований на те, щоб захопити дітей пізнанням потенціалу свого здоров'я, допомогти кожному повірити в себе та свої сили, викликати в них потребу у самовдосконаленні.

В центрі уваги цього напрямку — саморозуміння, осмислення підлітками своєї «Я-концепції», структурування ними свого позитивного образу. Виховуючи природну потребу підлітків у самопізнанні та самовдосконаленні, важливо мати на увазі, що стійка потреба у веденні здорового способу життя з'являється тоді, коли учень починає працювати над собою, прагнучи досягти більш високого рівня розвитку.

Практика свідчить, що в старших класах формуванню здорового способу життя сприяють проблемно-пошукові методи навчання. При проблемному навчанні учитель не повідомляє готових знань, а спрямовує учнів на їхній пошук. Поняття, закономірності, теорії пізнаються в ході спостережень, аналізу. Процес навчання в такому випадку уподібнюється науковому пошуку і відображається в наступних поняттях: проблемі, проблемній ситуації, гіпотезі, засобах рішення, експерименті, результатах пошуку.

З метою виховання інтересу підлітка до власного здоров'я доцільно звертатися до таких форм виховної роботи як анкети, твірсамоаналізу фізичного і психологічного самопочуття, ведення щоденників здоров'я тощо. Вони допомагають дітям подивитися на себе з боку, пізнати себе, свої інтереси, оцінити рівень свого здоров'я. Результати експериментальної роботи засвідчили, що у виховному процесі з формування позитивного ставлення вихованців до власного здоров'я потрібен спеціальний метод, застосування якого давало б можливість не лише спонукати учнів до самовіддачі, а й вчити, як це робити. Таким методом може бути аналіз цільової ситуації.

До числа таких ситуацій відносяться, насамперед, практичні, які дозволяють інсценувати ті чи інші вчинки, при цьому вести за учнями цілеспрямоване спостереження, оскільки кожна ситуація потребує реалізації відповідних мотивів діяльності і поведінки.

Ефективним прийомом емоційного стимулювання виступають життєві ситуації, близькі досвіду старшокласників. Вони цінні тим, що дозволяють вести розмову на актуальні для вихованців теми, пов'язані з їх власним досвідом, їх переживаннями. Так, колективний аналіз ситуації-аналога допомагає учням зробити правильний вибір, який відповідає валеологічному способу життя в складних життєвих обставинах. Кращими матеріалами для аналізу конфліктних ситуацій є такі, що взяті з художніх творів (книг, фільмів, спектаклів) або з практичного життя.

Дієвим способом розвинути свідомість, привчити старшокласників приймати правильні рішення у суперечливих ситуаціях, є метод активних цінностей. Він допомагає позитивно впливати на свідомість підлітків, особливо тоді, коли потрібно формувати ціннісні орієнтації, мотивацію до здорового способу життя та моральної поведінки.

Метод активних цінностей містить різні прийоми і засоби їх реалізації. У процесі його застосування існує багато різноманітних вправ, кожна з яких дає можливість старшокласникам замислитися над головним у житті, навчає правильному вибору. Наведемо деякі з вправ.

Оцінювання. Вправи з оцінюванням базуються на завданні з кількома альтернативними розв'язаннями, які підлітки ранжують за ступенем важливості для власного життя або життя оточуючих.

На початку заняття кожний учасник отримує список запитань, які мають альтернативні відповіді. Запитання можуть бути, наприклад, такими:

1. Що потрібно для ефективної роботи з формування здорового способу життя в школі?
2. Якби ви відповідали за державне фінансування програм з оздоровлення населення, куди б ви спрямували гроші?
3. Якби ви відповідали за організацію дозвілля в школі, що б спланували для поліпшення здоров'я учнів?

Спочатку кожен з учнів викладає на папері свої пропозиції щодо вирішення проблем. Після цього вони розділяються на групи по 4-5 осіб, в яких по черзі обговорюють альтернативні пропозиції кожного і доходять до спільної думки.

Наступним етапом заняття є обговорення альтернатив, які були погоджені в групах, в загальному колі учнів. Під час дискусії підлітки аргументовано відстоюють свою думку. В результаті група чи клас зупиняється на рішеннях, які відтворюють загальний погляд на вирішення проблеми.

В іншому варіанті вправи учням роздають картки з незакінченими реченнями і пропонують їх закінчити.

Зразки речень:

1. Якщо б я помітив, що мій друг вживає наркотики, я б ...
2. Найважливішою проблемою формування здорового способу життя дітей і підлітків є ...
3. Ми можемо поліпшити роботу з формування культури здоров'я учнів в школі завдяки ...

Після заповнення карток обговорення пропозицій відбувається за наведеною схемою: спочатку в малих групах, потім в загальному колі учнів.

Ще один варіант визначення ціннісних позицій школярів має назву «Чотири кути». Його суть в тому, що учням пропонується проблема, що має чотири альтернативні розв'язки. Певному вирішенню проблеми відповідає певний кут у кімнаті. Проблема, наприклад, може бути такою: «Хто, на вашу думку, несе відповідальність за поширення шкідливих звичок серед молоді», а можливі відповіді — такі:

1. Держава (або політики).
2. Відсутність цікавої сфери дозвілля.
3. Слабка робота дитячо-юнацьких організацій.
4. Самі підлітки.

Учні, зробивши свій вибір, об'єднуються у чотири групи і обговорюють проблему у відповідному куті кімнати. Після того, як групи дійдуть загальної думки, обговорення переноситься у велику групу або клас.

Ще один варіант вправи носить назву «Протилежності». Ця вправа передбачає дві протилежні відповіді і попередню роботу у двох групах. Своєрідність вправи в тому, що протягом її виконання учні можуть змінити свою думку і перейти до іншої групи, якщо її аргументи здадуться їм більш переконливими.

За допомогою цих вправ розвивається вміння логічно розмірковувати над багатьма складними питаннями, серед яких проблеми здорового способу життя. Вправи з визначення цінностей побудовані так, щоб кожен міг думати за себе і висловлювати свій особистий погляд на проблему. Вони спираються на запитання, що не мають однозначної відповіді. Це змушує підлітків замислитись і визначити для себе свою власну позицію, бути відповідальним за неї, вміти її відстоювати у дискусіях.

Під час виконання вправ немінуча розбіжність думок. В процесі їх обговорення підлітки вчаться умінню адекватно реагувати на чужі думки, які суперечать їхнім особистим поглядам. Такий підхід до розуміння складних проблем допомагає підлітку почуватися впевнено і спокійно у взаєминах з однолітками і педагогом.

До перерахованих активних методів, які успішно використовують у формуванні здорового способу життя учнів можна додати

«психодраму», «фантастичний вибір», недописане речення (діалог) та інші.

Отже, у роботі з формування здорового способу життя школярів застосовується великий арсенал традиційних і нових педагогічних методів, ступінь їхньої активності залежить, насамперед, від майстерності вчителя, від його розуміння специфіки кожного з методів, володіння прийомами та засобами активізації розумової та практичної діяльності учнів.

Активність педагогічного методу і прийому зростає за таких умов:

- врахування інтересів та потреб класу або групи учнів;
- організації в колективі такого клімату, який би заохочував дітей до взаємодії;
- поєднання різноманітних форм, прийомів, засобів, технік, які б забезпечували високий рівень участі школярів у навчальній або виховній діяльності;
- практичного спрямування набутих валеологічних знань і вмінь учнів;
- спонукання школярів до самостійного здобуття знань, вибору на користь активної діяльнісної позиції в їх опануванні.

Добре зарекомендували себе методики, запропоновані Н.Є. Щурковою — етичні, психологічні та філософічні заняття. Вони сприяють моральному розвитку учнів, допомагають їм визначити життєві цінності, серед яких одні з найвищих — людське життя і здоров'я.

У процесі кожного з видів валеологічної діяльності застосовується ще цілий ряд інших засобів виховання. Перелічимо деякі з них. Це науково-популярна література з проблем збереження здоров'я (книги, газети, журнали, плакати з рекламою здорового способу життя), художня література, яка сприяє формуванню духовного здоров'я молоді. А також музеї, виставки, огляди художньої самодіяльності, театри, музичні вистави та ін. Це радіо і телебачення, комп'ютерна газета, реклами здорового способу життя. Все більше місце в житті підлітків займають засоби масової інформації та Інтернет, шкільні радіо- та телестудії.

Серед засобів здоров'язбереження велике значення мають екскурсії на природу і створення живих куточків в класах і рекреаціях, квітники на подвір'ї школи. Розвиток фізичних якостей неможливий без добре обладнаних спортивних майданчиків та спортивних зал.

Важливим засобом формування умінь і навичок здорового способу життя та позитивного ставлення до здоров'я є класні колективи та клубні об'єднання старшокласників. Як зазначає В.М. Лізинський, «колектив хороший тоді, коли внаслідок спілкування і сумісних діяльностей всі його учасники стають кращими» [16].

Найкраще навчання рефлексивній діяльності здійснюється в процесі тренінгових вправ, які дають можливість перебудувати неадекватну самооцінку підлітків, сформувати в них внутрішню потребу до самовдосконалення. Підвищенню рівня самосвідомості та саморегуляції підлітків сприяють завдання, спрямовані на аналіз власних вчинків, виявлення особистого уміння самостійно знаходити причини своїх невдач та нездоров'я, робити практичні висновки.

В роботі зі стимулювання в старшокласників свідомої мотивації до формування, зміцнення та збереження власного здоров'я корисно спиратися на дослідження вчених Ю. Бабанського [29; 30], О. Вульфовича [88], які дозволили виділити низку характерних ознак того, що навчально-виховний процес набуває особистісно-вольової спрямованості в школярів:

1. Сприйняття настанов щодо здорового способу життя, що набуває найважливішого життєвого значення й цінності для особистості.

2. Сприйняття учнями можливості вибору форми навчання й здоров'ятворчої діяльності.

3. Залучення учнів до творчого осмислення положень здорового способу життя, доповнення й розширення їх через спільну творчість і виховання.

4. Вироблення власного стилю й системи здорового способу життя.

5. Проблемно-критичне сприйняття факторів екології учнями й педагогами, важливості оздоровчого процесу, шляхів його вдосконалення.

6. Розробка вчителем власної системи педагогічної діяльності, спрямованої на оздоровлення учнів і самого себе.

7. Реалізація у формуванні культури здоров'я рівня труднощів, виходячи з розвитку учнів.

8. Розробка вчителем і учнями власної системи діяльності, спрямованої на оздоровлення навколишнього середовища.

Формування позитивної мотивації може відбуватися двома шляхами: 1) старшокласник сприймає завдання, цілі, види діяльності, що пропонуються йому, і перетворює їх на реально діючі; 2) організація спеціального процесу, що актуалізує окремі якості особистості й показує необхідність їх розвитку (триваліший шлях) [8]. Обидва шляхи використано в нашій роботі для формування позитивної мотивації здоров'я.

Позаурочна діяльність включає активні, інтерактивні форми:

1. Проведення науково-дослідної діяльності школярів з впливу чинників довкілля на здоров'я з метою коригування здоров'язберігаючих технологій і для аргументованого переконання учнівської молоді в необхідності дотримання гігієнічних вимог.

2. Упровадження основного проекту виховного процесу «Кроки у XXI ст.» та інших проектів, пов'язаних з формуванням культури здоров'я у старшокласників.

3. Щорічна участь у конкурсах («Сто чудес України», «Краса й біль України», «Вода — джерело життя»), конференціях, змаганнях, обласних краєзнавчих зльотах з питань екології довкілля.

4. Застосування елементів арт-терапії (зміцнення здоров'я за допомогою мистецтва), театральна діяльність, зокрема за темою «Здоровий спосіб життя», з метою профілактики стресів, формування позитивної емоційної сфери учнів (духовне здоров'я).

Оволодінню практичними навичками здорового способу життя сприяє участь у фахових гуртках, спортивних секціях, інших формах виховної роботи.

З метою створення системи роботи з формування свідомого ставлення учнів до власного здоров'я на початку навчального року вивчається психосоціальна характеристика учнів та їхнього оточення, зокрема здоров'язберігаюче середовище навчальних закладів. На основі аналізу зібраної інформації формулюється проблема, визначаються пріоритетні потреби, цілі й завдання, прогнозується, моделюється й обґрунтовується майбутня діяльність, обираються методи й засоби втручання, визначаються оцінні критерії, розробляється план дій. Це спонукає значну частину учнів включитися в науково-дослідну, пошукову, проектну діяльність. Розширюються уявлення старшокласників про себе, колектив (клас, сім'ю, школу), здоровий спосіб життя, способи та механізми збереження й зміцнення власного здоров'я, крім того, формуються ціннісне ставлення до здоров'я та екологічна компетентність.

Програми роботи мають передбачати застосування вироблених навичок дотримання здорового способу життя, організацію індивідуальної оздоровчої діяльності, стимулювання прояву самостійної творчості на тлі взаємодії педагогів і старшокласників.

При цьому оздоровча технологія розглядається як закономірна послідовність взаємопов'язаних дій педагогів і школярів, спрямованих на зміцнення здоров'я, які гарантують успішну реалізацію оздоровчих завдань при забезпеченні комфортних умов суб'єктам освітнього процесу. Отже, оздоровча технологія є системоутворювальним засобом розвитку культури здоров'я старшокласників, оскільки дозволяє формувати в школярів ціннісне ставлення до здоров'я та набувати ними необхідних здоров'язберігаючих знань, умінь і навичок, які стимулюють прояв рефлексії, емоційно-вольових якостей з метою регуляції здоров'язберігаючої діяльності.

До оздоровчих технологій і методик їхнього застосування відносимо:

1) оздоровчі технології, спрямовані на духовний аспект здоров'я: знання основних методик самопізнання, основних методів і прийомів самовиховання й самовдосконалення, знання особливостей застосування методу словесно-образного, емоційно-вольового керування станом людини;

2) оздоровчі технології, спрямовані на психічний аспект здоров'я: метод психокорекції (Г. Ситін), основи психологічної й психофізіологічної саморегуляції, аутогенне тренування й релаксації з метою зняття психоемоційного стомлення й профілактики захворювань, психологічні тренінги;

3) оздоровчі технології, спрямовані на фізичний аспект здоров'я: оздоровче дихання, раціональне харчування при фізичних навантаженнях, загартовування сонцем, повітрям, водою, моржування [2; 3; 8; 9].

Індивідуально-оздоровчі системи базуються на принципах розробки ІОС; вікових особливостях фізичного, психічного й духовного розвитку учнів; знаннях оздоровчих систем валеологів-практиків; особливостях індивідуальних та статі тощо.

Індивідуально-оздоровчі програми засновано:

1) на необхідності застосування фізичних навантажень, руху (М. Амосова, В. Болотова та ін.);

2) з урахуванням програми температурного загартовування (С. Кнестпа);

3) з урахуванням програм й елементів оздоровчих систем, у яких підкреслено необхідність природного функціонування людського організму, неприпустимість застосування лікарських препаратів, хімічних речовин, нікотину, алкоголю, наркотиків.

Регулятивний вплив технології полягає в такому:

- визначенні основ результативності своєї діяльності;
- залученні кращих досягнень науки й досвіду для наближення до очікуваного результату;
- розбудові діяльності на інтенсивній, тобто максимально науковій, а не екстенсивній основі;
- приділенню більшої уваги прогнозуванню певного виду діяльності з метою попередження й корекції негативних явищ у ході виконання;
- використанні інноваційних прийомів та інформаційних засобів.

Під час позакласної діяльності використовуються такі форми групової роботи: «вертушка», «велике коло», «мозковий штурм», «акваріум».

Найбільш проста форма роботи — «велике коло»: учасники сідають по колу й починають протягом певного часу записувати на аркуші пропозиції для вирішення проблеми, сформульованої вчителем.

Потім кожен учасник зачитує свої пропозиції, за якими проводиться голосування, розробляється спільне рішення, що фіксується на дошці. Так можна розробляти інструкції, проекти, шляхи вирішення проблем здоров'язбереження. «Акваріум» — форма діалогу, коли малій групі старшокласників пропонують обговорити проблему перед іншими. Учасники аргументують свої думки, спілкуються, реагують на чужі докази, запобігають виникненню конфліктів.

Особливість інтерактивних форм і методів полягає в тому, що в їх основу покладено міжпредметні зв'язки й знання з педагогіки, психології, соціології, медицини та права. Ними здебільшого користуються при застосуванні активних форм і методів роботи: тренінгів, рольових ігор, диспутів, різноманітних виховних вправ, аналізу проблемних ситуацій, дебатів тощо.

У позакласній виховній роботі, як і в навчальній, одним з важливих моментів є стимулювання пізнавального інтересу. Спонукальним початком активної розумової діяльності є не примус до активності, а виникнення бажання в старшокласників вирішити проблему. Перевагу отримує не зовнішня мотивація (отримання оцінки), а внутрішня, тобто в них зароджується зацікавленість допомагати іншим, взаємодіяти з ними, упевненість, що учні можуть багато чого досягти в житті.

Підготовка й проведення брейн-рингів, інтелектуальних конкурсів та марафонів з питань здоров'я, здорового способу життя є великим стимулом і надалі брати активну участь у подібних формах роботи. Формування пізнавального інтересу пов'язане із інтелектуальною, вольовою та емоційною сферами особистості і є результатом їхньої взаємодії. Пізнавальний інтерес є сполучною ланкою для вирішення триєдиного завдання: навчання, розумового творчого розвитку та виховання особистості. У старшокласників поліпшується пам'ять, увага, мислення підвищується в цілому розумова працездатність.

Доведено, що творчість є одним з головних чинників збереження здоров'я людини протягом життя, тому в позакласній діяльності важливо створювати умови для творчості. Творче виконання завдань (проектних, пошукових, науково-дослідних, підготовка й проведення презентацій) передбачає вибір, у першу чергу самими школярами, способу їх вирішення.

Включення в процес пізнання емоційно-почуттєвої сфери дозволяє спрямувати виховний процес на формування психічного й духовного аспектів здоров'я. Яскравість, емоційність матеріалу позакласних та позашкільних занять, схвилюваність самого вчителя з величезною силою впливають на цей процес. Інформація, забарвлена емоціями, краще запам'ятовується старшокласниками, набуває особистісного змісту.

Серед сучасних форм виховання старшокласників — клубна діяльність.

Ця форма роботи дозволяє не розділяти педагогічні засоби виховання, поєднувати валеологічні знання з безпосередньою діяльністю щодо їх реалізації, сприяє формуванню, підтримці інтересу до предмету занять і надає можливість вибору способу застосування здібностей.

Смисл і призначення валеологічного клубу «Школа здоров'я» — забезпечити позитивну особистісну Я-концепцію як основу становлення культури здоров'я.

Зустрічі у клубі можна проводити за трьома напрямками: «Я і моє здоров'я», «Пізнай себе», «Здоров'я і навколишнє середовище». Клуб активно використовує метод самопізнання: твір — сповідь, твір-самоаналіз «Автопортрет», твори «Що ти робиш, щоб бути здоровим?», «Я і здоровий спосіб життя». Інтеграцію різних прикладних аспектів психології, елементів психотерапії, організацію розумової праці, культуру емоцій забезпечують тренінгові заняття, рольові ігри.

Відносно новими методами у навчанні здоров'я, спрямованими на активізацію резервних можливостей дитини, є суггестопедія — метод, оснований на сугестії, тобто навіюванні (автор — болгарський вчений Г. Лозанов); релаксопедія; метод субсенсорних впливів, заснованих на ефекті великої кількості повторів слабких підкоркових сигналів; аудіовізуальний і аудіолінгвальний.

Важливим здоров'язбережувальним фактором є театротерапія. Заняття з театротерапії прищеплюють дитині навички, які допомагають їй адаптуватися в складних життєвих ситуаціях, тобто уберектися від емоційних і інформаційних стресів, зберегти психічне здоров'я. Засобами театротерапії можна розвивати мислення, фантазію, прищеплювати моральні риси дитині. Це читання казок, «Театр біля мікрофона». Можна спробувати запропонувати дитині переказати сюжет, визначити головну думку тексту. Як результат — мисляча, емоційна особистість з поставленим голосом, правильним мовленням, яка може впливати на рух людства до вдосконалення.

Хороші результати щодо збереження і зміцнення здоров'я має робота з музопластики. На заняттях дитина вчиться свідомо розпоряджатися своїм тілом, розуміти кожний рух танцю в його найпростіших елементах і складних комбінаціях, розрізняти ритм і темп музики, погоджувати свої рухи з нею.

Рух у ритмі, заданому музикою, сприяє ритмічній роботі усіх внутрішніх органів і систем, що при регулярних заняттях веде до оздоровлення організму. Таким чином вирішується завдання загального зміцнення організму.

Важливим є лікувальний ефект. Про цілющу силу мистецтва, про те, що за його допомогою лікують багато хвороб, відомо вже давно. Проте про благотворний вплив танців знає небагато хто. Уроки музопластики мають і психотерапевтичну дію, допомагаючи вирішувати психологічні проблеми. Не випадково останіми роками виник новий соціальний рух, побудований на відчутті темпу, використанні музопластики, — флешмоб. Це явище можна вважати природним прагненням молоді до здоров'я і здорового способу життя.

Висновки

Одне з найважливіших завдань сучасної освіти — допомогти дитині реалізувати свій потенціал. Але потенціал не можна розкрити, якщо людина не володіє хорошим здоров'ям. Від стану здоров'я залежать фізичні можливості, працездатність, життєва і соціальна мотивація.

Серед провідних особистісних функцій людини є ставлення до власного здоров'я як найважливішого фактора реалізації життєвих смислів і цілей. Особливу актуальність для педагогіки представляє проблема здоров'я старшокласників, а серед них — дітей, які залишилися в силу тих чи інших причин без опіки батьків. Досвід свідчить, що у більшості вихованців закладів інтернатного типу відсутній позитивний досвід ставлення до здоров'я, не сформовані уявлення про способи його збереження та моделі поведінки, яка сприяє збереженню здоров'я.

Ставлення людини до здоров'я складається як оцінка і усвідомлення його значення в людському житті та в суспільно-історичній практиці. Це означає, з одного боку, морально духовну позицію людини щодо здоров'я, з іншого — практичне втілення знань про способи його збереження.

Основними особистісними утвореннями, які входять до структури свідомого ставлення до власного здоров'я є:

- усвідомлення учнями сутності понять із сфери здоров'я і здорового способу життя; поглиблення валеологічних знань, самоосвіта і самопізнання, уявлення про місце здоров'я в ієрархії цінностей (когнітивний компонент);
- наявність внутрішньої і зовнішньої мотивації щодо збереження і зміцнення здоров'я; задоволення в оздоровчій діяльності особистісних потреб у самовираженні, самоствердженні та самореалізації; наполегливість та задоволення від успіхів в оздоровчій діяльності (мотиваційно-ціннісний компонент);
- самостійне планування та здійснення оздоровчої діяльності, аналіз її результатів та прогнозування наслідків; відповідальність за стан свого здоров'я; ініціативність і активність у виконанні оздоровчих заходів.

Широкі можливості формування свідомого ставлення до власного здоров'я старших підлітків визначаються розвитком самосвідомості, сприйняттям певної системи моральних самооцінок, розумінням психічних особливостей, що притаманні учням цього віку.

Важливою складовою в процесі формування свідомого ставлення учнів до власного здоров'я є оптимальна організація навчально-виховного процесу з озброєння учнів знаннями, уміннями і навичками, які сприяють збереженню і зміцненню здоров'я. Проте необхідним є усвідомлення самими учнями можливості і необхідності докладати зусилля щодо збереження і зміцнення власного здоров'я. Тому в планах роботи інтернатних закладів необхідно передбачати заходи з формування інтересу підлітків до власного здоров'я, стійкої потреби і бажання турбуватися про нього.

Результатом означеної роботи має стати сформованість у старшокласників здорового способу життя. Але це буде можливим, якщо в інтернатних закладах будуть дотримані комфортні психологічні умови освітнього процесу, які допомагатимуть досягти учням і педагогам гармонійних взаємин з оточуючими і з самими собою та сприятимуть формуванню позитивної мотиваційної діяльності.

Валеологічна освітня робота з учнями будеється не лише через спеціальні предмети. У своїй єдності вона включає: 1) валеологізацію усіх навчальних предметів; 2) позаурочну просвітницьку роботу в паралелях; 3) діяльність дитячих об'єднань, клубів, валеологічного десанту та інших форм позаурочної виховної роботи; 4) практичну свідому валеологічну діяльність учнів в навчальний та позанавчальний час.

У процесі формування свідомого ставлення старшокласників до власного здоров'я, навичок турбуватися про нього та здоров'я однолітків, близьких людей використовується широкий спектр різноманітних педагогічних засобів, форм і методів.

Соціальні мотиви старшокласників стають більш диференційованими і дієвими, що зумовлює використання у роботі з ними інтерактивних форм роботи та застосування отриманих знань, умінь і навичок здорового способу життя на практиці.

Література

1. Амосов М. М. Роздуми про здоров'я / Амосов М. М. — К. : Здоров'я, 1990. — 102 с.
2. Безруких М. М. Здоровьеберегающая школа / М. М. Безруких. — М. : Московский психолого-социальный институт, 2004. — 240 с.
3. Бирюкова Ю. Н. Формирование здорового образа жизни у учащихся общеобразовательной школы на основе здоровьесберегающих технологий: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Бирюкова Юлия Николаевна. — Краснодар, 2004. — 190 с.

4. Богданович О.Н. Здоровый образ жизни. Внеклассные мероприятия: практическое пособие для педагогов, классных руководителей, заместителей директоров общеобразовательных учреждений/О.Н. Богданович. — Мозырь : Белый ветер, 2009. — 109 с.
5. Власюк Г.І. Формування у старшокласниць прагнення до здорового способу життя: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Г.І. Власюк. — К., 1995. — 210 с.
6. Воспитание детей в школе: новые подходы и новые технологии/[под ред. Н.Г. Щурковой]. — М. : Новая школа, 1998. — 207 с.
7. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. — К. : Либідь, 1997. — 206 с.
8. Здоровьесберегающие педагогические технологии: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений. — М. : Академия, 2008. — 192 с.
9. Здоровьесберегающие технологии в общеобразовательной школе: методология анализа, формы, методы, опыт применения: методические рекомендации / [под ред. М.М. Безруких, В.Д. Сонькина]. — М., 2002. — 260 с.
10. Кабаева В.А. Формирование осознанного отношения к собственному здоровью у подростков: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07/В.А. Кабаева. — М., 2002. — 280 с.
11. Капранова Г.В. Формування культури здоров'я старшокласників загальноосвітньої школи у промисловому місті: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07/Г.В. Капранова. — Луганськ, 2010. — 290 с.
12. Ковалько В.И. Здоровьесберегающие технологии в начальной школе /В.И. Ковалько. — М. : ВАКО, 2004. — 296 с.
13. Кон И.С. Психология старшокласника/И.С. Кон. — М. : Просвещение, 1982. — 34 с.
14. Куликов В.А. Формирование мотивов здорового способа жизни у подростков в средней общеобразовательной школе: автореферат дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук : 13. 00. 01/В.А. Куликов. — Киров, 2002. — 181 с.
15. Лапаєнко С.В. Формування ціннісних орієнтацій старших підлітків на здоровий спосіб життя: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01/С.В. Лапаєнко. — К., 2000. — 190 с.
16. Лизинський В.М. Практичне виховання в школі: [методи й організація]/В.М. Лизинський. — Х. : Ранок, 2007. — 160 с.
17. Личко А.Е. Психология отношений как теоретическая концепция в медицинской психологии и психотерапии/А.Е. Личко // Журнал невропатологии и психиатрии им. Корсакова С.С. — 1977. — № 2. — С. 183-188.
18. Макеева А.Г. Педагогическая профилактика наркотизма школьников: методическое пособие для учителя/А.Г. Макеева; [под ред. М.М. Безруких]. — М. : Просвещение, 2005. — 62 с.
19. Митяева А.М. Здоровьесберегающие педагогические технологии: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений/А.М. Митяева. — М. : Академия, 2008. — 192 с.
20. Національна доктрина розвитку освіти України у ХІ столітті / Міністерство освіти і науки України. — К. : Шкільний світ, 2001.

21. Несімчук А. С., Падалка О. С., Шпак О. Г. Сучасні педагогічні технології: навч. посібник / А. С. Несімчук, О. С. Падалка, О. Г. Шпак. — К. : Просвіта, 2000. — 368 с.
22. Оржеховська В. М. Методологічні засади діяльності освітнього закладу, спрямованої на здоров'я / В. М. Оржеховська // Вісник АПН України. — 2009. — № 4. — С. 5-17. — (Педагогіка і психологія).
23. Педагогічні технології у неперервній професійній освіті: монографія / [С. О. Сисоєва, А. М. Алексюк, П. В. Воловик та ін]; за ред. С. О. Сисоєвої. — К. : ВППОЛ, 2001. — 502 с.
24. Полетаєва Н. М. Научно-практические основы валеологической педагогики / Н. М. Полетаева. — СПб. : РПТУ им. А. И. Герцена, 2001. — 210 с.
25. Психология здоровья: [учебник для вузов / под ред. Г. С. Никифорова]. — СПб. : Питер, 2006. — 279 с.
26. Сонькин В. Д. Здоровьесберегающие технологии в общеобразовательной школе: методология, формы, методы, опыт применения / В. Д. Сонькин. — М. : Триада-фарм, 2004. — 380 с.
27. Смирнов Н. К. Здоровьесберегающие образовательные технологии в работе учителя и школы / Н. К. Смирнов. — М. : АРКТИ, 2003. — 320 с.
28. Смирнов Н. К. Здоровьесберегающие образовательные технологии и психология здоровья в школе / Н. К. Смирнов. — М. : АРКТИ, 2005. — 280 с.
30. Сухомлинський В. О. Павлівська середня школа: вибрані твори в 5 т. / В. О. Сухомлинський. — К. : Радянська школа, 1977. — Т. 4. — 390 с.
31. Сухомлинський В. О. Народження громадянина: вибрані твори в 5 т. / В. О. Сухомлинський. — К. : Радянська школа, 1977. — Т. 3. — 670 с.
32. Толковый словарь русского языка: в 4 т. / [под ред. Д. Н. Ушакова]. — М. : Советская энциклопедия, 1947.
33. Формування життєвої компетентності вихованців у закладах інтернатно-типу: [науково-методичний посібник / керівник авторського колективу Л. В. Канішевська.]. — 2007. — 172 с.

Додатки

Додаток А

Анкета для виявлення рівня сформованості культури здоров'я в старшокласників

Шановні учні! Вам пропонується відповісти на питання анкети з метою участі в експерименті з формування культури здоров'я. Бажаємо успіху!

Кожному запитанню анкети відповідає набір тверджень. Оцініть, будь ласка, кожне твердження, поставивши позначку (x) у відповідній колонці.

Зверніть увагу, що до деяких запитань варіанти відповідей не передбачені. Вам необхідно вписати свої відповіді на ці запитання.

I.	Валеологічна освіченість	Знаю добре	Знаю не-достатньо	Знаю погано	Приміт.
1.	Індивідуальні особливості власного організму				
2.	Основні захворювання та їх профілактика				
3.	Шкідливі звички та їх попередження				
4.	Надання першої долікарської допомоги				
5.	Поняття про здоров'я й здоровий спосіб життя				
6.	Знання про працездатність, профілактику втоми та стресів				
7.	Народні методи лікування, національні традиції				
II.	Цінність здоров'я, прагнення до здорового способу життя, інтерес до екологічних проблем	Важливо	Не дуже важливо	Неважливо	Важко відповісти
1.	Наскільки для вас важливе міцне здоров'я				
2.	Дотримання здорового способу життя				
III.	Ваше ставлення до систем оздоровлення	Так	Не завжди	Ні	Важко відповісти
1.	Чи читаєте Ви матеріали про здоров'я?				

2.	Чи прагнете поліпшити знання про здоров'я?				
3.	Використовуєте оздоровчі системи, нетрадиційні методи?				
4.	Розробляєте самі програми з оздоровлення?				
IV.	Оцінка здорового способу життя	Важливо	Не дуже важливо	Не важливо	Важко відпов.
1.	Режим дня				
2.	Рухова активність				
3.	Повноцінний відпочинок				
4.	Достатній сон				
5.	Раціональне харчування				
6.	Відсутність шкідливих звичок				
V.	Оцінка психічного стану здоров'я. Чи задоволені Ви стосунками з людьми?	Так	Не завжди	Ні	Важко відпов.
1.	Стосунками з товарищами по навчанню				
2.	Взаєминами з викладачами				
3.	Взаєминами в сім'ї				
4.	Уміннями вийти зі стресової ситуації				
5.	Чи впевнені Ви в собі?				

VI. Як Ви оцінюєте своє фізичне здоров'я?

1. Чи змінилося Ваше здоров'я за останні два роки? не змінилося; покращало; погіршало.
2. Як часто хворієте на гострі респіраторні захворювання? рідко (1 раз на рік); хворію нечасто (1-2 рази на рік); хворію часто (більше 2 разів на рік).
3. Чи з'явилися у Вас нові хронічні захворювання? так; ні; важко відповісти.
4. Оцініть показники Вашого здоров'я за два останні роки (що змінилося): а) зір: так, ні; б) слух: так, ні; в) постава: так, ні.

Запитання для проведення фокус-групи

I. Валеологічна освіченість

1. Як би Ви в кількох словах визначили, що таке здоров'я?
2. Як Ви вважаєте, які чинники мають найбільш істотний вплив на стан Вашого здоров'я?
3. Як би Ви в кількох словах визначили, що таке здоровий спосіб життя?
4. Що Ви знаєте про глобальні проблеми людства?
5. Розкрийте сутність поняття «стрес», які заходи профілактики Ви знаєте.
6. Якими оздоровчими технологіями Ви володієте?

II. Участь у заходах, що пропагують здоровий спосіб життя, і природоохоронній діяльності

1. Чи берете участь в оздоровчих заходах, у яких саме?
 2. Чи берете участь у природоохоронній діяльності, якій саме?
- Ваше ставлення до екологічних проблем.

Щиро вдячні Вам за відверті відповіді.

Форми роботи з формування свідомого ставлення до власного здоров'я (9 клас)

1. Напишіть побажання собі й іншим (аркуш поділений навпіл).
2. Підрахуйте свої тимчасові витрати, складіть діаграму. Подумайте, на що Вам бракує часу й чому.

Конкурс «Головні дати»

Яке свято ми відзначаємо 1 січня? 8 березня?

Чи знаєте ви дати свят здоров'я?

Календар здоров'я:

11 лютого — Всесвітній день хворого.

11 березня — Міжнародний день боротьби з наркоманією та ін.

Інститут харчування «Смачного і міцного здоров'я»

Мета: формувати знання про раціональне харчування і його користь у житті людини.

Завдання:

- розповісти учням про значення харчування у житті людини;
- розкрити сутність поняття «збалансоване харчування»;

- виховувати бережливе ставлення до власного здоров'я.
Підготовча робота: двом учням пропонується підготувати повідомлення на тему «Як харчувалися в Україні раніше».

Хід заняття

I. Організаційний момент. Вступне слово учителя.

II. Аналіз результатів дослідження стану здоров'я дітей України (взяти з преси, офіційних повідомлень, статистичних даних).

III. Харчування в житті людини. Рекомендації фахівців людям з різними типами темпераменту.

IV. Гра «Смачний стіл». Кожен учень пише на паперових тарілочках назву улюбленого блюда і прикріплює на дошці («столі»).

Питання до класу:

— Які з цих блюд більш корисні, які — менш?

— Які страви можна приготувати з яблука, картоплі, буряка?

V. Збалансоване харчування. Слово учителя або повідомлення учнів. На плакаті — основні правила, яких слід дотримуватись, виконуючи програму натурального харчування.

VI. Правила прийому їжі. Конкурс на краще знання правил або гра «За столом».

VII. Сторінка історії «Як харчувалися в Україні».

VIII. Рефлексія.

Пізнавальна гра «Красиво, смачно, корисно»

Хід заняття

I. Організаційний момент «Кольорові фігурки»

II. Конкурс «Презентація напоїв»

III. Конкурс «Поки є хліб і вода — все не біда».

IV. Повідомлення учнів «Чим корисний хліб?», «Чим корисна вода?». Конкурс «Гуляєш — кричи, сів їсти — мовчи» (правила поведінки за столом).

V. Вікторина «12 питань здоров'я»:

1. Перший лікар, праці якого збереглися до нашого часу.
2. Ритмічні рухи стінок артерії, за якими визначають роботу серця.
3. Які фрукти, овочі, рослини використовують для зниження температури, при лікуванні простуди?
4. В яку пору року краще починати загартовуватися?
5. Чому не можна гризти нігті?
6. Листя яких рослин використовують при забогах, кровотечі?
7. Сок якої рослини використовують замість йоду?
8. Хто такі «моржі»?
9. Чи можна давати свій гребінець іншим людям?
10. Хто такі йоги?
11. Чому не можна пити воду з річки, озера та інших природних водойм?

12. Чому не можна гладити бездомних котів, собак?

VI. Конкурс «Овочі і фрукти корисні продукти».

VII. Підведення підсумків. Нагородження переможців вітамінами.

10 клас

Пізнавальне заняття «Біологічні ритми і наше життя»

Пізнавальне заняття «Кулінарний атлас світу».

Тематичний інформаційний час «Відстань між першим уколом і смертю — 5 років»

Додаток Д

Оздоровча програма для старшокласників «Будь здоровий!»

1. Вправа для очей

Після читання, письма чи іншого навантаження на органи зору рекомендується виконувати вправи, що знімають втому очей.

Вихідне положення — сидячи.

Перший варіант: міцно зажмурити очі на 3-5 сек., потім розплющити на 3-5 сек. (повторити 6-8 разів).

Другий варіант: головою виписувати букви російського, українського, англійського алфавітів (виконувати двічі-тричі на день).

2. Вправа на очищення дихання

Ця вправа зміцнює нервову й дихальну системи. Її потрібно виконувати в такій послідовності:

- повільно вдихнути повітря;
- затримати дихання;
- скласти губи трубочкою, ніби ви приготувалися свистіти;
- видихати короткими сильними поштовхами все повітря, що є в легенях;
- за потреби зробити наступний вдих, не пересилоючи себе.

3. Повне дихання йогів

Вправа заспокоює нервову систему, покращує роботу серця, легенів, печінки, кишечника. Її рекомендують виконувати після сильного охолодження, фізичного чи розумового навантаження, для профілактики захворювань.

Вправи виконуються сидячи, стоячи або під час ходьби:

- зробити сильний вдих;
- зусиллям м'язів живота поволі його надути;
- не спускаючи живіт, глибоко вдихнути;
- поволі видихаючи, втягнути живіт;
- поволі закінчити видих.

Видих повинен бути у два рази довшим за вдих. Дихати слід рівномірно, без напруги й лише носом. Якщо після видиху й вдиху виникає потреба зробити паузу, вона має тривати не більше 1-2 сек.

4. Вправа на розвиток пам'яті

Вихідне положення — стоячи.

Виконувати в такій послідовності:

- стати прямо, ноги разом, руки опущені, дивитися на підлогу;
- зосередити увагу на перенісці;
- різко й швидко вдихнути через ніс;
- зробити короткий неглибокий вдих;
- чергувати вдих — видих 10 разів;
- кожні 10 днів додавати по 1 разу (загалом до 25 разів).

5. Вправа для тренування уваги

Виконувати таким чином:

- прокинувшись уранці, дивитися на будь-який предмет і, не відводячи від нього погляду, намагатися якомога довше думати про його різні властивості (звичні й фантастичні), зв'язки з навколишнім світом;
- записати час, протягом якого вам удалося зосередитися на цьому предметі.

Тривалість вправи залежить від вашої здатності зосереджуватися. Рекорд — 15 хв.

6. Валеологічний масаж

Усі органи нашого організму тісно взаємопов'язані. Щоб поліпшити самопочуття, функціонування кровоносної, дихальної та імунної систем, роботу мозку, виконуйте масаж рефлекторних зон рук.

Натискайте сильно, але безболісно в такому порядку:

1. Масажуйте кінчики пальців (окрім великого) правої й лівої рук — покращує дихання, очищує ніс.

2. Масажуйте зону між великим і вказівним пальцями правої та лівої рук — активізується зона бронхів.

3. Натискайте на точки між рештою пальців правої й лівої рук — мобілізуються імунні сили організму.

4. Розтирайте подушечки великих пальців — краще працюватиме мозок.

5. Масажуйте пальці по довжині — покращиться концентрація уваги, зменшиться нервозність.

6. Потирайте ребром долоню однієї руки об долоню другої — стабілізується кровообіг.

7. Вправа «Ухвалення рішення»

Намагайтеся подумки відповісти на такі запитання:

1. Уявіть етапи вашого життя у вигляді сходинок, якими ви піднімаєтесь все вище й вище. На якій сходинці ви зараз? Опишіть свій стан, що ви зараз відчуваєте й думаєте?

2. Що ви хотіли б змінити у своєму житті найбільше? Ви повинні брати до уваги й хотіти змінити тільки те, що залежить від вас, і не бажати того, що залежить від інших.

3. Це ваше бажання, що відповідає голосу вашого внутрішнього «Я», чи, можливо, бажання когось з ваших близьких?

4. Наскільки важливою й необхідною є ця зміна у вашому житті?

5. Від чого вам доведеться відмовитися і що втратити, прийнявши таке рішення? Чи зможете ви пережити ці втрати?

6. Чим ви ризикуєте, ухвалюючи таке рішення?

7. Які переваги ухвалення цього рішення?

8. Уявіть, що ви вже ухвалили таке рішення. Подумки перенесіть-ся на деякий час у майбутнє. У якому місці ви знаходитесь, що думаєте й що відчуваєте? Опишіть усі ваші почуття, думки й відчуття якомога детальніше. Наскільки комфортно вам у цій ситуації?

9. Порівняйте думки й відчуття в уявній новій ситуації з тими, які були до ухвалення рішення. На чию користь це порівняння? Дійте!

8. Правила, за допомогою яких можна розвивати волю й берегти свій час

1. Ставте перед собою реальні цілі.

2. Станьте господарем свого часу.

3. Пам'ятайте: час швидкоплинний!

4. Критично ставтеся до себе та своїх умінь!

5. Умійте долати труднощі!

6. Боріться з власними лінощами та страхом.

7. Аналізуйте свої вчинки та поведінку.

8. Умійте долати власні спокуси.

9. Не дозволяйте іншим людям і пристрастям панувати над собою.

10. Шукайте друзів, які не бояться говорити вам правду.

9. Кілька побажань, як стати успішним

- Знаходьте час для роботи — це запорука успіху.
- Знаходьте час для роздумів — це джерело сили.
- Знаходьте час для ігор — це джерело молодості.
- Знаходьте час для читання — це джерело знань.
- Знаходьте час для дружби — це джерело вашого щастя.
- Знаходьте час для мрії — це шлях до зірок.
- Знаходьте час для вияву відчуттів — це шлях до радості.
- Знаходьте час для радості — це шлях до власного відновлення.

10. Як навчитися легко вчитися?

Проаналізуйте факти.

1. Варто хоч трохи підвищити інтерес, як робота відразу просувається краще.

2. Людина може зацікавитися навіть дуже нудною справою.

3. Робота здається цікавішою, якщо ми налаштувалися на це.

4. Не тільки поведінка залежить від настрою, але й настрої залежить від поведінки.

5. Важливо виробити деяку стратегію — генеральний план боротьби з небажанням навчатися.

6. Спробуємо уявити, що з нами відбувається, коли ми беремося за улюблену справу: задоволено усміхаємося, ретельно готуємося, передчуваючи радість.

Те саме потрібно робити й тоді, коли сідаєш за виконання домашнього завдання з предмета, який не подобається. За законом взаємозв'язку, після деяких повторень обов'язково мають з'явитися гарний настрій і, відповідно, настанова на хорошу роботу, тоді будь-яка справа стане цікавою.

7. Не слід очікувати, що ви відразу й назавжди полюбите навчальний предмет, наприклад, географію, якщо раніше нею не цікавилися. Треба краще працювати над предметом, виконувати роботу ретельніше, уважніше, ніж завжди.

8. Привчити себе виконувати уроки щоразу в один і той самий час, довівши це до автоматизму (деякі психологи вважають, що для вироблення цієї звички потрібно три тижні).

9. Важливо зрозуміти причину невдач. Може, Вам бракує віри в себе?

10. Уявлення про себе, «модель себе» важливі для людини. Вона не може бути красивою, розумною, якщо не відчуває себе такою. Варто тільки довести, що людина гарна, розумна, добра, талановита, і вона справді стає такою, якою її хочуть бачити.

Розглянемо, як будується ця модель, що на неї впливає, особливо, якщо вона погано працює, заважає вчитися із захопленням і взагалі жити гідно. Внутрішнє уявлення про себе охоплює три складові: наскільки успішними є всі ваші дії; як ставляться до вас найближчі й найдороччі люди; наскільки ви вмієте правильно оцінювати свої успіхи, ставлення інших людей до себе.

11. Усі неприємності в школі, небажання вчитися, погані оцінки — усе це наслідок невміння думати. Частіше ми просто не хочемо думати, оскільки це важко.

Розумова праця важча від фізичної, людина швидше втомлюється, а результати не завжди очевидні. Успіхів Вам!

11. Нетрадиційна гімнастика

Вам подобається носити взуття на шнурках? Відомо, що ми все життя зав'язуємо шнурки на взутті так, як навчилися це робити у 2-3 роки.

Перевіримо наші здібності до нетрадиційної гімнастики, виконавши спеціальні вправи:

1. Положення стоячи, ноги разом, руки розведені в сторони на рівні плечей. Одна рука вільно описує коло за годинниковою стрілкою, друга — проти.

2. Права рука описує перед тулубом коло, ліва — вертикальну лінію.

3. Руки на рівні грудей, зігнуті в ліктях, долони вниз. Одна рука робить оберт за годинниковою стрілкою, інша — проти.

12. Вправи для зняття психоемоційного напруження. Релаксація за Г. Бенсоном

1. Сядьте зручно, заплющте очі, розслабтеся (руки, ноги, тіло, обличчя). Дихайте через ніс. Усвідомте своє дихання. Після видиху вимовляйте подумки слово, « один ». Наприклад, вдих — видих — « один »; вдих — видих — « один » і так далі протягом 5 хв. Дихайте легко й природно. Залишайтеся в тому самому положенні. Через 5 хв. можна розплющити очі й поволі встати.

Примітка: не турбуйтеся про те, наскільки успішної й глибокої ви досягли релаксації, не напружуйтеся, дозволяйте релаксації виникати у вашому організмі в довільному темпі. Використовуйте цю техніку раз або двічі на добу в будь-який час, але не раніше ніж через дві години після вживання їжі.

2. Чергування напруги м'язів з їх розслабленням. Сидячи або лежачи в зручному положенні вольовим зусиллям напружте м'язи протягом 5-7 сек., а потім поступово розслабляйте їх протягом 20-30 сек. Повторюйте протягом 3-5 хв.

Додаток 3

Орієнтована програма «Валеологія інтимної культури»

1. Життєвий шлях людини. Особливості статевого дозрівання в ранньому віці.

2. Виникнення культу статі і його прояв в різних культурах.

3. Чоловік і жінка. Історія становлення шлюбно-сексуальних відносин.

4. Стать і свідомість. Еволюція адаптаційних механізмів самосвідомості.

5. Любов і добродіяння. Ціннісна структура людини. Ранжування позитивного і негативного у людині.

6. Соромливість — культурні норми пристойності і ритуальної поведінки.

7. Статева диференціація.
8. Шлюб, сім'я і сексуальні відносини. Причини сімейних конфліктів на сексуальному ґрунті.
9. Еротичне мистецтво і порнографія.
10. Бісексуальна природа людини. Гомосексуалізм.
11. Стать і сексуальність. Біологічні основи сексуальної поведінки. У пошуках гармонії.
12. Християнський аскетизм і інститут шлюбу.
13. Даоське вчення про жіночність.
14. Християнські секти, в основі яких статева атрибутика.
15. Мораль як психологічний прояв дуалізму жіночого і чоловічого.
16. Венеричні хвороби і міри їх попередження.
17. Психологічна природа непристойності.

Додаток К

Сценарій класної години «Скажемо «ні» наркотикам» (10-11 класи)

Важко собі уявити цю благодійну зміну, яка сталася б у всьому житті людському, якби люди припинили одурманювати та отруювати себе горілкою, вином, табаком та опіумом.

Л.М. Толстой

Мета: сформувати в учнів негативне ставлення до наркотиків, допомогти їм усвідомити негативний вплив наркотиків на майбутнє людини.

Попередня підготовка

Учням класу пропонують різні завдання, котрі вони виконують в залежності від особистого інтересу та бажання.

Завдання для всіх учнів — продовжити речення, запропоновані в анкеті.

Анкета:

1. Існує думка, що наркотики — це...
2. Є думка, що наркотики позитивно впливають на...
3. Є думка, що наркотики негативно впливають на...
4. Існує думка, що ти не станеш наркоманом, якщо...
5. Існує думка, що ти станеш наркоманом, якщо...
6. Існує думка, що з наркотиками необхідно боротись...
7. Існує думка, що з наркотиками не можна боротись...

Аналіз відповідей стає основою для підготовки класної години. Результати відповідей повинні бути оформленні у вигляді плакату

та можуть бути заздалегідь запропоновані спеціалістам для аналізу і підготовки до участі в обміні думок під час класної години.

Учням також пропонується скласти список причин, в результаті яких людина стає наркоманом. Класний керівник аналізує список та за допомогою учнів готує плакат «Найчастіші причини наркотичної залежності людини».

Учні розділяються на п'ять груп і виконують наступні завдання:

1. Пошук статистики негативного впливу наркотиків на організм людини.

2. Пошук у художній літературі опису стану людини в період прийняття наркотиків та після нього.

3. Розробка заходів з профілактики наркотичної залежності в соціумі.

4. Розробка рекламних роликів «Молодь проти наркотиків».

5. Підготовка питань для обговорення.

Хід класної години

I. Вступне слово ведучого.

II. Підготовлені учні знайомлять всіх присутніх зі статистикою та аналізують її.

III. Виступ спеціалістів стосовно аналізу результатів думок учнів.

IV. Аналіз плаката «Найчастіші причини наркотичної залежності людини».

V. Обмін думками на тему «Наркотики — свобода або залежність, політ або падіння?».

VI. Думка спеціаліста. Стан людини в період приймання наркотиків та після нього.

VII. «Якби я був президентом...» — розробка учнями заходів з подолання наркотичної залежності молоді.

VIII. Захист проектів рекламних роликів «Молодь проти наркотиків».

Проблемні питання для обговорення:

1. Як можна уникнути наркотичної залежності?

2. Куди необхідно звертатись, якщо тобі пропонують наркотики?

3. Чи необхідно боротися з наркотиками, якщо ти впевнений, що тебе це не зачепить?

4. Чи повинен бути наркоман в ізоляції?

VIII. Підсумки класної години.

Інтелектуально-пізнавальна гра «Мозаїка здоров'я»

- I. Повідомлення учня «З історії виникнення мозаїки».
- II. Складання мозаїки здоров'я: правила харчування; режим дня; загартування; шкідливі звички.
Це цікаво:
Одна викурена сигарета позбавляє організм 25 мг вітаміну С. Щоб поповнити втрату вітаміну, людина, яка викурила 20 сигарет в день, має з'їсти 4 кг апельсинів.
- III. Бесіда «Для чого треба бути здоровим?»
- IV. Гра «Ворог чи друг». Картки зі словами «куріння», «наркоманія», «правила харчування»...
- V. Прислів'я про здоров'я (скласти три прислів'я зі словами, розташованими у довільному порядку).
- VI. Вікторина.
- VII. Рефлексія: м'яч по колу.
«Здоров'я, я бережу тебе, тому я...»

Пізнавальна гра «Лікувати людей – благородна справа»

Заняття у формі гри. 2 команди.

- I. Інформатори готують відповіді та такі питання:
 1. Хто і як лікував людей у давнину?
 2. Які існують лікарі сьогодні?
 3. Хто такий Гіппократ?
 4. Що це за професія – лікувати людей?
 5. Що таке медицина?
 - II. Виступ лікаря-педіатра.
 - III. Гра-конкурс «Медичні речі».
 - IV. Конкурс 2. «Де здоров'я, а де хвороба?»
Перелік слів, які співвідносимо з поняттями «здоров'я» – «хвороба».
Конкурс 3. Кросворд «Лікарі сьогодні».
 - Конкурс 4. «Лікар, який він?» (назвати якості, якими має володіти лікар).
 - V. «Скарбниця корисних порад».
- Учні по черзі дістають зі «скарбнички» корисні поради і зачитують їх вголос.

Розділ IV. ПІДГОТОВКА СТАРШОКЛАСНИКІВ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ ДО ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ

1. Теоретичні засади підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до професійного самовизначення

Становлення і розвиток України як самостійної держави з ринковою економікою актуалізували низку завдань, зумовлених необхідністю підготовки молодого покоління до життя й професійної діяльності в нових соціально-економічних умовах. Їх успішне вирішення передбачає активізацію розробки теоретичних і практичних аспектів проблеми професійного самовизначення учнів старших класів.

Реалії сучасного суспільства призвели до руйнування духовних цінностей, світоглядних переконань молодого покоління. Як наслідок, значна частка школярів, у тому числі й тих, які виховуються в закладах інтернатного типу, орієнтуються лише на легкий заробіток, вважаючи, що його можна одержати шляхом перепродажу, а не виробництва товарів. Продуктивна праця як засіб задоволення матеріальних і духовних потреб поступається місцем престижу прибутків за будь-яку ціну. Такий стан актуалізує важливість проблеми професійного самовизначення старшокласників як передумови успішного залучення до професійної діяльності, визначення якостей, формування яких дало б змогу зростаючій особистості ефективно розв'язати проблему свого професійного майбутнього.

До визначення сутності професійного самовизначення старшокласників, винайдення оптимального змісту, форм і методів педагогічної діяльності школи в цьому напрямі звертаються П. Атутов, І. Бех, Є. Верещак, Л. Гуцан, Д. Закатнов, І. Зарецька, О. Кoberник, М. Левківський, О. Мельник, Л. Морін та інші. Як стверджують дослідники, професійне самовизначення особистості — складний і тривалий процес, що охоплює значний період життя людини. Його ефективність зазвичай визначається ступенем погодженості її психологічних можливостей зі змістом і вимогами професійної діяльності, а також сформованістю в особистості здатності адаптуватися до мінливих соціально-економічних умов, які впливають на влаштування нею своєї професійної кар'єри.

Актуальність проблеми професійного самовизначення учнівської молоді полягає, насамперед, в тому, що випадковий вибір професії призводить до небажаних наслідків: низької продуктивності праці; помилок і браку в роботі; незадоволення і пригніченого стану людини (психічні розлади); економічних втрат на переучування та перекваліфікацію.

Натомість правильний і своєчасний вибір професії у шкільному віці: в 2-2,5 рази зменшує плінність кадрів; на 10-15% підвищує продуктивність праці; в 1,5-2 рази знижує вартість підготовки кадрів [9].

Вибір професії — одне з найважливіших стратегічних рішень у житті людини і важлива комплексна проблема. Це складний акт самовизначення — свідомого вибору суб'єктом життєвої позиції, яка стає вирішальним чинником у виборі способів розв'язання тих чи інших життєвих проблем. За методами вирішення та за змістом робота з професійного самовизначення старшокласників — це соціально-економічна, медико-фізіологічна та психолого-педагогічна проблема, а за сферою впливу — соціальна, результати якої відображаються й на економічному рівні. Процес самовизначення завершується досягненням стабільного становища у тій чи іншій сфері соціального життя й формуванням відповідних переконань, принципів, ціннісних орієнтацій та мотивації.

Професійне самовизначення особистості логічно розглядати як одну із сторін її цілісного життєвого індивідуального самовизначення.

Труднощі теоретичного аналізу проблеми викликані тим, що поняття «самовизначення» використовується в психологічній літературі у досить широкому діапазоні значень, залежно від розуміння певними авторами, по-перше, психологічного змісту процесів індивідуального самовизначення, по-друге, від акцентованих аспектів у вивченні цих процесів різними галузями науки.

Особистісне самовизначення людини відбувається на основі оволодіння суспільно виробленими уявленнями про ідеали, норми поведінки та діяльності. Сьогодні соціальна орієнтація значною мірою визначає професійну самосвідомість індивіда, його професійне самовизначення і професійний вибір.

Процес професійного самовизначення включає розвиток самосвідомості, формування системи ціннісних орієнтацій, моделювання свого майбутнього, побудову еталонів у вигляді ідеального образу професіонала. Специфічні моменти самосвідомості, формування «Я-концепції», яка включає образ «Я-професіонала», залежать від міри узгодження ідеального та реального «образу Я» та ідеального і реального образу професії. Співвідношення «Я-реального» та «Я-ідеального» детермінують вимоги людини до самої себе. Потреби у задоволенні власного «Я» (самоповаги, власної значущості і компетентності) мають реалізовуватися у самоствердженні та самовияві людини, в її прагненні проявити себе. Не лише пізнання, а й здійснення себе формують самосвідомість людини, її «внутрішнє Я», її мотивацію. Здійснення себе в професії включає формування образу професії, особливо на етапі вибору сфери професійної діяльності.

Особистісне самовизначення людини відбувається на основі освоєння суспільно вироблених уявлень про ідеали, норми поведін-

ки і діяльності. Сьогодні соціальна орієнтація багато в чому визначає професійну самосвідомість людини, її професійне самовизначення і професійний вибір.

Психологічний зміст процесу професійного самовизначення може бути представлений з погляду його внутрішніх механізмів або з точки зору процесуальних характеристик.

У психологічному словнику професійне самовизначення представлено як процес прийняття особистістю рішення щодо вибору майбутньої трудової діяльності. Звідси зміст професійного самовизначення полягає в усвідомленні особистістю себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності і передбачає самооцінку людиною індивідуально-психологічних якостей та зіставлення своїх можливостей з психологічними вимогами професії до спеціаліста; усвідомлення своєї ролі у даній системі соціальних відносин і своєї відповідальності за успішне виконання діяльності та реалізацію своїх здібностей; саморегуляцію поведінки, спрямованої на досягнення поставленої мети.

Б. Ананьєв, розглядаючи професійну діяльність як провідну в дорослому віці, вагому значущість надавав вибору професії [3].

З проблемою свободи вибору пов'язує професійне та особистісне самовизначення М. Пряжников, акцентуючи на їх взаємозумовленості та взаємоповпливі [19].

Досліджуючи побудову стратегії життя особистості, К. Абульханова-Славська наголошує на важливості оптимального вибору професійної діяльності, за якого можливе узгодження активності людини, її можливостей з вимогами та умовами даної професії. Саме механізм узгодження активності індивіда й вимог професійної діяльності є, на переконання дослідниці, однією з основних його характеристик як суб'єкта діяльності [1]. Стверджуючи, що життєвий шлях здійснюється свідомо та цілеспрямовано і визначається самою людиною, К. Абульханова-Славська акцентує на необхідності створення відповідних умов життєвої спрямованості, набуття освіти. На її переконання, входження в професію має відповідати рисам особистості, її прагненням і здібностям. Усе це інтегрується у визначенні відповідної стратегії життя як певному універсальному закону, способі самореалізації людини в різних сферах життя. Ознаками стратегії життя названо: вибір цілей, способів життя, визначення його етапів; самореалізацію; створення цінностей самого життя [2].

Американський дослідник Д. Сьюпер стверджує, що вибір професії базується на концепції власної особи, образ якої змінюється в процесі професійного розвитку. На його думку, правильний вибір професії дає змогу реалізувати цей розвиток шляхом самореалізації. До основних факторів професійного розвитку Д. Сьюпер відносить:

- міру вираженості та інтегрованості в єдине ціле інтересів і здібностей;
- обґрунтованість, «розумність», «реалістичність» нахилів (тобто міру усвідомлення та відповідності особистісних характеристик можливостям, які надає суспільство);
- рівень усвідомлення відповідальності за вибір професії у цілому і за окремі рішення, що ухвалюються, зокрема;
- ґрунтовність, тривалість планування майбутнього професійного життя;
- рівень усвідомлення факторів, які супроводжують вибір;
- вміння оцінювати переваги та недоліки різних альтернатив щодо професійного вибору;
- характер реалізації професійних планів [25].

Під професійним самовизначенням у педагогіці розуміють самопізнання та об'єктивну оцінку індивідом власних індивідуальних особливостей, зіставлення своїх професійно-важливих якостей і можливостей з вимогами, необхідними для оволодіння конкретною професією. Це процес прийняття особистістю рішення щодо вибору майбутньої трудової діяльності (вибір професії, професійного навчального закладу, місця працевлаштування) [9].

Образ майбутньої професії досить складне утворення, яке включає емоційні та когнітивні компоненти. Відповідність емоційно-оцінних компонентів суттєвим змістовим компонентам професії робить вибір обґрунтованим і реальним. Для обґрунтованого професійного вибору необхідно також, щоб вимоги з боку професії відповідали можливостям людини. В іншому випадку у самосвідомості людини накопичується негативний життєвий досвід, формуються своєрідні способи вирішення завдань, що постають перед нею, зокрема — втеча від проблем, їх ігнорування.

Професійне самовизначення полягає в усвідомленні особистістю себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності й передбачає:

1) самооцінку людиною власних індивідуально-психологічних якостей та зіставлення своїх можливостей з психологічними вимогами професії до спеціаліста;

2) усвідомлення своєї ролі в системі соціальних відносин і своєї відповідальності за успішне виконання діяльності та реалізацію своїх здібностей;

3) саморегуляцію поведінки, спрямованої на досягнення поставленої мети.

Професійне самовизначення — це багатомірний процес, який можна розглядати з різних точок зору:

- як серію задач, які суспільство ставить перед особистістю, яка формується, і які вона має вирішити за певний період часу;

- як процес поетапного прийняття рішень, за допомогою яких індивід формує баланс між своїми бажаннями та нахилами, з одного боку, і потребами суспільства — з іншого;
- як процес формування індивідуального способу життя, частиною якого є професійна діяльність.

Педагогічне керівництво професійним самовизначенням передбачає організацію й здійснення керуючого впливу на психологічну сферу особистості школяра відповідним арсеналом педагогічних засобів із метою підготовки учня до свідомого та самостійного вибору професії. Педагогічне керівництво процесом професійного самовизначення не слід розглядати як заперечення принципу свободи вибору професії, оскільки:

- професійне самовизначення ніяк не обмежує свободу дій особистості;
- вільний вибір професії не має нічого спільного із стихійністю;
- вільний вибір професії повинен підпорядковуватися свідомій необхідності узгоджувати прагнення та наміри особистості з потребами суспільства;
- вибір професії передбачає співвіднесення власних якостей і можливостей з вимогами, які висуває кожна професія до людини.

Структурним компонентом професійного самовизначення є наявність професійного плану — обґрунтованого уявлення про вибрану сферу трудової діяльності, про способи оволодіння майбутньою професією і перспективи професійного росту. Професійний план — це складова життєвого плану — уявлення людини про бажаний спосіб життя, тобто про соціальний, професійний, сімейний статус, а також про шляхи і способи його досягнення.

До основних компонентів професійного плану належать:

- уявлення про роль праці в житті людини (ціннісно-мотиваційний аспект вибору професії);
- далека перспективна професійна мета (мрія), узгоджена з іншими життєвими цілями (сім'я, рівень матеріального добробуту та ін.);
- ближні професійні цілі (етапи і шляхи досягнення далекої мети);
- резервні варіанти та їх ієрархія;
- знання професій і відповідних професійних навчальних закладів;
- знання своїх можливостей для досягнення поставленої мети (реальна самооцінка внутрішніх і зовнішніх факторів вибору професії);
- знання шляхів підготовки до досягнення поставленої мети і шляхів роботи над собою;

- реальна підготовка до досягнення мети і реалізація окремих компонентів професійного плану в ході пробних пошукових дій;
- при потребі – інший варіант професійного плану, новий професійний вибір у випадку невідповідності можливостей і вибраних перспектив [14].

Професійне самовизначення слід розглядати як елемент більш широких систем:

1) соціального самовизначення, яке передбачає пошук молодого людиною свого місця в житті, в соціальній структурі суспільства;

2) життєвого самовизначення – специфічної форми суб'єкт-об'єктної взаємодії, в якій особистість виступає дійсним суб'єктом життєвого процесу, тобто свідомо включається в перебіг подій, опосередковуючи його творчим ставленням до життя і беручи на себе відповідальність за свої вчинки та дії, як їх автор.

Звідси можна сформулювати провідні завдання професійного самовизначення, які мають орієнтуватися на:

1) формування настановлення на власну активність та самопізнання як основу професійного самовизначення;

2) ознайомлення зі світом професій, потребами ринку праці, правилами вибору професії;

3) забезпечення самопізнання та формування образу «Я» як суб'єкта майбутньої професійної діяльності;

4) формування вміння зіставляти образ «Я» з вимогами професії до особистості та потребами ринку праці й створення на цій основі професійного плану, перевірки його доцільності;

5) формування вміння аналізувати різні види професійної діяльності, враховуючи їх спорідненість за психологічними ознаками та схожістю вимог до людини;

6) створення умов для перевірки можливостей самореалізації у різних видах професійної діяльності шляхом організації професійних проб;

7) забезпечення розвитку професійно важливих якостей;

8) формування мотивації та психологічної готовності до зміни професії і переорієнтації на нову діяльність;

9) виховання загальнолюдських і загально професійних якостей, розумних потреб.

За своєю сутністю професійне самовизначення – тривалий процес, який включає низку етапів. Існують різні підходи до виокремлення етапів професійного самовизначення особистості.

З погляду психології розвитку (вікових особливостей учнів), професійне самовизначення можна поділити на 4 етапи:

1) дитяча гра – виконання певних професійних ролей і окремих елементів пов'язаних з цими ролями поведінки в процесі гри;

2) підліткова фантазія – уявлення себе в мріях представником тієї чи іншої професії;

3) попередній вибір професії – сортування різних видів діяльності та їх оцінка з огляду на інтереси, здібності, систему цінностей особистості;

4) ухвалення остаточного рішення – вибір рівня кваліфікації, обсягу й тривалості професійної підготовки, вибір спеціальності [15].

З погляду педагогіки, професійне самовизначення включає наступні етапи: емоційно-образний – характерний для дітей старшого дошкільного віку; пропедевтичний – характерний для учнів молодшого шкільного віку (1-4 класи); пошуково-зондуючий – характерний для молодших підлітків (4-7 класи); період розвитку професійної свідомості (8-10 класи); період уточнення соціально-професійного статусу (10-11 класи); період входження в професійну діяльність (учні та студенти професійних навчальних закладів); саморозвиток фахівця безпосередньо у професійному середовищі.

До визначення й характеристики професійно важливих якостей старшокласників у процесі профорієнтаційної роботи звертаються Л. Барановська, В. Блюмкін, І. Вільш, З. Охріменко, Т. Сорочан, В. Синявський та інші.

Профорієнтаційні можливості виховання професійно важливих якостей розкриті в працях Л. Ашихміної, Ю. Барабаша, Р. Позінкевича, Б. Федоришина та інших.

Кожна професійна діяльність вимагає від фахівця наявності певного спеціального набору особистісних якостей. Проте в сучасній науковій літературі не утвердився якийсь однозначний погляд щодо їх переліку.

Наприклад, Л. Барановська такими якостями називає відповідальність, наполегливість, добросовісність, терпимість, товариськість.

На думку Н. Побірченко, до професійно важливих якостей належать ініціативність, інтелектуальна працездатність, креативність, урівноваженість емоційно-вольової сфери, відповідальність, схильність до ризику.

О. Короненька серед найбільш значущих для успішного вибору і наступної реалізації професійної діяльності якостей виокремлює цілеспрямованість, відповідальність, самостійність, організованість, ініціативність, поведінкову гнучкість, творче ставлення до обраної діяльності.

До ділових якостей, необхідних професіоналу, Б. Федоришин залічує вимогливість до себе, організованість, відповідальність, самостійність, доброзичливість.

Якостями, які характеризують особистість як суб'єкта професійної діяльності, згідно з позицією О. Мельника, є самовимогливість, ініціативність, наполегливість, стійкість, відповідальність, доміну-

вання інтернальності над екстернальністю, самодостатність. Усі ці якості визначаються як обов'язкові для прояву суб'єктної активності в процесі професійного самовизначення. Завдяки їм, за словами дослідника, людина здатна спрямовувати свою профорієнтаційну діяльність на перетворення зовнішнього об'єктивного світу відповідно до сформованих намірів і планів та на саму себе, зосередитися на процесі цілеспрямованого саморозвитку і самовдосконалення [16].

Отже, основну увагу науковці зосереджують на професійних якостях, необхідних для успішної діяльності в сфері «людина — людина». І це зрозуміло, адже «ресурсом у цій діяльності постає сама особистість, що, з одного боку, створює умови для максимального розкриття її потенціалу, а з іншого — висуває підвищені вимоги до неї» [18].

Звернення до сучасних реалій засвідчує, що часом процес формування професійно важливих якостей є безконтрольним. Це відбувається тому, що ринкові моделі поведінки добре засвоюються дітьми, однак канали трансляції економічної інформації практично не піддаються контролю. Діти швидко засвоюють стереотипи поведінки із засобів масової інформації і починають наслідувати певні патерни, надаючи перевагу егоїстичній поведінці та споживацькому ставленню до життя.

Професійне самовизначення починається в дитинстві. У процесі гри дитина бере на себе різні професійні ролі і програє пов'язану з ними поведінку. Завершується професійне самовизначення у старшому шкільному віці, коли необхідно ухвалити рішення, яке вплине на все подальше життя. У цей час більшої чіткості набуває індивідуальний образ кожної молоді людини, все чіткіше проявляються ті індивідуальні особливості, які у своїй сукупності визначають склад її особистості. В юнацькому віці більш чітких обрисів набувають індивідуальні особливості кожної людини, які у сукупності визначають склад її особистості. Старшокласники суттєво відрізняються один від одного не тільки за темпераментом і характером, а й за своїми здібностями, потребами, прагненнями та інтересами, різним рівнем самосвідомості. Індивідуальні особливості проявляються й у виборі життєвого шляху. Вибір професії та оволодіння нею починаються з професійного самовизначення. На цьому етапі учні мають сформулювати для себе цілком реальне завдання з вибору майбутньої сфери діяльності з урахуванням наявних у них психологічного і психофізіологічного ресурсів. У цей час в учнів формується ставлення до певних професій, здійснюється вибір відповідних навчальних предметів.

Старшокласники суттєво відрізняються один від одного не лише за темпераментом, а й за своїми здібностями, потребами, прагненнями та інтересами, різною мірою самосвідомості. Індивідуальні особливості виявляються й у виборі життєвого шляху. Юність — це вік, коли формується світогляд, ціннісні орієнтації, настановлення [9].

Згідно з поглядами Еріксона, юнацький вік вибудовується навколо процесу ідентичності, який складається із серії соціальних та індивідуально-особистісних виборів, ідентифікації, професійного становлення. Поряд з таким складним особистісним розвитком велику значущість має професійне становлення [10].

На цьому етапі учні мають цілком реально сформувати в себе завдання вибору майбутньої сфери діяльності з урахуванням наявного психологічного та психофізіологічного ресурсів. У цей час у них формується ставлення до певних професій, здійснюється вибір навчальних предметів відповідно до обраної професії.

Експериментальне вивчення (Р. Шаліонов) мотивів навчальної діяльності і професійного вибору старшокласників засвідчило, що визначальну значущість у навчальній діяльності набувають мотиви самовизначення та вузькопрактичні мотиви, у виборі професії спостерігається мотивація «на самих себе». При цьому домінуюча мотивація вибору професії у юнаків не зазнає суттєвих змін з віком. У дівчат відбувається перехід від мотивації на суспільні потреби до загальної мотивації на професію. Навчальна мотивація складається з оцінки старшокласниками різних аспектів навчального процесу, його змісту, форм, способів організації з погляду їх особистих індивідуальних потреб і цілей, які можуть співпадати або не співпадати з цілями навчання.

Як відзначалося вище, старший шкільний вік — це вік, коли завершується дозрівання особистості, складається світогляд, формуються ціннісні орієнтації, настановлення. По суті, це період, коли відбувається перехід від дитинства до початку дорослого життя, необхідного рівня відповідальності, самостійності, здатності до активної участі в житті суспільства і в своєму особистому житті, до конструктивного розв'язання різних проблем професійного становлення.

Професійне становлення — багатомірний та багатоступеневий процес, який можна розглядати як:

- 1) серію завдань, які суспільство ставить перед особистістю, і які необхідно вирішувати протягом певного періоду;
- 2) процес формування індивідуального стилю життя, частиною якого є професійна діяльність;
- 3) процес поетапного ухвалення рішень, які збалансовують схильності та уподобання, з одного боку, та потреби чинної системи суспільного поділу праці — з іншого.

Ці три взаємодоповнюючі підходи підкреслюють різні аспекти проблеми: відповідність потребам суспільства, задоволення особистих потреб та збалансування одного та іншого [136 с.].

Залежно від рівня вихованості учнів, їхні цілі можуть спрямовуватися на вирішення близьких і більш віддалених, як соціально значущих, так і особистісних цілей. Діяльність, обмежена постановкою

та реалізацією егоїстичних цілей, набуває прагматичного характеру, а не створюючого, обмежуючи тим самим розвиток повноцінної особистості.

Продукт діяльності педагога втілюється в психічному образі школярів, у їхніх знаннях, уміннях, навичках, рисах особистості, світогляді, потребах, створенні цінностей предметного та ідеального характеру, сприянні усвідомленню власного зростання (інтелектуального, морального, естетичного, творчого тощо), прагненні до самовдосконалення та саморозвитку.

Продукт діяльності школярів – конкретний вибір професії, в якому реалізуються знання, вміння, пізнавальні можливості. Вони мають усвідомлюватися разом з учителем. Тому професійна підготовка в навчальному закладі має бути не імітацією їх особистої участі і зацікавленості, не формальною, а суспільно корисною, такою, що виховує морально, фізично, духовно здорову особистість.

Необхідно допомогти школяреві обрати саме ту професію, вимоги якої збігалися б з його особистими якостями і можливостями.

Для старшокласників вибір професії – серйозний крок. Але проблема полягає в тому, що вони слабко орієнтуються в наукових основах професійного самовизначення, насамперед педагогічних. Більшості юнаків і дівчат не вистачає загальних знань психології особистості, їм важко розібратися в своїх інтересах, здібностях, якостях і рисах характеру. Їхні уявлення про особистість часто залишаються на рівні побутових суджень [14].

Це актуалізує необхідність проведення цілеспрямованої роботи з підготовки старшокласників до професійного самовизначення.

У педагогіці підготовка особистості до різних видів діяльності визначається як формування здатності до здійснення певних дій, усвідомлення їх змісту, структури, основних параметрів та умов, які впливають на динаміку і стійкість цієї особистісної якості (О. Буднік, М. Дяченко, Ф. Іващенко, Л. Кандибович, Д. Тхоржевський).

Одним із соціальних інститутів, на який покладається завдання підготовки до професійного самовизначення дітей старшого шкільного віку, які є сиротами, або в силу різних причин залишилися без піклування батьків, виступає школа-інтернат. На цей заклад покладається завдання надати учням допомогу в адаптації до нових виробничих відносин за рахунок створення умов для особистісного психологічного росту і праці. При цьому результатом процесу професійного самовизначення має стати вибір майбутньої професії.

Однак, як свідчать дослідження О. Балакіревої, Я. Гошовського, Н. Іванюк, Л. Канішевської, О. Кривов'яза, А. Манько, А. Наточія, В. Слюсаренка, О. Яременка та інших, функціонування шкіл-інтернатів характеризується низкою проблем: обмеженістю сфери спілкування і діяльності вихованців; надмірною заорганізованістю їх

життєдіяльності; домінуванням авторитарної педагогіки, що призводить до формування у дітей «споживацької» психології, породжує «бездіяльну філософію життя». Як наслідок, зміст, форми і методи профорієнтаційної роботи в школі-інтернаті поки що не забезпечують досягнення основної мети професійної орієнтації — формування у старшокласників професійного самовизначення. Істотним гальмом розвитку профорієнтації є те, що вона зазвичай розрахована на деякого усередненого учня; відсутній індивідуальний, диференційований підхід до особистості вихованця; використовуються переважно словесні, декларативні методи, без надання можливості кожному спробувати себе в різних видах практичної діяльності тощо.

Про недостатньо високу результативність профорієнтаційної роботи з учнями старших класів шкіл-інтернатів свідчать і суперечності, пов'язані з їх професійним самовизначенням. Найбільш суттєвими з-поміж них є суперечності: між схильностями учнів, здатностями і вимогами професії, яка обирається; усвідомленням рівня свого загального розвитку й можливістю менш кваліфікованої роботи; їхніми домаганнями і реальними можливостями заповнення вакантних місць; схильністю та уявленням про престиж професії, яка обирається; бажанням заздалегідь спробувати себе в професійній діяльності, що обирається, і відсутністю такої можливості в школі-інтернаті; невідповідністю здоров'я, характеру, звичок вимогам, які висуваються майбутньою професією.

Перед педагогічною теорією і практикою сьогодні стоїть важливе й актуальне завдання — подолати певну віддаленість системи підготовки учнівської молоді до професійного самовизначення від реальних потреб суспільства, забезпечити підготовку кадрів з урахуванням потреб ринкової економіки.

Це актуалізує потребу в проведенні дослідно-експериментальної роботи, спрямованої на виявлення реального стану готовності старшокласників шкіл-інтернатів до професійного самовизначення.

2. Сучасний стан підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до професійного самовизначення

Готовність до професійного самовизначення — складне особистісне утворення. Показниками його сформованості можна вважати:

- інформованість учня про потреби ринку праці, зміст та умови праці з обраної професії, навчальні заклади, в яких можна отримати бажану професію;
- сформованість професійних інтересів і намірів;
- сформованість мотиваційної сфери при виборі професії;
- наявність спеціальних здібностей;
- наявність практичного досвіду у вибраній сфері діяльності;

- узгодженість інтересів, здібностей і нахилів із вимогами професії;
- відповідний стан здоров'я, відсутність протипоказань.

У процесі констатувального етапу експерименту встановлено, що учні старших класів шкіл-інтернатів недостатньо обізнані з вибраними ними професіями чи видами трудової діяльності.

Докорінні соціально-економічні зміни, що відбулися в нашій країні протягом останніх десятиліть, не могли не вплинути на систему трудових ціннісних орієнтацій, які взаємопов'язані з мотивами вибору професії та професійною спрямованістю.

Результати виявлення ціннісних трудових орієнтацій і результати проведеної нами педагогічної діагностики дали змогу встановити помітні зрушення у цій системі (табл. 1).

Таблиця 1

Ціннісні трудові орієнтації старшокласників шкіл-інтернатів

Види цінностей	Рангові місця
Корисність суспільству	7
Творчий характер праці	6
Визнання колективом, однолітками	5
Можливість самовдосконалення	4
Можливість самоствердження	3
Матеріальна винагорода	2
Забезпечене майбутнє	1

Наведені в таблиці 1 результати свідчать: якщо можливість самовдосконалення і самоствердження в праці, корисність суспільству раніше очолювали ієрархію ціннісних орієнтацій у галузі майбутньої професійної діяльності, то в умовах розвитку ринкової економіки на перші місця виходять забезпечене майбутнє і матеріальна винагорода.

Аналіз практики засвідчує, що до неправильного вибору професії зазвичай призводять такі причини:

По-перше, спотворене уявлення про майбутню професію (незнання вимог, які вона висуває до людини, хибне уявлення про умови роботи, оплату праці тощо).

По-друге, спотворене уявлення про свої можливості (переоцінка або недооцінка своїх здібностей, навичок, особливостей тощо).

Серед інших причин, які впливають на результати професійного самовизначення і призводять до неправильного вибору професії, можна назвати такі, як:

1. Вибір професії під безпосереднім або опосередкованим впливом друзів (за компанію, щоб не відстати).

2. Захоплення лише зовнішньою або якоюсь приватною стороною професії. Наприклад, професія артиста може подобатися тією легкістю, з якою він створює на сцені або в кіно складний образ, завойовує популярність, славу. При цьому не береться до уваги, що за цією легкістю стоїть напружена, тривала, буденна праця.

3. Отождолення шкільного навчального предмету з професією (або недостатнє розрізнення цих реальностей).

4. Застарілі уявлення про характер праці у сфері матеріального виробництва. Практично всі професії безперервно змінюють свій вигляд.

5. Невміння зрозуміти, відсутність звички розбиратися у своїх особистих якостях (схильностях, здібностях, підготовленості до того чи іншого виду діяльності).

6. Незнання або недооцінка своїх фізичних особливостей, недоліків, що мають істотне значення під час вибору професії.

7. Незнання основних дій, операцій та їхнього порядку при вирішенні, обмірковуванні завдання про вибір професії.

Вивчення підготовки учнівської молоді до трудової діяльності показало, що сучасна школа-інтернат через певні об'єктивні та суб'єктивні причини не готова задовольнити зростаючий попит вихованців на знання про професії, які їх цікавлять, або про види трудової діяльності.

Вагомий вплив на формування у старшокласників готовності до професійного самовизначення здійснюють педагоги, які працюють в інтернатних закладах. На жаль, як засвідчили результати досліджень, більшість учителів розуміє лише на утилітарному рівні потребу і шляхи профорієнтації учнів. Так, наше дослідження показало, що тільки 10,3% старшокласників назвали педагогів, які вплинули на вибір ними майбутньої професії. Навіть ті з них, які викладають курс «Основи вибору професії», недостатньо володіють педагогічними засобами для формування в учнів готовності до вибору певного виду трудової діяльності чи професії. Це зумовлено тим, що в змісті середньої освіти не визначена чітка кінцева мета профорієнтаційної роботи з учнями різних вікових груп. А це, своєю чергою, є причиною невизначеності відповідних засобів для реалізації конкретних цілей.

У процесі констатувального етапу експерименту ми встановили, що під час здійснення профорієнтаційних заходів учителі обмежуються переважно методами розповіді та бесіди, інколи організовують самостійну роботу школярів. Розповідь найчастіше вибудовується навколо питань загальної характеристики професії, а бесіда і самостійна робота використовуються для закріплення отриманої інформації. Мало уваги надається стимулюванню у вихованців інтересу до навчального матеріалу та його зв'язку з практичною діяльністю представників тих чи інших професій.

На запитання «Які методи профорієнтаційної роботи ви найчастіше використовуєте у процесі трудової підготовки?» були одержані такі відповіді: словесні (85,3% вчителів), наочні (87,8% вчителів), гностичні (15,1% вчителів), стимулюючі (10,2% вчителів). Наведені дані свідчать про різноманіття сучасних методів профорієнтаційної роботи на заняттях з трудової підготовки в школах-інтернатах. Проте в сукупності їх використовує незначна кількість опитаних педагогів.

Виявлення усвідомлення вчителями шкіл-інтернатів змісту профорієнтаційної роботи відбувалося за допомогою запитання: «Які складові включає профорієнтаційна робота в школі-інтернаті?». Відсотковий розподіл отриманих відповідей подано в табл. 2.

Таблиця 2

Визначення вчителями складових профорієнтаційної роботи за їх важливістю

Складові профорієнтаційної роботи	Кількість %
Профорієнтаційна робота в процесі навчання	54,2
„Професійні проби» у процесі навчально-трудової діяльності в майстернях	19,5
Індивідуальні та групові бесіди про вибір професії	14,1
Екскурсії, зустрічі з фахівцями, представниками служби зайнятості	12,2

Аналіз представлених у таблиці 2 даних свідчить про те, що профорієнтаційну роботу вчителі переважно пов'язують з навчальним процесом. Причина цього полягає в тому, що, по-перше, особливості і методика цієї роботи набули досить широко висвітлення в методичній літературі і, по-друге, вона не потребує додаткових зусиль і додаткового часу. Проте лише 19,2% вчителів здійснюють таку роботу систематично.

Про низьку результативність профорієнтаційної роботи в старших класах шкіл-інтернатів свідчать суперечності, пов'язані з особливостями професійного самовизначення учнів: між їхніми здібностями і вимогами професії, яку вони обирають; усвідомленням рівня свого загального розвитку і можливістю менш кваліфікованої роботи; їхніми домаганнями і реальними можливостями заповнення вакантних місць; схильністю та уявленнями про престиж професії; бажанням заздалегідь випробувати себе в обраній професійній діяльності та відсутністю такої можливості в умовах школи-інтернату; невідповідністю здоров'я, характеру, звичок вимогам, які висуває професія тощо. Ці суперечності можна віднести до групи внутрішніх, особистісно-

психологічних. Але не меншу значущість мають соціально-економічні суперечності між підвищенням вимог до сучасного фахівця та наявними формами і методами їхнього вибору й підготовки до праці; професійними планами учнівської молоді з високим рівнем освіти та економічними потребами ринку щодо заповнення вакантних місць з важкою фізичною працею; потребами шкіл-інтернатів у фахівцях-профорієнтаторах та відсутністю стабільної комплексної їх підготовки; необхідністю координації та інтеграції профорієнтаційних впливів і вирішенням її на вузьковідомчому рівні.

Результати констатувального етапу експерименту дають змогу зробити висновок про те, що профорієнтаційна робота в школах-інтернатах реалізовується в переважній більшості випадків старими методами, характеризується низькою ефективністю і не відповідає сучасним вимогам. Спроби впливати на професійне самовизначення школярів без урахування суб'єктивних аспектів індивідуальної ситуації профорієнтації призводить до формальних відносин між педагогом-профконсультантом та учнем. Головний недолік цього підходу полягає в недооцінці інтересів вихованців, відірваності профорієнтаційної роботи від їхніх справжніх потреб і проблем, зосередженості не на особистості як такій і не на явищах її психологічної реальності, а на комплексі заходів, що здійснюються за неефективними схемами. Це є також однією з причин недостатньої розробленості в теорії профорієнтації проблеми суб'єктного аспекту професійного самовизначення особистості.

3. Педагогічні умови підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до професійного самовизначення

Вибір професії — одне з важливих життєвих завдань, ефективності вирішення якого сприяє успішне професійне самовизначення особистості. Сучасна ситуація практичної профорієнтації в нашій країні актуалізує потребу в розробці якісно нових підходів, пов'язаних з підвищенням активності особистості на етапі профорієнтації, забезпеченні можливостей самореалізації в динамічно змінному світі. Це, по-перше, зумовлено поширенням значної кількості професій, які ще не отримали своєї «прописки» в суспільній свідомості. По-друге, постійним оновленням переліку видів професійної діяльності. Щорічно з'являється близько 500 нових професій, хоча багато з них «живуть» лише 5-15 років, а потім або зникають, або змінюються до невпізнання. По-третє, відбуваються зміни у сприйнятті професії як сфери професійної діяльності: поступово вона з мети (наприклад, «бути архітектором») перетворюється на засіб досягнення певного способу життя («жити, як живуть архітектори»).

Образ майбутньої професії — досить складна справа, яка охоплює емоційні та когнітивні компоненти. Відповідність емоційно-ціннісних компонентів істотним змістовним компонентам професії робить її вибір обґрунтованим і реальним. Для цього необхідно також, щоб вимоги з боку професії відповідали можливостям людини. В іншому разі в самосвідомості особистості накопичується негативний життєвий досвід, формуються своєрідні способи вирішення задач, що постають перед нею, відхід від проблем, їх ігнорування тощо.

Особливої актуальності ця проблема набуває стосовно трудової та професійної підготовки старшокласників в умовах шкіл-інтернатів. Забезпечення допомоги учням у професійному самовизначенні з боку педагогічних працівників передбачає необхідність спеціальної організації їх навчально-трудової діяльності та профорієнтаційної роботи, що вимагає раціонального педагогічного впливу на учнів шляхом використання сукупності відповідних засобів.

Наведені вище результати емпіричного дослідження засвідчують необхідність цілеспрямованого виховання професійно важливих якостей старшокласників інтернатних закладів. Широкі можливості для цього надає профорієнтаційна робота як складова цілісної системи навчально-виховної роботи цих установ, основна мета якої полягає в підготовці учнів до свідомого вибору професії, формування психологічної готовності молоді людини до професійного самовизначення, ненав'язливий супровід у підготовці до вибору професії.

Для досягнення означеної мети система профорієнтації має вибудовуватися таким чином, щоб стимулювати учнів до самопізнання, виховання потреби в постійній самоосвіті, самооцінці власних можливостей, а також самовиховання професійно значущих якостей для забезпечення успішного професійного самовизначення і становлення особистості (Б. Федоришин).

Профорієнтація є обов'язковим елементом ринку праці, оскільки забезпечує оптимальний розподіл і використання робочої сили відповідно до можливостей працівника і потреб суспільства у представниках певних професій. Педагогічний підхід у професійній орієнтації передбачає виявлення і розвиток здібностей, інтересів та нахилів дитини, формування в неї важливих для майбутньої трудової діяльності особистісних рис характеру, мотивів професійного вибору.

На думку О. Мельника, профорієнтація покликана забезпечити умови для усвідомлення людиною свого ставлення до самої себе як майбутнього суб'єкта професійної праці та поведінки, що передбачає здійснення нею розгорнутого в часі й відносно самостійного пошуку професій з урахуванням, насамперед, власних інтересів і можливостей, а лише згодом — кон'юнктури ринку праці. Людина в сучасних умовах ринку праці має стати активним суб'єктом професійної май-

стерності, професіоналом своєї справи й забезпечити в такий спосіб безпеку власної життєдіяльності та професійної праці.

Тобто йдеться не лише про розв'язання проблеми «ким бути», а й проблеми «яким бути».

Належна реалізація педагогічного підходу до профорієнтації передбачає виховання школяра, формування його характеру, особистісних якостей і властивостей, як найбільш загальних, які допоможуть йому стати успішним у будь-якій сфері діяльності, так і тих, які необхідні для самореалізації в тій професії, яка обирається. При цьому система профорієнтації має враховувати специфіку сучасного ринку праці, який позначений перенасиченістю представниками певних професій, динамічністю професійного простору, підвищенням вимог до робітників з боку роботодавців.

Успішність профорієнтаційної роботи значною мірою зумовлюється добором адекватних її меті та завданням форм і методів реалізації. Найбільш поширеними серед них визначені урок і класні виховні години, екскурсії на виробництво, зустрічі з представниками певних професій, групові консультації, присвячені висвітленню окремих питань вибору професії.

Проведені О. Моріном емпіричні дослідження показали, що, крім названих форм і методів профорієнтаційної роботи, позитивно зарекомендували себе ще й такі, як:

- зміна характеру навчально-практичної діяльності учнів у процесі вивчення предметів відповідного циклу (надання учням на уроках відповідної інформації про зміст та основні характеристики кожного з навчальних профілів, організація відповідної навчальної діяльності і зміни в характері спрямування практичних робіт);
- сприяння учням у відвідуванні різноманітних гуртків, у тому числі у позашкільних навчальних закладах;
- організація суспільно корисної діяльності (підготовка інформаційного і наочного матеріалів до уроків, пошук необхідної інформації з використанням мережі Інтернет);
- проведення предметних тижнів (організація рольових та імітаційних ігор, зустрічі з представниками певних професій) [17].

На додаток до цих форм профорієнтаційної роботи І. Ткачук пропонує запровадити індивідуальний супровід. Цей підхід заслуговує на увагу в плані проведення профорієнтації не лише в звичайних загальноосвітніх школах, а й у школах-інтернатах. Адже завдяки такому супроводу посилюється можливість кращого досягнення вихованцем власних ресурсів, ознайомлення з ресурсами інтернату для досягнення своєї професійної мети. Завдяки індивідуальному супроводу дитина отримує необхідну їй допомогу у визначенні своїх професій-

них і пов'язаних з ними освітніх цілей, розробці індивідуальної освітньої програми, яка забезпечувала б їх досягнення, сприяла самовизначенню щодо процесу навчання та його окремих елементів: профілю, предметів, програм, місця вивчення. Індивідуальний супровід допомагає учню знайти відповідь на запитання про те, як використати результати навчання і як перетворити навчальну програму, навчальну діяльність на процес власного професійного розвитку [22].

Кожен етап профорієнтаційної роботи з учнями характеризується певною педагогічною ситуацією у відносинах і діях педагога та учня. Стабільність змісту діяльності педагога на початкових етапах змінюється варіативністю на заключних етапах, що зумовлюється збільшенням ефективності зворотного зв'язку з учнями.

Таким чином, педагогічний вплив передбачає вибір оптимальних засобів для індивідуальної і комплексної роботи педагога. Проте, оскільки кожен етап має певну мету і зміст, план дій, організаційно-педагогічні умови, передбачає комунікативні відносини, оцінювання й корекцію, виникає необхідність визначення засобів, які б найбільшою мірою забезпечували успішність реалізації зазначених компонентів.

Цілі профорієнтації продиктовані суспільством, його завданнями, потребами. Провідною метою в діяльності педагога є підготовка школярів до свідомого вибору професії. На основі загальної стратегічної мети і головних завдань профорієнтації педагог висуває перед собою завдання, а також ближчі, конкретніші цілі: забезпечення оволодіння учнями певними знаннями, формування в них відповідних умінь і навичок, розкриття творчих можливостей і потреб, виховання естетичної свідомості, моральності тощо. Як наслідок, створюються можливості для визначення рівня розвитку особистісних якостей школярів. Залежно від рівня вихованості учнів їхні цілі спрямовуються на вирішення близьких і більш віддалених, як соціально значущих, так і особистих цілей. Діяльність, обмежена постановкою і реалізацією егоїстичних цілей, набуває споживчого, а не творчого характеру, обмежуючи тим самим розвиток повноцінної особистості.

Своєрідністю відзначаються результати діяльності педагогів і вихованців у процесі профорієнтації.

Продукт діяльності педагога втілюється в психічній сфері школярів: знаннях, уміннях, навичках, особистісних рисах особи, світогляді, духовних потребах. Створення цінностей предметного та ідеального характеру, усвідомлення власного зростання (інтелектуального, етичного, естетичного, творчого тощо), прагнення до складнішої і довшої діяльності — результат діяльності дитини.

Продуктом діяльності школярів є конкретний вибір професії, в якому реалізуються їхні знання, вміння, пізнавальні можливості. Вони повинні усвідомлювати, що виконувана трудова підготовка

в школі-інтернаті має відзначатися не імітаційною позаособовою участю і зацікавленістю, не формальною, а суспільно корисною, такою, що виховує етично, фізично і духовно здорову людину. Необхідно допомогти школяреві вибрати ту професію, вимоги якої збігаються б з його особистісними якостями і можливостями.

З огляду на це актуалізується звернення до особистісно орієнтованого підходу до професійного самовизначення старшокласників (на відміну від диференційованого, індивідуального, варіативного, системного, цілісного, комплексного) з урахуванням можливостей і особливостей розвитку школи-інтернату в сучасних соціокультурних умовах. Це вимагає відповіді на запитання: «Яким чином можна досягти успішності формування професійного самовизначення старшокласників шкіл-інтернатів в умовах особистісно орієнтованого навчання і виховання?».

На нашу думку, формування професійного самовизначення учнів старших класів шкіл-інтернатів буде ефективним, якщо буде забезпечено:

- спільну діяльність суб'єктів освітнього процесу з формування професійного самовизначення старших школярів на основі принципів міжособистісної взаємодії, спільного пошуку вирішення поставлених задач, суб'єкт-суб'єктних відносин, співпраці, співтворчості;
- використання методів інтерактивного навчання і виховання: комунікативні, ігрові, проектні методики, які сприяють зміні ролей і позицій учасників взаємодії, делегуванню функцій, спільному пошуку альтернатив, вільному вибору в творчій діяльності, рефлексії, допрофесійній діяльності старших школярів;
- створення системи виховання і самовиховання старших школярів, спрямованої на їхній саморозвиток і самореалізацію в ході урочної і позаурочної діяльності (мета, завдання, напрями, зміст, форми, методи, засоби індивідуальної і спільної діяльності).

Сьогодні є велика кількість популярних методик із самодіагностики у процесі вибору професії, тести, рекомендації. Заняття з профорієнтації школярів проводяться за допомогою бесід, різноманітних ігор, конкурсів, вікторин тощо. Така допомога дає учням можливість познайомитися з різними професіями і видами трудової діяльності, що існують в суспільстві і є затребуваними на ринку праці. Проте повною мірою вплинути на вибір майбутньої професії, допомогти у професійному самовизначенні ці матеріали спроможні переважно тим, хто має певні здібності, схильності, досягнення в тій або іншій сфері навчальної діяльності.

У сучасній школі на етапі переходу до передпрофільної підготовки і профільного навчання проводиться цілеспрямована підго-

товка школярів до усвідомленого вибору ними свого майбутнього і самостійного професійного шляху. Необхідність первинного професійного самовизначення, що відбувається в процесі профільного навчання і передпрофільної підготовки є загальновізною. Завдяки цьому відбувається формування у зростаючої особистості здатності ухвалювати адекватні рішення щодо вибору подальшого напрямку освіти, шляхів отримання професії, виявлення інтересів, перевірки можливостей і схильностей. Мета такої підготовки і навчання полягає у «формуванні соціально грамотної і соціально мобільної особистості, котра усвідомлює свої громадянські права та обов'язки» [21].

Автори, які займаються дослідженням цих питань (В. Балахін, Р. Борисова, В. Заєць, М. Захаров, А. Кухарчук, Л. Пенкрат, С. Чистякова та інші), справедливо відзначають, що саме в старших класах найбільш інтенсивно формуються ціннісні настановлення, особистісні орієнтації, виявляються ті або інші здібності, посилюється інтерес до вибору професії.

Особистісне самовизначення залежить від самої людини, професійне — більшою мірою зумовлюється зовнішніми (сприятливими або несприятливими) умовами. Сутність професійного самовизначення може бути визначена як пошук і знаходження особистого сенсу у вибраній трудовій діяльності.

Професійне самовизначення — тривалий і складний процес, що охоплює всі етапи життя людини. З. Чистякова та М. Родичев виділяють чотири етапи усвідомлення дітьми і підлітками світу професій, формування ціннісно-сміслових аспектів професійної діяльності.

Перший — емоційно-образний, характерний для дітей старшого дошкільного віку, коли у дитини формується позитивне ставлення до професійного світу і людей праці.

Другий — 1–3 (4) класи — пропедевтичний, у процесі якого відбувається формування позитивного і добросовісного ставлення до праці, розуміння її ролі в житті людини і суспільства, розвиток інтересу до професії батьків, етичних настановлень на вибір професії, інтересу до найбільш поширених професій.

Третій — 4 (5)–7 класи — пошуковий, який забезпечує зондування і формування у підлітків професійної спрямованості, усвідомлення ними своїх інтересів, здібностей, суспільних цінностей, пов'язаних із вибором професії і знаходженням свого місця в суспільстві.

Четвертий — 8–9 класи (профільна орієнтація) — період розвитку професійного самопізнання, формування у школярів особистісного сенсу вибору напрямку подальшої освіти [23].

У дітей, позбавлених турботи і піклування батьків, повністю «випадає» перший етап. Натомість у свідомості закарбовуються сцени з життя батьків, які не працюють, ведуть асоціальний спосіб життя.

Це ускладнює створення умов, які забезпечили б успішність перебігу другого етапу професійного самовизначення, актуалізуючи тим самим проблему професійного самовизначення вихованців шкіл-інтернатів.

Специфіка підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до професійного самовизначення зумовлена тим, що, будучи психологічно відчуженими від суспільства, вони плекають у собі «право» на правопорушення. У них з'являється споживацька позиція «нам повинні», «дайте», відсутня ощадливість і відповідальність, нерозуміння матеріального боку життя, питань власності, економії, навіть у суто особистих питаннях. В умовах інтернатного закладу в учнів стихійно складається образ «ми»; вони поділяють світ на «своїх» і «чужих» — ми й вони. Від «чужих» вони намагаються спільно відокремитися, виявляють щодо них агресію, готові використовувати їх у своїх цілях.

Діти-сироти, які не мають прикладу творчої конструктивної діяльності в своїй сім'ї, легко засвоюють позицію споживача, про потреби якого піклується держава. Організація життєдіяльності вихованців інтернатних закладів неоднозначно впливає на формування в них життєвих цінностей, визначення шляхів досягнення життєвої мети. Часто вихованці мають дуже загальне уявлення про звичайне життя, причому не тільки побутове, соціальне, а й професійне. Наявний недостатній досвід взаємодії з соціумом, іншими людьми і самим собою не може відбуватися безпроблемно. Якщо до цих особливостей додати ще й інтелектуальні або фізіологічні дефекти, що досить часто зустрічається в інтернатних закладах, стає зрозуміло, що профорієнтаційна робота становить один з найважливіших напрямів діяльності працюючих тут педагогів.

Процес професійного самовизначення — це дії молодої людини із самоаналізу, самопізнання і самооцінювання власних здібностей та ціннісних орієнтацій. Дії, спрямовані на розуміння міри відповідності власних особливостей вимогам обраної професії та дії із розвитку в себе здібностей і можливостей у процесі професійної підготовки і навчання з метою досягнення більш повної відповідності обраній професії. Головна (ідеальна) мета роботи з професійного самовизначення полягає у поступовому формуванні внутрішньої готовності до усвідомленої і самостійної побудови, коригування та реалізації перспектив свого розвитку (професійного, життєвого й особистісного), а також готовності до саморозвитку і самостійного знаходження особистісно значущих смислів у конкретній професійній діяльності.

Для того, що зробити усвідомлений вибір серед безлічі професій, вихованець має знати, чого він сам хоче (мотиви вибору), а саме:

- яким має бути зміст професії, щоб було цікаво працювати?
- яка заробітна плата його влаштує?

- який спосіб життя він хоче вести?
- скільки часу і сил він зможе віддати освоєнню цієї професії?

Це положення розглядаємо як першу умову ефективності професійного самовизначення.

Друга умова адекватного вибору професії — пізнання та усвідомлення своїх здібностей.

Третя умова передбачає, що вихованець повинен знати зміст професії, перелік умінь і навичок, якими має володіти фахівець, психологічні якості, наявність яких забезпечує успішність у вибраній сфері трудової діяльності.

Узагальнюючи все викладене вище, ми робимо висновок про необхідність запровадження системи роботи, орієнтованої на підтримку професійного самовизначення вихованців шкіл-інтернатів.

Розроблена нами система охоплювала шість етапів, на кожному з яких вирішувалися відповідні завдання.

Перший етап роботи — професійне просвітництво. На цьому етапі відбувалося ознайомлення вихованців з різними видами праці в суспільстві, різноманітністю професій, тенденціями їх розвитку, потребами регіону в кадрах, шляхами отримання професій, особливостями працевлаштування. Вважали, що чим більше інформації про професії отримає дитина, тим легше їй буде визначитися з вибором.

Професійне просвітництво проводиться відповідно до місця розташування школи-інтернату (міська / сільська місцевість) та професій, які можуть отримати вихованці (навчальні заклади міста та області). На цьому етапі доцільне використання професійних ігор, вправ, творчих завдань. Окрема увага надається запровадженню професійних проб (трудова діяльність, до якої залучаються вихованці школи-інтернату) з обов'язковим урахуванням вікових та індивідуальних особливостей кожного вихованця.

Другий етап — професійна діагностика: виявлення професійно значущих якостей і властивостей, здібностей, нахилів, інтересів, ціннісних орієнтацій, індивідуальних типологічних особливостей, професійних намірів.

Можна вважати, що професійні наміри вихованця вже сформовані, якщо здійснено вибір професії або групи бажаних професій, продумані шляхи оволодіння професійними знаннями та вміннями, наявний резервний професійний намір на випадок, якщо не здійсниться головний. Можна стверджувати, що професійні наміри сформовані, якщо вихованець може дати відповіді на запитання щодо змісту професії, її привабливих та негативних ознаках, режиму та умов праці тощо.

Наступний напрям діагностичної роботи пов'язаний з вивченням інтересів, нахилів та здібностей учнів. Ті з них, хто має чітко

виражені інтереси і нахили, вміє реалізовувати їх, практично не відчувають труднощів під час вибору майбутньої професії. Для них має значущість лише підтвердження правильності свого вибору з боку педагога чи психолога.

Ще один напрям діагностики стосується вивчення індивідуально-психофізіологічних особливостей вихованців. Аналіз отриманих даних, з одного боку, може свідчити про «протипоказання» до певних видів професій, а з іншого — допомагає прогнозувати можливості успішного оволодіння тими чи іншими видами професійної діяльності, формулювати необхідні рекомендації.

Для успішності діагностики й отримання адекватних результатів варто використовувати сукупність різноманітних діагностичних методик: «Анкету інтересів», ДДО (диференційовано-діагностичний опитувальник Є. Клімова) та інші опитувальники, аркуш вибору професії, малюнкові тести, ознайомлення з вибором професії, заповнення карти (індивідуально) професійного вибору та ін.

Третій етап — складання індивідуального плану для кожного випускника за результатами діагностики, спостережень і бесід з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей.

На четвертому етапі проводиться профконсультування — надання допомоги кожному вихованцю для здійснення успішного професійного самовизначення. Профконсультування можуть проводити як фахівці школи-інтернату (психолог, соціальний педагог, медичний працівник), так і, в разі необхідності, фахівці інших установ (викладачі професійно-технічних навчальних закладів, вищих навчальних закладів, центру зайнятості населення тощо).

Наприклад, центри зайнятості з метою допомоги цим дітям у професійному самовизначенні залучають їх до комплексу заходів з професійної орієнтації (профінформаційного та профконсультаційного спрямування), ознайомлюють дітей зі світом професій, їх змістом та перспективами розвитку, основами та правилами вибору професії, її вимогами до людини, з потребами ринку праці в кадрах. Безпосередньо в навчальних закладах проводяться інформаційні заходи — години профінформування, презентації професій, уроки реального трудового життя, тематичні збори, вікторини тощо, в тому числі з використанням «Профорієнтаційного терміналу».

У центрах зайнятості з вихованцями проводяться спеціальні заходи з використанням потужного профінформаційного потенціалу — відеофільмів про певні професії, описів професій, професіокарт та професіограм, інформації про ПОУ, демонстрацією можливостей єдиної бази даних вакансій щодо пошуку та підбору роботи. Здійснюються також заходи профконсультаційного характеру, які допомагають дітям усвідомити власну професійну спрямованість, особи-

сті інтереси, нахили, здібності, необхідні для оволодіння певними спеціальностями, та ув'язати ці знання із ситуацією на ринку праці.

На підставі співбесіди та результатів психологічного тестування спеціаліст центру зайнятості дає дитині рекомендації щодо шляхів набуття обраних професій, зокрема щодо навчання у вищих та професійно-технічних навчальних закладах.

Центри зайнятості забезпечують дітям-сиротам, дітям, позбавленим батьківського піклування, першочергове надання першого робочого місця та працевлаштування на заброньовані робочі місця, можливості отримання першої професії за направленням центру зайнятості, в тому числі безпосередньо на виробництві.

У ході підбору роботи звертається увага молодої людини на важливість перших кроків на виробництві, методи адаптації до нового робочого місця, налагодження стосунків з колективом, інші засоби, що допомагають молодій людині «закріпитися» на роботі.

Спеціалісти центрів зайнятості відслідковують, чи працює молода особа, чи закріплений за нею наставник, чи відбувається професійне зростання, які умови та оплата праці, наявність житла та якість умов проживання. У разі порушення державних гарантій щодо праці молоді центр зайнятості звертається до правоохоронних органів, органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування і вимагає дотримання чинного законодавства.

Якщо дитина-сирота або дитина, позбавлена батьківського піклування, з поважних причин не бажає працевлаштовуватися в місцевості, яку обслуговує даний центр зайнятості, або якщо немає можливості для її працевлаштування, їй підбираються варіанти роботи з єдиної бази даних про вакансії державної служби зайнятості, звертаються безпосередньо до роботодавців в інших регіонах для вирішення питання працевлаштування та домовляються з ними щодо обов'язкового надання можливості проживання в гуртожитках у період навчання або роботи.

П'ятий етап передбачає проведення профконсіліуму, за результатами роботи якого формулюється висновок щодо відповідності індивідуальних якостей і властивостей старшокласника його професійному вибору, виробляється спільне рішення щодо ліквідації наявних проблем у цьому аспекті. Під час обговорення враховуються фізіологічні, психологічні особливості вихованця, а також його бажання і можливості. Профконсіліум завершується складанням індивідуального плану роботи для кожного випускника, розробляються відповідні рекомендації.

Шостий, заключний етап, передбачає реалізацію рекомендацій: підготовку та сприяння вступу до навчальних закладів, відстеження постінтернатної адаптації вихованців. Якщо у процесі реалізації

рекомендацій виникають проблеми, то робота з професійного самовизначення повертається на четвертий етап — профконсультування фахівцями.

Таким чином, проблема професійного самовизначення вихованців інтернатних закладів в умовах сьогодення набуває особливої актуальності. Це зумовлено, з одного боку, умовами життєдіяльності цих дітей, характерними для них якостями, властивостями, ціннісними орієнтаціями, а з іншого — постійними трансформаціями, що відбуваються на ринку праці, зумовлюючи не тільки появу нових професій, а й наповнення новим змістом уже існуючих.

Суттєву допомогу старшокласникам інтернатних закладів у професійному самовизначенні може надати запровадження поетапної системи роботи, що передбачає: професійне просвітництво, професійну діагностику, складання індивідуального плану для кожного випускника, профконсультування, профконсиліум, реалізацію рекомендацій.

Окрему проблему становить моніторинг подальшого навчання випускників шкіл-інтернатів у професійних закладах, відвідування ними навчальних занять, виконання покладених на них професійних обов'язків.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Психология и сознание личности. Проблемы методологии, теории и исследования реальной личности / К. А. Абульханова-Славская. — М. : Московск. психолого-социальный ин-т; Воронеж : МОДЭК, 1999. — 224 с. — (Избр. психол. труды).
2. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. — М., 1980. — 299 с.
3. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. — СПб. : Питер, 2002. — 288 с.
4. Балл Г. О. Внутрішня свобода особи і особистісна надійність у контексті гуманізації освіти / Г. О. Балл // Практична психологія та соціальна робота. — 2003. — №9. — С. 1-7.
5. Бех І. Д. Виховання особистості: [підручник] / Іван Дмитрович Бех. — К. : Либідь, 2008. — 818 с.
6. Богомаз С. Л. Самоанализ как условие профессионального самоопределения сельских старшеклассников: опыт психологического исследования / С. Л. Богомаз. — Витебск, 1997. — 195 с.
7. Гинзбург М. Р. Личностное самоопределение как психологическая проблема / М. Р. Гинзбург // Вопросы психологии. — 1988. — №2. — С. 19-26.
8. Гошовський Я. О. Становлення образу «Я» у підлітків школи-інтернату: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Гошовський Ярослав Олександрович. — К., 1996. — 167 с.
9. Жуковская В. И. Психологические основы выбора профессии / В. И. Жуковская. — Минск: Народная асвета, 1978. — 112 с.

10. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. — М. : Прогресс, 1996. — 344 с.
11. Климов Е. А. Как выбирать профессию / Е. А. Климов. — М. : Просвещение, 1991. — 158 с.
12. Кон И. С. В поисках себя: Личность и ее самосознание / И. С. Кон. — М. : Политиздат, 1984. — 335 с.
13. Кон И. С. Психология ранней юности / И. С. Кон. — М. : Просвещение, 1989. — 252 с.
14. Крылова А. А. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии / А. А. Крылова, С. А. Маничев. — СПб. : Питер, 2002. — 560 с.
15. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. — СПб. : Питер, 1999. — 688 с.
16. Мельник О. В. Принцип активного професійного орієнтування учнів / О. В. Мельник // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: [зб. наук. пр. / ред. колег. О. В. Сухомлинська, І. Д. Бех та ін.]. — К. : Ін-т проблем виховання АПН України, 2009. — Вип. 13. — Кн. 2. — С. 299-308.
17. Морін О. Л. Зміст і педагогічні засоби підготовки учнів 8-9-х класів до вибору профілю майбутнього навчання / О. Л. Морін // Професійна орієнтація: теорія і практика: наук.-метод. посібник. — Івано-Франківськ : Тіповіт, 2011. — Вип. 2. — С. 22-32.
18. Охріменко З. В. Проблема формування важливих якостей старшокласників у процесі професійної орієнтації / З. В. Охріменко // Професійна орієнтація: теорія і практика: наук.-метод. посібник. — Івано-Франківськ : Тіповіт, 2011. — Вип. 2. — С. 98-106.
19. Пряжников Н. С. Методы активизации профессионального и личностного самоопределения: учеб. — метод. пособие / Н. С. Пряжников. — М. : Московск. психолого-социальный ин-т; Воронеж: МОДЭК, 1999. — 400 с.
20. Пустовой Е. Н. О комплексном подходе к разработке трудового политехнического обучения / Е. Н. Пустовой // Теория и практика политехнического обучения. — Ростов-н / Д, 1981. — С. 79-84.
21. Резапкина Г. Уроки выбора профессии / Г. Резапкина // Школьный психолог. — 2006. — № 14. — С. 10-15.
22. Ткачук І. І. Формування у старшокласників спрямованості на майбутній професійний успіх у сучасній теорії та практиці шкільної профорієнтації / І. І. Ткачук // Професійна орієнтація: теорія і практика: наук.-метод. посібник. — Івано-Франківськ : Тіповіт, 2011. — Вип. 2. — С. 38-47.
23. Чистякова С. Н. Материалы курса «Образовательно-профессиональное самоопределение школьников в предпрофильной подготовке и профильном обучении» / С. Н. Чистякова, Н. Ф. Родичев // Первое сентября. — 2006. — С. 25-28. — (Педагогический университет).
24. Чистякова С. М. Основы профессиональной ориентации школьников / С. М. Чистякова. — М., 1983. — 214 с.
25. Super D Vocational development theory: Persons, positions and process // Perspectives on vocational development / J. M. Whiteley, A Resnikoff (eds.). — Washington, 1972.

Розділ V. ФОРМУВАННЯ ПРАКТИЧНИХ УМІНЬ У СТАРШОКЛАСНИКІВ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ

1. Педагогічні основи формування практичних умінь у старшокласників шкіл-інтернатів

Зміни в соціально-культурному, економічному, політичному житті України спричинили трансформацію цілей і завдань навчання та виховання. Головною метою сучасної школи стає виховання творчої особистості, здатної свідомо та самостійно визначати власний спосіб життя, яка вміє адаптуватися до складних соціальних умов, приймати рішення, долати життєві труднощі, адекватно діяти у відповідних ситуаціях, а також вироблення життєвих вмінь і навичок, необхідних для успішної підготовки учнів до самостійної життєдіяльності.

Аналіз психолого-педагогічних досліджень виявив, що поняття «вміння» посідає вагоме місце у працях педагогів і психологів. Дослідженню природи і специфічних властивостей вмінь, аналізу взаємозв'язку знань, вмінь і навичок, закономірностей формування вмінь, психічних особливостей на різних етапах присвячені праці психологів Б. Ананьєва, С. Архангельського, І. Беха, В. Бондаря, А. Ковальова, Г. Костюка, Б. Ломова, Н. Менчинської, Є. Мілеряна, К. Платонова, Д. Узнадзе, В. Чебишевої, І. Якиманської. Методологічні і теоретичні засади формування навчальних вмінь розкриваються у роботах Ю. Бабанського, А. Боброва, Л. Джулай, М. Запорожця, Б. Коротяєва, В. Кулько, В. Паламарчук, П. Підкасистого, О. Савченко, М. Скаткіна, А. Усової, Т. Цехмістрової, М. Шуця, Г. Щукіної. Науково-теоретичні положення та методологічні підходи до вивчення закономірностей формування загальнонавчальних вмінь, викладені в працях І. Беха, О. Кириченко, Н. Кузьміної, С. Максименка, Є. Мілеряна, В. Римаренка, С. Товмасына, В. Чебишевої, В. Штона, І. Якиманської та інших. Проблема формування в учнів умінь і навичок здорового способу життя присвячені дослідження О. Вашенко, С. Жеваги, О. Карпенко, Н. Максимової, С. Свириденко та інших.

Ефективність формування в учнів практичних вмінь багато в чому залежить від єдності у поглядах педагогів на сутність цього поняття. Однак в педагогічній літературі немає єдиного підходу до даного питання. Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить, що існують суперечності в розумінні змісту та сутності поняття «вміння». Однією з суперечливих і дискусійних проблем педагогіки є співвідношення понять «знання», «вміння» та «навички». Причиною цих розходжень є складність поняття «вміння», його багатозначність та багатогранність його властивостей. Різноманітні вміння є неодмінними компо-

нентами діяльності. Вмінням називають і найбільш елементарний рівень виконання дій, і майстерність людини.

В психолого-педагогічній літературі «вміння» й «навички» вживаються з поняттям «знання». К. Платонов вважає знання, вміння та навички основними компонентами психологічних підструктур особистості. На думку В. Ягупова, вони інтегрують людську психіку та безпосередньо впливають на діяльність людини. Вони виступають як диспетчер людської діяльності, координують психічні процеси (пізнавальні, емоційні, вольові) та психічні властивості людини (спрямованість, характер, здібності, темперамент), безпосередньо впливають на її психічний стан [20].

Визначальним у формуванні вмінь є, на думку В. Ягупова, глибокі, гнучкі, дієві та міцні знання, які становлять фундамент вмінь і навичок, забезпечують їх надійність, стійкість і міцність. Г. Костюк й С. Гончаренко вважають знання складовою вмінь. Без знань немає умінь. Але вміє той, хто не тільки знає, а й може застосовувати свої знання на практиці, користуватися ними у змінюваних ситуаціях. Вміння — це знання в дії [1, с. 318-319; 7, с. 338]. Вмілість людини в тій чи іншій галузі діяльності характеризується, на думку Г. Костюка, передусім тим, як її знання скеровують її дії, забезпечують їх «досконалість і продуктивність» [7, с. 318]. В той же час у педагогічному словнику відзначається, що «сформоване вміння може стати ... показником інтелектуального розвитку особистості й насамперед здатності ... до набуття знань і застосування їх у змінених умовах відповідно до поставленої мети діяльності» [12, с. 94-95]. За визначенням педагогічного словника «вміння — набута знаннями чи досвідом здатність робити що-небудь» [12, с. 94].

В Українському педагогічному словнику поняття «уміння» визначається як «здатність належно виконувати певні дії, заснована на доцільному використанні людиною набутих знань і навичок» [1, с. 338]. Як зазначається у психологічному словнику, уміння — це за-своєний суб'єктом спосіб виконання дій, який забезпечується сукупністю придбаних знань і навичок. Уміння формується шляхом вправ і дає можливість виконання дії не тільки в звичних, але і в умовах, які змінились [14, с. 174]. На думку К. Платонова, вміння — це здатність людини продуктивно, з належною якістю та у відповідний час виконувати роботу в нових умовах. Будь-яке вміння включає в себе уявлення, знання, навички концентрації, розподілу та переключення уваги, навички сприйняття, мислення, самоконтролю та регулювання процесу діяльності [13, с. 60]. Л. Ітельсон визначає уміння як володіння складною системою психічних і практичних дій, необхідних для доцільної регуляції дій знаннями, які є у суб'єкта [4, с. 224]. Сформувати уміння, на думку І. Якиманської, означає оволодіти складною

системою дій (практичних та розумових), що забезпечують приймання і обробку інформації, її порівняння і відбір [19, с. 5].

Глибоке наукове обґрунтування поняттю «вміння» дає Є. Мілерян. Дослідження психологічних закономірностей формування умінь дозволили вченому трактувати уміння як надзвичайно складне структурне поєднання почуттєвих, інтелектуальних, вольових, емоційних якостей особистості, які формуються і проявляються у свідомому, доцільному, успішному здійсненні нею системи дій, що забезпечують досягнення поставленої мети діяльності в умовах, які змінюються. На думку вченого, вміння являє собою специфічне поєднання властивостей особистості, яке проявляється, а також формується у процесі виконання нею певним чином організованої діяльності. Процес формування вмінь завжди торкається сенсорної, інтелектуальної, мотиваційної, вольової, моральної й емоційної сфер особистості, сприяє вихованню відповідних даному виду діяльності особистісних якостей. [11, с. 281].

За ступенем складності виділяють прості або елементарні вміння та складні. Прості вміння, на думку В. Ягупова, — це можливість використання знань і першого досвіду дій; це дії, що виникли на основі знань у результаті наслідування дій або самостійних проб і помилок у поводженні з предметами. Подальші тренування і практичні дії призводять до більш високого ступеня — формування навичок. «Удосконалюючись і автоматизуючись, вміння перетворюються в навички» [12, с. 95]. Складне вміння виникає на основі вже вироблених навичок і широкого кола знань. На відміну від навичок, вміння функціонують під свідомим самоконтролем людини. Навички становлять психологічну передумову складного вміння. Складне вміння формується на основі знань, простих умінь та навичок [20].

Визначено риси та ознаки вмінь:

- гнучкість, тобто здатність раціонально діяти в різних ситуаціях;
- стійкість, тобто збереження точності й темпу, незважаючи на деякі побічні впливи;
- міцність (не втрачається й тоді, коли практично не застосовується);
- максимальна наближеність до реальних умов і завдань» [12, с. 95];
- якість, досконалість і продуктивність функціонування (Г. Васянович, Г. Костюк, Є. Мілерян, К. Платонов);
- усвідомлений і цілеспрямований характер, тобто будь-яке вміння потребує осмислення, самоконтролю та регулювання діяльності (В. Гусєєв, К. Платонов, Л. Спірін, І. Якиманська).

Вміння формуються в кілька стадій: «Спочатку — ознайомлення з умінням, усвідомлення його смислу. Потім початкове оволодіння

ним. Нарешті, самостійне й дедалі точніше виконання практичних завдань» [1, с. 338].

В науковій літературі існують різні підходи щодо класифікації видів умінь. На думку Г. Костюка, «існує стільки вмінь людини, скільки є конкретних видів діяльності (практичної, наукової, мистецької і т.д.). Але всі ці вміння включають спільні психічні властивості, які набувають специфічних особливостей в кожній діяльності відповідно до її змісту» [7, с. 318]. Г. Костюк говорить про загальні і часткові вміння. «Кожна діяльність включає цілий ряд різноманітних дій: пізнавальних, або розумових, і практичних. Відповідно до цього й загальне вміння виконувати цю діяльність включає низку часткових умінь» [7, с. 318].

Визначають такі види вмінь: загальні (характеризуються можливістю бути використаними в різних галузях діяльності); специфічні (виробляються і застосовуються переважно під час специфічної діяльності і стосуються навчальних предметів); навчальні (загальнонавчальні, які стосуються всіх навчальних предметів: навчально-організаційні вміння, навчально-інформаційні, навчально-інтелектуальні і спеціальні — характерні для конкретного предмета); розумові (вміння порівнювати, абстрагувати, узагальнювати різні об'єкти); інтелектуальні (здатність слухати, читати та розуміти, висловлювати свої думки, планувати роботу, розв'язувати розумові завдання тощо); практичні (вміння діяти згідно з планом, організовувати інших на виконання завдань, якісно і досконало користуватися інструментами, виконувати визначені види робіт тощо); загальнотрудова (планування, контроль, організація трудової діяльності), професійні, комунікативні, соціальні, узагальнені і окремі, раціональні і нераціональні, продуктивні і репродуктивні тощо. Однак такий поділ вмінь є до певної міри умовним, тому що часто немає чіткої межі, яка б їх розрізняла. Дослідники вказують, що не слід, наприклад, протиставляти інтелектуальні вміння практичним, трудовим. Адже відомо, що трудова діяльність має інтелектуальний характер. Загальнотрудова вміння мають велике значення для розвитку і виховання дітей. Вони пов'язані з розвитком таких якостей, як активність і самостійність мислення, відповідальне ставлення до праці. Професійні вміння хоча і розраховані на використання в конкретних умовах діяльності і є більш вузькими у порівнянні із загальнотрудова вміннями, однак також знаходять місце в творчій діяльності людини.

Поняття «навички» в психології визначається як «автоматизовані компоненти свідомої дії людини, що виробляються у процесі її виконання» [16, с. 453-454]; як дії, сформовані шляхом повторення, що характеризуються високим ступенем освоєння та відсутністю поелементної свідомої регуляції та контролю [8, с. 25]; як здатність

виконувати цілеспрямовані дії автоматизовано, без спеціально спрямованої на них уваги, але під контролем свідомості [13, с. 60].

В Українському педагогічному словнику поняття «навички» визначається як «дії, складові частини яких у процесі формування стають автоматичними. При наявності навичок діяльність людини відбувається швидше і продуктивніше... Навички необхідні у всіх видах діяльності: навчальній, трудовій, ігровій тощо. Формуються навички на основі застосування знань про відповідний спосіб дії, шляхом цілеспрямованих планомірних вправлянь. Навички є необхідними компонентами уміння» [1, с. 221].

Спираючись на дані теоретичного аналізу, визначаємо практичні вміння, як здатність особистості цілеспрямовано, якісно та успішно здійснювати практичну діяльність, що ґрунтується на усвідомленому застосуванні знань, навичок, досвіду й цінностей.

Взаємозв'язок між вміннями й навичками виявляється в тому, що вміння — це готовність до свідомих і точних дій, а навички — це автоматизовані компоненти свідомої дії людини, досконале володіння компонентами дії. Вміння і навички формуються на основі знань. Високий рівень оволодіння знаннями та навичками дає змогу творчо застосовувати їх у практичній діяльності, сприяє удосконаленню вмінь.

На основі аналізу сучасних досліджень і практики виховної роботи в інтернатних закладах визначено зміст та основні напрями формування практичних вмінь старшокласників.

Гігієнічні вміння: виконувати правила особистої гігієни у повсякденному житті; загартовуватися, тренуватися; правильно доглядати за шкірою обличчя, рук, ніг, за волоссям; ретельно підбирати косметику (мило, шампунь) в залежності від типу шкіри та волосся; помірно користуватися косметикою; володіти прийомами гоління; складати домашню аптечку. Ефективному формуванню практичних вмінь у старшокласників сприятиме засвоєння ними відповідних знань, а саме: правил особистої гігієни, догляду за своїм тілом, ротовою порожниною, за шкірою та волоссям; прийомів нанесення косметичних засобів, гоління; значення фізкультури в режимі дня; видів загартовування; негативного впливу паління, алкоголю, наркотиків та токсичних речовин; способів розповсюдження інфекційних захворювань і засобів їх попередження; складу домашньої аптечки і правил збереження ліків.

Вміння доглядати за одягом та взуттям: тримати свої речі в чистоті й охайності, обирати для цього правильні засоби, здатні полегшити роботу; прати одяг та білизну з різних тканин вручну і за допомогою пральної машини; виводити плями різного походження; ремонтувати білизну та одяг; прасувати; правильно зберігати речі,

враховуючи їх призначення і власні можливості тощо. Знання: правил догляду за одягом та взуттям; правил ручного і машинного прання виробів із різних тканин (бавовняних, шерстяних, синтетичних); особливостей прання кольорової і білої білизни; правил користування миючими засобами, товарами побутової хімії; правил виведення різних видів плям і забруднень білизни та одягу у домашніх умовах; особливостей прасування одягу та білизни з різних тканин; санітарно-гігієнічних вимог і правил техніки безпеки при ручному і машинному пранні, прасуванні, ремонті білизни та одягу; правил користування пральною машиною, праскою, хімчисткою.

Вміння утримувати помешкання у чистоті і порядку: прибирати житлове приміщення, здійснювати сухе і вологе прибирання; доглядати за меблями, електропобутовими приладами; користуватися пирососом; виконувати косметичний ремонт тощо. Знання: гігієнічних вимог до житлового приміщення; видів прибирання і послідовності проведення генерального, щотижневого і поточного прибирання; санітарно-гігієнічних вимог до прибирання; правил і послідовності сухого і вологого прибирання; правил поточного прибирання кухні, ванної кімнати, туалету; правил догляду за меблями і підлогою в залежності від покриття, за освітлювальними приладами; правил безпечної роботи з пирососом, догляду за холодильником, пирососом та іншою побутовою технікою; правил користування миючими засобами для меблів, скла; способів догляду за кімнатними рослинами; правил здійснення косметичного ремонту.

Вміння готувати їжу: складати меню; обирати рецепти блюд і підбирати продукти з урахуванням фінансових можливостей; користуватися кулінарною книгою; механічними та електропобутовими приладами; сервірувати стіл; користуватись столовими приборами; мити посуд, кухонний інвентар та меблі; прибирати приміщення кухні. Знання: видів блюд і приготування різноманітних страв з овочів, молочних, м'ясних, рибних, мучних, круп'яних продуктів, із яєць, ягід і фруктів; способів вибору доброякісних продуктів, їхнього збереження та збереження поживних речовин при тепловій обробці, чищенні, тривалому зберіганні; про здорове співвідношення страв, їхню харчову цінність та порядок вживання; яка їжа необхідна людині в залежності від пори року, віку, виконуваної роботи; про режим харчування і його значення, збалансованість власного харчування; способів перевірки якості харчових продуктів; правил складання рецептів блюд з урахуванням фінансових можливостей; правил безпеки при використанні механічних та електропобутових приладів для приготування їжі (газова та електрична кухонна плита, духовка, електрочайник, мікрохвильова піч, соковижималка тощо); правил сервірування столу та користування столовими приборами; правил

догляду за посудом, прибирання кухонних меблів, різного інвентаря та приміщення кухні.

Вміння економно вести домашнє господарство, розпоряджатися власними коштами: складати бюджет сім'ї, планувати витрати, аналізувати надходження та передбачати витрати на місяць, тиждень, день; вести облік і контроль витрачених коштів; заощаджувати кошти для дорогих покупок; уникати непередбачуваних та непродуманих витрат і скрутних фінансових ситуацій; не створювати борги. Знання: з чого складається бюджет сім'ї; основні статті витрат сім'ї, планування щомісячних платежів; як планувати витрати; як розумно розподілити наявні кошти; розуміння того, що людина може собі дозволити, а що ні, яка частина грошей іде на харчування, яка — на комунальні послуги, транспорт, одяг, предмети гігієни тощо, як визначити міру необхідності — що купити у першу чергу, а що потім; способів ведення обліку і контролю витрат.

Вміння робити покупки: обирати необхідний товар; приміряти речі; користуватися каталогами товарів і послуг, а також послугами інтернет-магазинів; картками постійного покупця; повертати неякісні товари; культурно поводитись із працівниками торгівлі. Знання: де здійснюються покупки (магазини, супермаркети, інтернет-магазини, за каталогами, з оптових складів, від виробника); відмінностей магазинної торгівлі від ринкової, торгівлі в роздріб і дрібним оптом; правил поведінки покупця; прав покупця, споживача; правил користування кредитом, картками постійного покупця, які дають право на знижки; правил вибору продуктів і речей; способу повернення недоброякісних товарів.

Визначені зміст і напрями формування практичних вмінь старшокласників стосуються усіх сторін організації власного життя і діяльності вихованців інтернатних закладів на побутовому рівні. Оволодіння означеними вміннями дозволить вихованцям успішно вирішувати проблеми повсякденного життя, сприятиме підготовці учнів до самостійної життєдіяльності.

У структурі практичних вмінь визначено когнітивний, емоційно-ціннісний, та дієво-практичний компоненти.

Критеріями та показниками сформованості практичних вмінь у старшокласників шкіл-інтернатів визначено:

- наявність знань учнів про сутність і значення практичних вмінь у життєдіяльності вихованців шкіл-інтернатів. Показниками критерію є повнота і міцність знань про організацію побуту, домашню економіку, особливості сімейного бюджету, організацію раціонального харчування, необхідних для оволодіння практичними вміннями; розуміння їх необхідності для самостійного життя; самооцінка вихованцями володіння практичними вміннями;

- ціннісне ставлення вихованців до практичних вмінь. Показники: усвідомлення цінності практичних вмінь; прагнення оволодіти конкретними вміннями і покращити наявні; інтерес до соціально цінної діяльності; почуття задоволення від оволодіння вміннями;
- володіння практичними вміннями і навичками та користування ними у різних сферах життєдіяльності. Показники критерію: самостійне визначення, планування, організація і виконання конкретних дій у повсякденній життєдіяльності; гнучкість (тобто здатність раціонально діяти в різних ситуаціях); стійкість (тобто збереження точності і темпу, незважаючи на деякі побічні впливи); міцність (не втрачається й тоді, коли практично не застосовується).

Результати проведеного дослідження свідчать, що старшокласники шкіл-інтернатів усвідомлюють значення практичних вмінь, їх необхідність для подальшого самостійного життя. Найбільш важливими для повсякденного життя вони вважають вміння дотримуватись раціонального харчування, складати харчовий раціон (77%), вміння економно вести домашнє господарство, планувати власний бюджет (64%), вміння доглядати за одягом та взуттям (54%), вміння дотримуватись особистої гігієни (51%), вміння доглядати за власним помешканням (48%), розумно витратити гроші (41%).

Водночас аналіз дослідження засвідчив недостатній рівень сформованості практичних вмінь у старшокласників шкіл-інтернатів. Лише 8,5% вихованців виявили достатні знання у сфері побутово-господарської діяльності, способів та прийомів організації самостійного життя, володіють практичними вміннями і навичками господарювання, застосовують їх у повсякденній життєдіяльності та прагнуть їх покращити. Так, 32,1% старшокласників не мають достатніх знань про домашнє господарювання, недостатньо володіють практичними вміннями й навичками господарювання, самостійного визначення, планування та організації побутово-господарської діяльності; 59,4% учнів мають поверхові, обмежені знання способів і прийомів організації самостійного життя, не розуміють їх необхідності. У них не сформовані вміння і навички із самообслуговування, внаслідок чого учні виявляють безгосподарність, недбалість, неохайність; зневажливо ставляться до трудової діяльності.

Аналіз результатів опитування свідчить, що більшість старшокласників відзначають недостатній рівень володіння практичними вміннями й навичками раціонального ведення господарства, а також власної обізнаності щодо їх змісту і сутності. Вихованці зазначили, що вони не знають, як розраховувати баланс прибутків і витрат на певний період часу, не вміють планувати власний бюджет, вести облік,

контролювати витрати (63%). Їм не вистачає вмінь приготування їжі, скласти раціон харчування та обрахувати його вартість, знань щодо збалансованості здорового раціону, попередження негативних наслідків неякісного харчування (41%). Значна частина дівчат зазначили, що у них можуть виникнути труднощі при догляді за одягом, взуттям, помешканням; вони не володіють прийомами і засобами домашнього господарювання, не вміють користуватися побутовою технікою (29%). Тоді як юнаки вважають, що у них не виникне таких проблем. Проблемою для вихованців шкіл-інтернатів є закупівля продуктів харчування, одягу, взуття, побутових речей, невміння обирати необхідний товар (52%), розумно витратити гроші (49%).

2. Підготовка педагогів шкіл-інтернатів до формування у старшокласників практичних умінь

Соціально-економічні перетворення, які відбуваються в Україні, зумовлюють необхідність певних змін у підготовці педагогічних кадрів, приведення їх у відповідність з освітніми реаліями сьогодення. Першочерговим завданням і необхідною умовою реформування системи освіти є підвищення професіоналізму педагогів, професійної компетентності й педагогічної майстерності.

Професійна підготовка фахівця починається з формування готовності до певної діяльності, цієї «первинної функціональної умови будь-якої діяльності» [15, с. 99]. Оскільки готовність значною мірою визначається працездатністю людини, продуктивністю праці, то досягнення її високого рівня слід розглядати як важливе завдання професійно-педагогічної діяльності.

Для з'ясування сутності готовності педагога до формування практичних умінь та для визначення її структури розглянемо більш детально саме поняття «готовність». У сучасних наукових дослідженнях з різних точок зору розглядається проблема готовності до діяльності взагалі, до педагогічної та професійної діяльності; структура та зміст готовності, питання її формування. Проблему готовності до професійної діяльності досліджували І. Гавриш, Л. Григоренко, М. Дьяченко, К. Дурай-Новакова, І. Зязюн, Л. Кадченко, Л. Кандибович, Л. Кондрашова, В. Крутецький, М. Кулакова, Н. Левітов, О. Мороз, Р. Нью, Д. Пашенко, А. Пуні, В. Сластьонін, С. Сисоева, Г. Хазяїнов та інші.

Аналіз досліджень свідчить, що у сучасній психолого-педагогічній літературі не існує єдиного і чіткого тлумачення поняття «готовність». Однак, незважаючи на різноманітність підходів щодо розуміння категорії «готовність», дослідники розглядають її як важливу і необхідну умову будь-якої успішної діяльності людини.

Фундаментальний внесок у дослідження психологічного аспекту готовності здійснили науковці М. Дьяченко і Л. Кандилович. Вони визначають готовність як психічний стан особистості з її переконаннями, інтелектуальними й вольовими якостями, поглядами й установами, знаннями й уміннями, мотивацією й налаштованістю на виконання певного виду діяльності. До складових готовності належать компоненти, які є універсальними для будь-якого виду професійної діяльності (мотиваційний, емоційний, пізнавальний, операційний, вольовий, психофізіологічний) [3, с. 4].

Так, А. Ліненко розуміє готовність як особливий психічний стан особистості, що характеризується наявністю в суб'єкта образу, структури певної дії та постійної спрямованості на її виконання. Готовність, на його думку, містить у собі різного роду настановлення та усвідомлення педагогічної задачі, моделі ймовірної поведінки, визначення спеціальних способів діяльності, оцінку своїх можливостей у її співвідношенні з майбутніми труднощами та необхідністю досягнення певного результату. Компонентами готовності до професійної діяльності є професійна самосвідомість, ставлення до діяльності, чи настанова (для ситуативної готовності), мотиви, знання про предмет і способи діяльності, навички і вміння їх практичного втілення, а також професійно значущі якості особистості [10, с. 192].

У дослідженні Л. Кондрашової готовність до педагогічної праці розглядається як складне особистісне утворення, що містить у собі ідейно-моральні погляди та переконання, професійну спрямованість психічних процесів, самоволодіння, педагогічний оптимізм, налаштованість на педагогічну працю, здатність до подолання труднощів, самооцінку результатів цієї праці, потребу у професійному самовихованні, що забезпечує високі результати педагогічної роботи [6, с. 13-14]. Вона виділяє мотиваційний, пізнавально-операційний, емоційно-вольовий та психофізіологічний компоненти готовності до педагогічної діяльності.

Розуміння готовності до педагогічної діяльності як системи інтегрованих змінних властивостей, якостей, знань, навичок особистості розглядає в своєму дослідженні К. Дурай-Новакова. Її зміст поєднує в собі усвідомлення високої ролі і соціальної відповідальності, прагнення активно (самостійно, творчо) виконувати професійні завдання, установа (настановлення) на актуалізацію й мобілізацію набутих якостей, знань, умінь, навичок. У своїй теорії формування професійної готовності до педагогічної діяльності дослідниця доходить висновку, що готовність є передумовою ефективної діяльності педагога, метою професійної підготовки і закономірним результатом професійної підготовки, яка розуміється в широкому смислі: розвитку, професійної спрямованості, професійної освіти, виховання й самовиховання, професійного самовизначення [2].

На думку М. Кулакової, готовність до професійної діяльності є інтегративною якістю особистості, що виявляється у формах активності і дозволяє виконувати відповідні типові завдання професійної діяльності, прогнозувати шляхи підвищення продуктивності роботи у професійному напрямі. Визначено дві групи компонентів готовності до професійної діяльності. До першої групи увійшли компоненти, які визначають професійні характеристики готовності (планово-змістовий, мотиваційний, контролювально-оцінний, управлінський); друга група компонентів (адаптаційний, емоційно-вольовий, мобілізаційний, комунікаційний) характеризує особистісні якості фахівця [9, с. 6].

Згідно з провідними ідеями особистісно-діяльнісної теорії Л. Канішевська розглядає структуру готовності педагогів шкіл-інтернатів до виховання соціальної зрілості в єдності чотирьох взаємопов'язаних структурних компонентів: ціннісно-мотиваційного, когнітивного, операційного та рефлексивного [5, с. 147-148].

Узагальнюючи існуючі в психолого-педагогічній науці підходи, розглядаємо готовність як інтегративне професійно-особистісне утворення педагога, сутність якого складає взаємодія мотиваційного, когнітивного, операційно-діяльнісного та аналітико-рефлексивного компонентів, що забезпечують оптимальне функціонування педагога школи-інтернату.

Мотиваційний компонент готовності включає позитивну мотивацію педагога до роботи з проблеми формування практичних вмінь у старшокласників шкіл-інтернатів; розвиток професійно-ціннісного ставлення педагога до діяльності, інтерес до здійснення експериментально-дослідної роботи з формування у старшокласників практичних вмінь.

Когнітивний компонент містить знання педагогів про сутність та структуру практичних вмінь старшокласників шкіл-інтернатів, зміст і напрями означених вмінь, про закономірності та особливості формування практичних вмінь у старшокласників шкіл-інтернатів.

Процесуально-діяльнісний компонент готовності педагога до формування практичних вмінь у старшокласників шкіл-інтернатів передбачає вміння застосовувати ефективні форми, методи і засоби формування практичних вмінь у старшокласників шкіл-інтернатів.

Аналітико-рефлексивний компонент готовності визначається здатністю педагога до професійного аналізу власної діяльності, здатності до самоаналізу, самооцінки та самокорекції діяльності з формування у старшокласників шкіл-інтернатів практичних вмінь, прагненням до професійного самовдосконалення й самоосвіти в галузі теорії та практики виховання, самовиховання професійно значущих рис особистості, зокрема толерантності, відкритості, емпатії тощо.

З метою вивчення готовності педагогів шкіл-інтернатів до роботи з формування у старшокласників практичних вмінь були запропоновані запитання: «Чи вважаєте ви актуальною проблему формування практичних вмінь у старшокласників?», «Що ви розумієте під практичними вміннями?», «У чому різняться поняття «вміння» і «навички»?», «Як ви оцінюєте свою готовність до формування практичних вмінь у старшокласників?».

Аналіз відповідей на запитання свідчить, що 88,2% педагогів шкіл-інтернатів вважають цю проблему актуальною; розуміють важливість оволодіння старшокласниками практичними вміннями напередодні закінчення школи-інтернату і виходу у самостійне життя; розуміють необхідність поглиблювати свої знання змісту, форм і методів формування практичних вмінь. Однак значна частина педагогів відчуває труднощі при визначенні різниці між вміннями і навичками; не має чіткого уявлення про зміст і методику формування практичних вмінь; вагається у визначенні напрямів формування практичних вмінь. Результати опитування засвідчили, що тільки 17% педагогів вважають свою готовність до формування практичних вмінь доброю; 46% — задовільною і, відповідно, 37% — недостатньою.

Для підготовки педагогів шкіл-інтернатів до формування у старшокласників практичних вмінь нами було розроблено і проведено семінар.

Шкільний семінар педагогів став основною формою підготовки педагогів шкіл-інтернатів до формування у старшокласників практичних вмінь, що поєднувався з їхньою самоосвітою і іншими формами підвищення кваліфікації. На семінарі педагоги вивчали теоретичні питання формування практичних вмінь у старшокласників шкіл-інтернатів, а також навчалися педагогічним вмінням, а саме: вмінню планувати, організовувати і контролювати оволодіння вихованцями практичними вміннями; вмінню планувати і підбирати для вихованців такі завдання, які відповідали б рівню розвитку у старшокласників практичних вмінь тощо.

Поглибленню теоретичних знань педагогів з проблеми формування практичних вмінь у старшокласників шкіл-інтернатів було присвячено перше заняття семінару за темою «Сутність та структура практичних вмінь старшокласників».

Завдання: визначити сутність та структуру практичних вмінь старшокласників; розкрити зміст та напрями формування практичних вмінь у старшокласників шкіл-інтернатів; визначити компоненти, критерії та показники сформованості практичних вмінь старшокласників.

Заняття проводилось у формі лекції з елементами бесіди за таким планом:

1. Сутність та структура практичних вмінь старшокласників шкіл інтернатів.

2. Зміст та напрями формування практичних вмінь у старшокласників інтернатних закладів.

3. Компоненти, критерії та показники сформованості практичних вмінь старшокласників.

4. Аналіз характеру практичних вмінь старшокласників конкретної школи-інтернату, ілюстрація вихователями прикладів видів практичних вмінь з власного досвіду виховної роботи; актуалізація проблеми формування практичних вмінь старшокласників шкіл-інтернатів, підготовки їх до самостійного життя.

Тема другого заняття — «Особливості формування практичних вмінь у старшокласників шкіл-інтернатів».

Завдання: виявити особливості психічного розвитку вихованців шкіл-інтернатів; специфічні умови життєдіяльності вихованців у закладах інтернатного типу; з'ясувати причини відхилень у поведінці, спілкуванні, в інтелектуальному, емоційно-вольовому розвитку вихованців інтернатних закладів та умови подолання негативних наслідків перебування дітей в інтернатних закладах; окреслити вікові особливості старшокласників, психологічні новоутворення; теоретично обґрунтувати педагогічні умови ефективності формування практичних вмінь у старшокласників шкіл-інтернатів.

Заняття проводилось у формі круглого столу на тему «Особливості формування практичних вмінь у старшокласників шкіл-інтернатів».

1. У ході обговорення даної проблеми було охарактеризовано особливості психічного розвитку вихованців шкіл-інтернатів. Це здебільшого діти з неблагополучних родин (діти-сироти, напівсироти, соціальні сироти, діти з неповних малозабезпечених сімей). Несприятливий емоційно-психологічний мікроклімат родини негативно впливає на формування особистості дитини. Конфліктні стосунки між членами родини, відсутність взаєморозуміння, турботи один про одного, про добробут сім'ї призводять до неблагополуччя в розвитку дитини, деформації її особистості, породжують явище депривації (психічної, соціальної тощо). Виховані в таких умовах діти мають спотворені погляди, переконання, звички, негативний життєвий досвід. Вони втрачають почуття захищеності, безпеки, упевненості у собі, їх характеризує підвищена збуджуваність, страх, тривожність. Вони відрізняються ранньою втратою потреби у спілкуванні з батьками, егоїзмом, замкненістю, впертістю, конфліктністю, озлобленістю, агресивністю, невпевненістю, негативним ставленням до навчання, суспільного життя шкільного колективу. У них, як правило, деформовані духовні, пізнавальні, естетичні потреби. Вони не піклуються про свою родину, не привчені до праці,

до збереження родинного майна, своїх особистих речей. У таких родинах діти ростуть безгосподарними, недбалими, неохайними. Все це ускладнює процес виховання дітей у школі-інтернаті, не дає їм можливості адекватно сприймати вимоги педагогів.

2. При аналізі специфічних умов життєдіяльності вихованців шкіл-інтернатів було звернено увагу на те, що вони не надають їм можливостей для задоволення в достій мірі основних своїх життєвих потреб. Це обумовлено, головним чином, напівзакритим типом дитячої установи. Серед специфічних умов життєдіяльності вихованців у закладах інтернатного типу було названо: обмеженість сфери їхньої життєдіяльності рамками дитячого закладу, звуженість індивідуального досвіду дітей, бідність інтересів, захопленість вихованців.

Однією з специфічних умов життєдіяльності вихованців шкіл-інтернатів було названо обмеженість сфери спілкування з іншими людьми. Дорослих вони бачать, головним чином, при виконанні ними своїх професійних обов'язків. Внаслідок недостатніх емоційних контактів, спільної діяльності та спілкування дітей з оточуючими людьми відбувається збіднення впливів, стимулюючих розвиток дітей, знижується яскравість та різноманітність вражень, емоційність тону, обмежуються можливості бачити особливості поведінки та ставлення людей один до одного.

Серед специфічних умов було названо: заорганізованість життєдіяльності вихованців, жорстка регламентація поведінки, постійний контроль і вказівки дорослих, гіперопіка, планування та організація життєдіяльності дітей педагогами. Це послаблює у дітей необхідність в організації власного життя, праці, розподілу часу тощо, позбавляє необхідності самостійно планувати, здійснювати і контролювати свою поведінку, створює небезпеку розвитку утриманства, звичку жити за вказівкою.

Однією з специфічних умов життєдіяльності вихованців шкіл-інтернатів є вимушена адаптація до великої кількості дітей. Багаточисельність дітей, постійне перебування у колективі однолітків, рідкі хвилини самоти викликають нервові перевтомлення, підвищену збудженість. Нервові діти дуже неспокійні, надзвичайно чутливі та непосидючі. Внаслідок цього вихованці можуть ставати надто дратівливими, нестриманими у спілкуванні з дорослими та однолітками. Вони відрізняються підвищеною конфліктністю, агресивністю. Їх характеризує намагання звинувачувати в усьому оточуючих, невміння і небажання визнавати свою провину, брати на себе відповідальність за розв'язання конфліктів, очікування вирішення своїх проблем від оточуючих, домінування захисних форм поведінки у конфліктних ситуаціях і відповідно нездатність конструктивно вирішувати конфлікти. Означені специфічні умови життєдіяльності вихованців шкіл-інтернатів ускладнюють процес формування практичних вмінь у старшокласників.

3. Причинами відхилень у поведінці, спілкуванні, в інтелектуальному, емоційно-вольовому розвитку вихованців шкіл-інтернатів є, на думку педагогів, несприятливі соціально-побутові умови життя і виховання дітей, а також генетичні чинники.

4. При обговоренні педагогічних умов формування практичних вмінь старшокласників було означено, що ефективному виховному процесу сприятиме педагогічно виправдана, доцільна організація життєдіяльності вихованців шкіл-інтернатів, яка створюватиме оптимальні умови для повноцінного життя дітей, реалізації сутнісних творчих сил кожного вихованця, компенсуватиме несприятливі обставини життя вихованців, їхній неблагополучний досвід, сприятиме подоланню тих негативних наслідків, до яких ці обставини ведуть.

Педагогами було названо наступні педагогічні умови ефективного формування практичних вмінь у старшокласників шкіл-інтернатів:

- усвідомлення сутності практичних вмінь;
- розширення сфери життєдіяльності і спілкування вихованців;
- залучення старшокласників до різних видів суспільно цінної діяльності;
- оптимізація форм і методів формування практичних вмінь у старшокласників;
- активізація діяльності органів учнівського самоврядування;
- самовизначення та самореалізація особистості вихованця;
- особистісно орієнтований підхід у формуванні практичних вмінь старшокласників;
- гуманізація виховного процесу тощо.

Третє заняття — «Діагностика рівнів сформованості практичних вмінь у старшокласників шкіл-інтернатів». Його завдання полягало у вивченні рівнів сформованості практичних вмінь у старшокласників.

На занятті розглядалось теоретичне питання «Рівні сформованості практичних вмінь у старшокласників шкіл-інтернатів». Педагоги навчалися застосовувати діагностичні методи вивчення рівнів сформованості практичних вмінь у старшокласників.

Наступне заняття — «Форми, методи і засоби формування практичних вмінь у старшокласників шкіл-інтернатів». Аналізувалися форми, методи і засоби формування практичних вмінь у старшокласників шкіл-інтернатів у відповідності з визначеними змістом і напрямками. Їх мета — поглибити знання педагогів щодо формування у старшокласників понять і уявлень про сімейну економіку, бюджет, податки, кредит; навчити учнів розраховувати сімейний бюджет, розумно витратити гроші, скласти меню та обрахувати його вартість, готувати страви, сервірувати стіл, прибирати оселю, прати, прасувати, зберігати та доглядати за одягом, взуттям, лагодити речі,

робити дрібний ремонт у помешканні, надавати першу допомогу при побутових травмах тощо.

З огляду на особливості розвитку вихованців шкіл-інтернатів у ході обговорення було звернено увагу на можливість за допомогою означених вмій позбутися певних прогалин у їхньому розвитку, набути необхідних знань і вмій щодо організації власної життєдіяльності, навчити їх долати побутові труднощі.

Обговорювалися зміст і напрями формування практичних вмій у старшокласників шкіл-інтернатів.

П'яте заняття – «Особистісно орієнтований підхід у формуванні практичних вмій старшокласників шкіл-інтернатів».

Завдання: виявити шляхи і прийоми педагогічного впливу на вихованців, за допомогою яких здійснюється особистісно орієнтований підхід до кожного вихованця, до кожної з виділених типових груп.

У ході обговорення було звернено увагу на те, що особистісно орієнтований підхід передбачає педагогічну діагностику рівнів сформованості практичних вмій старшокласників; встановлення причин, що обумовлюють ті чи інші дії і вчинки (рівень свідомості, волі вихованця, сили емоційних процесів, його інтересів, бажань, схильностей, потреб, мотивів, темпераменту, взаємин з однолітками і дорослими, набутого життєвого досвіду, обставин тощо); визначення конкретних завдань, що стоять перед педагогами з кожною окремою категорією вихованців по формуванню у них практичних вмій. В залежності від цього обираються шляхи і прийоми педагогічного впливу на вихованців, за допомогою яких здійснюється особистісно орієнтований підхід до кожного вихованця, до кожної з виділених типових груп.

Тема шостого заняття – «Педагогічна організація соціально цінної діяльності старшокласників шкіл-інтернатів».

Завдання: розкрити можливості спеціально організованої, педагогічно цілеспрямованої діяльності як умови формування практичних вмій у старшокласників шкіл-інтернатів; пошуки шляхів активізації учнівського самоврядування.

1. Види соціально цінної діяльності: самообслуговування, суспільно корисна та виробнича праця, шефська робота, громадська, культурно-масова діяльність. Компоненти діяльності: мета, зміст, організація діяльності, осмислення і оцінка результатів діяльності, відносини в процесі діяльності. Педагогічні вимоги до організації соціально цінної діяльності: соціально цінна діяльність повинна мати певну мету, бути цікавою, посиленою, обов'язковою, систематичною, творчою, носити колективний характер; вплив діяльності на особистість вихованця повинен контролюватися і вміло спрямовуватися вихователем. Методи організації діяльності: педагогічна

вимога, суспільна думка, вправління, привчання, створення виховних ситуацій, метод громадських доручень. Методи стимулювання діяльності і поведінки: змагання, заохочення, покарання.

2. Мозковий штурм «Шляхи активізації учнівського самоврядування в школі-інтернаті».

У ході обговорення було названо наступні шляхи активізації учнівського самоврядування в школі інтернаті:

- залучення вихованців до організації власного життя, роботи, розподілу часу тощо;
- надання вихованцям більшої самостійності в організації життєдіяльності;
- наділення вихованців реальними правами;
- кваліфікована, тактовна педагогічна допомога учнівському активу, навчання їх мистецтву самоврядування;
- повага педагогів до думок та рішень органів учнівського самоврядування.

Експериментальна перевірка розробленої програми шкільного семінару педагогів засвідчила її ефективність щодо вдосконалення майстерності педагогів. Результативність роботи полягала у розвитку достатньо високого рівня готовності педагогів до формування практичних вмінь старшокласників, в покращенні загального рівня науково-методичної кваліфікації педагогів.

3. Зміст, форми і методи формування у старшокласників практичних умінь

З огляду на особливості розвитку вихованців шкіл-інтернатів, формування в них практичних вмінь, необхідних для самостійного життя, дасть змогу вихованцям позбутися певних прогалин у їхньому розвитку, набуті необхідних знань і вмінь щодо організації власного життя, навчити їх долати побутові труднощі, почувати себе впевнено у вирі життєвих проблем.

У відповідності з визначеними напрямками формування практичних вмінь у старшокласників шкіл-інтернатів в процесі дослідження впроваджувалися бесіди, інформування, рольові ігри, тренінги, дискусії, розв'язання економічних задач, практичні вправи тощо. Їх мета: сприяти формуванню у старшокласників понять і уявлень про сімейну економіку, бюджет сім'ї, розширенню знань вихованців щодо вирішення проблем домашнього господарювання, формування вмінь раціонального ведення господарства, планування сімейного бюджету, розумно витратити гроші, розраховувати баланс надходжень і витрат, розвивати навички планування, обліку та контролю бюджету, вмінь складати меню та обраховувати його вартість, готувати страви, сервірувати стіл, прибирати оселю, прати, прасувати,

зберігати та доглядати за одягом, взуттям, ремонтувати речі, робити дрібний ремонт у помешканні, надавати першу допомогу при побутових травмах тощо.

Вихованці шкіл-інтернатів мають слабку підготовку або взагалі не мають базових знань щодо організації власної життєдіяльності. З метою інформування старшокласників нами проводилися міні-лекції. Інформування здійснювалось по черзі кількома окремими блоками, між якими застосовувались інші форми і методи: обговорення, вправи на засвоєння матеріалу, рольові ігри, робота в малих групах. Міні-лекції проводились за такими темами: «Принципи раціонального харчування», «Збалансованість харчового раціону», «Планування сімейного бюджету», «Розподіл доходів і витрат», «Споживчі кредити», «Принципи та умови споживчого кредитування» тощо.

Поширеною формою виховної роботи у практиці шкіл-інтернатів є бесіда. У ході бесіди педагог роз'яснює вихованцям норми та правила поведінки, в учнів формуються уявлення про життєві цінності, виробляються власні оцінки, погляди, судження, бесіда викликає у вихованців переживання свого ставлення до явищ та подій, що обговорюються. Так, у процесі дослідно-експериментальної роботи проводились бесіди «Для чого людина харчується?», «Чому необхідно знати права покупців, споживачів?», «З чого складається добробут родини?». Нами враховувались умови результативної бесіди: актуальність обраної теми, відповідність виховним завданням та запитам старшокласників; інформація, що подається, повинна викликати роздуми та переживання вихованців; актуалізація та осмислення власного життєвого досвіду, мотивації своїх вчинків; запитання повинні зацікавити учнів, спрямувати їхню думку на аналіз знайомих життєвих явищ, активний обмін думками, узагальнення і висновки; створення атмосфери довіри, вільного висловлювання своїх думок. У діалозі із старшокласниками педагогу слід відмовитися від демонстрації своєї правоти, непогрішності, володіння істиною в останній інстанції.

Одним з ефективних методів формування у старшокласників практичних вмінь є спеціально організований тренінг – інтерактивний метод, у ході якого реалізується взаємодія, діалог педагога та учня. Метою проведення тренінгу є: набуття знань щодо вирішення проблем домашнього господарювання, формування практичних вмінь раціонального ведення господарства, розширення життєвого досвіду вихованців шкіл-інтернатів. У процесі групової взаємодії учні залучаються до активного обговорення нової інформації, відбувається пошук ефективних шляхів розв'язання поставлених проблем, формуються навички самостійного мислення й поведінки, здатність до прийняття рішень, до взаємодії. У неформальному

спілкуванні змінюються погляди старшокласників на проблему, їхні думки, поведінка; формується позитивне ставлення до практичних вмінь, розвивається мотивація до саморозвитку особистості. Вихованці починають користуватися набутими знаннями та вміннями у повсякденній життєдіяльності. Особливістю тренінгу є спосіб отримання знань. Старшокласники не просто засвоюють знання, які подаються їм у готовому вигляді, а здобувають їх самостійно у процесі активної діяльності.

У загальному вигляді структура тренінгового заняття складається з трьох основних частин: вступної, основної та заключної. Кожна частина має свої характерні компоненти/етапи та визначене змістове наповнення.

Вступна частина тренінгового заняття складається з чотирьох етапів (структурних вправ): відкриття тренінгу, привітання, знайомство (ведучий коротко вітається з учасниками, якщо це перше заняття, та продовжує знайомство учасників тренінгу); прийняття або повторення правил роботи групи (у ході цього етапу на першому занятті учасники приймають, а далі повторюють певні норми поведінки, яких мають дотримуватись усі учасники тренінгового заняття); вступне слово педагога-тренера (педагог-тренер повідомляє учасникам про мету і основний зміст тренінгу, знайомить їх із методичними та організаційними особливостями роботи); очікування (на цьому етапі учасники визначаються щодо своїх очікувань від тренінгового заняття, педагог-тренер та група повинні домовитися щодо бажаного результату спільної роботи. Визначення своїх очікувань дає можливість учасникам усвідомити свої цілі і взяти на себе відповідальність за їх реалізацію).

Основна частина тренінгу включає три послідовні етапи:

1. Визначення рівня інформованості та актуалізація проблеми — на цьому етапі педагог-тренер та учасники з'ясовують рівень знань за темою, що обговорюється; визначають, чому проблема є актуальною й важливою для кожного учасника. Для цього педагог-тренер проводить «мозковий штурм», вікторини, ставить запитання групі.

2. Етап надання інформації, необхідної для розв'язання тренінгу (інформаційні повідомлення ведучого, роздаткові матеріали, результати напрацювань учасників у малих групах тощо).

3. Етап формування практичних вмінь і навичок. Включає вправи, необхідні для розв'язання завдань тренінгу. Учасники отримують практичні вміння та навички (комунікативні, прийняття рішень, розв'язання проблем тощо).

Заключна частина тренінгового заняття — підведення підсумків роботи. На цьому етапі педагог-тренер та учасники обговорюють результати роботи, діляться думками і враженнями, з'ясовують, чи реалізують вони свої очікування [18, с. 20-21].

У виховній роботі використовуються різні види ігор: рольові, імітаційні, ділові. Вони дають можливість кожному вихованцю отримати новий досвід і почуття, засвоїти нові навички поведінки. Виконуючи ті чи інші ролі, вихованці вчаться застосовувати наявні знання, вміння й навички, відпрацьовують необхідні вміння, набувають практичного досвіду використання певних навичок в ігровій ситуації. У школах-інтернатах проводяться ігри «За столом», «Прийом гостей» тощо. У рольових іграх учасники групи взаємодіють згідно із заданими ролями та обставинами. Педагог інструктує, що саме робить кожний учасник гри, спостерігає за грою, надає допомогу учасникам, організує обговорення результатів гри у формі групової дискусії. Гра викликає в них інтерес, бажання перевірити себе. Серед переваг цього методу — можливість багато разів програти ситуацію, визначити найкращий варіант дій, виправити помилки, виробити вміння й навички у процесі ігрової взаємодії, набути досвіду використання практичних вмінь в ігровій ситуації, відпрацювати на практиці поведінку за столом, у гостях, набути впевненості у своїх силах під час практичних дій.

У сучасній виховній практиці широко використовується метод «мозкового штурму». Цей метод використовується для розв'язання поставлених проблем, пошуку нових ідей та шляхів вирішення проблемної ситуації. У ході «мозкового штурму» актуалізуються наявні у старшокласників знання з даної теми, використовується власний досвід вихованців для розв'язання проблем. Мета «мозкового штурму» — заохотити старшокласників до обговорення поставленої проблеми, до активного обміну ідеями, викликати щонайбільше думок, продукувати багато різних ідей, часом нестандартних, а можливо й фантастичних. Головне — стимулювання якомога більшої кількості нових ідей з поставленої проблеми, але без їхньої критики й оцінювання.

З метою формування у старшокласників вмінь планування сімейного бюджету, розумно витрачати гроші, розраховувати баланс надходжень і витрат проводяться такі практичні заняття: «Доходи і витрати сім'ї», «Розподіл грошей на покупки», «Витрати першочергові та другорядні», «Розрахунок сімейного бюджету», «Споживчі кредити. Переваги і ризики», «Страховання», «Пластикова картка. Сучасний платіжний засіб» тощо.

Заняття «Сімейний бюджет» мало на меті дати старшокласникам шкіл-інтернатів уявлення про сімейний бюджет, доходи і витрати родини; навчити розраховувати баланс прибутків і витрат на певний період часу; сформувати у них вміння планувати сімейний бюджет, вести облік, контролювати витрати.

Основні поняття для засвоєння: сімейний бюджет, доходи та витрати родини, потреби.

Приладдя: аркуші паперу, таблиці витрат, інформаційні матеріали, ручки і папір для індивідуальних записів тощо.

Хід заняття

1. З'ясовується рівень знань старшокласників щодо планування сімейного бюджету; як ставляться до даного питання; визначається, чому проблема є актуальною й важливою для вихованців шкіл-інтернатів.

Питання для обговорення:

- Як ви розумієте, що означає поняття «сімейний бюджет».
- Що потрібно знати, розраховуючи бюджет родини?
- Для чого потрібно планувати, вести облік і контролювати витрати?

2. Інформаційне повідомлення. Педагог знайомить учнів з поняттями «бюджет», «доходи», «витрати сім'ї». Бюджет — це фінансовий план родини, розписаний план її доходів і витрат впродовж певного проміжку часу (тиждень, місяць, квартал, рік). Щоб забезпечити нормальну життєдіяльність родини, потрібно мати відповідні джерела надходження грошових коштів.

Доходи сім'ї — це сукупність надходжень грошових коштів та матеріальних цінностей, які отримує сім'я впродовж певного проміжку часу. Доходи родини поділяють на чотири категорії: доходи від поточної діяльності (заробітна плата, премії, надбавки, а також доходи від ведення підсобного господарства та власного бізнесу); доходи від активів (доходи від здачі в оренду майна, надходження від вкладень в акції, облігації, відсотки за депозитами тощо); соціальні доходи (пенсії, субсидії, стипендії та інші соціальні допомоги); інші доходи (отримання спадщини, виграші в лотереях, кредити тощо). Розмір доходів родини є основним чинником, від якого залежить обсяг її витрат [16, с. 24].

Витрати сім'ї — це сукупність платежів, які здійснюються членами родини з метою забезпечення її життєдіяльності, що включають витрати на придбання продовольчих і непродовольчих товарів, оплату послуг, вкладення в нерухомість, депозити, акції та інші платежі. Витрати здійснюються для задоволення потреб всієї родини і власних потреб кожного члена сім'ї. Отже, причинами витрат у родині є відповідні потреби (необхідність у відповідних товарах і послугах, бажання їх мати, або відчуття їх нестачі).

Види витрат: для забезпечення нормальної життєдіяльності сім'ї необхідні поточні або обов'язкові витрати (на харчування, одяг, взуття, користування транспортом, оплату комунальних і телекомунікаційних послуг, лікування, гігієнічні засоби, дитячий садок, відвідування кіно, театру, виставок, придбання книг тощо); витрати бажані, вторинні (на придбання побутової техніки, меблів, автомобі-

ля, відпочинок тощо); непередбачувані витрати (наприклад, витрати на ремонт квартири, яка зазнала певних пошкоджень через затоплення, пожежу тощо). Для фінансування майбутніх капітальних і поточних витрат у бюджеті сім'ї створюється резервний грошовий фонд. [16, с. 33].

Розмір витрат родини залежить, перш за все, від рівня доходів, а також складу сім'ї, характеру її потреб, віку членів родини, місця проживання тощо. Отже, щоб здійснити певні витрати, необхідно визначити розмір доходів сім'ї, добре подумати, чи є ці витрати важливими, чи просто бажаними, і на цій підставі прийняти конкретні рішення.

Сімейні витрати необхідно тримати під суворим контролем. Контролювати потрібно кожен статтю витрат, їхні розміри, аналізувати причини їх виникнення, а також необхідність витрат за ступенем їх важливості для сім'ї, постійно шукати резерви їх скорочення. Це дозволить уникнути зайвих витрат, віднайти резерви коштів для задоволення важливих потреб у майбутньому. Правильний розподіл доходів сім'ї і раціональне здійснення витрат вимагає здорового глузду, вміння аналізувати, регулювати свої потреби, певного життєвого досвіду.

3. Вправа «Інтереси, потреби і витрати родини».

Мета: формування вміння аналізувати кожен статтю витрат сім'ї, а також здійснювати ранжування витрат за ступенем їх важливості; співвідносити потреби родини з інтересами кожного члена сім'ї.

Робота в групах.

Педагог пропонує вихованцям скласти список товарів і послуг, потрібних людині для нормальної життєдіяльності та визначити їх необхідність за ступенем важливості.

Обговорення результатів роботи в групах.

Питання для обговорення:

- У чому полягає суть сімейних витрат?
- Які причини їх виникнення?
- Як поділяються сімейні витрати?
- Назвіть витрати, які є постійними у родині, а які — тимчасовими.
- Що впливає на зміну обсягу витрат в сім'ї?
- Яким чином здійснюється планування сімейних витрат?

4. Інформаційне повідомлення. Педагог наголошує, що важливим питанням управління сімейними фінансами є планування та аналіз сімейного бюджету, оскільки без такого планування сімейні кошти будуть витрачатися неекономно і нераціонально. Сімейний бюджет складається з двох частин: доходів і витрат. За рівнем збалансованості розрізняють три види сімейного бюджету: профіцитний (коли

доходи сім'ї перевищують витрати); збалансовний (доходи і витрати сім'ї є рівними за обсягами) і дефіцитний (витрати перевищують доходи). Найкращим варіантом для родини є профіцитний бюджет, оскільки сім'я має можливість здійснювати додаткові витрати. Дефіцитний бюджет змушує скорочувати витрати та шукати додаткових джерел доходів. При складанні сімейного бюджету слід підсумувати всі доходи і витрати родини та зіставити їх. Треба оцінити, чи вистачить наявних коштів на заплановані витрати. В разі їх нестачі необхідно уважно переглянути витрати сім'ї і визначитися, які статті витрат можна скоротити, або й взагалі не вдаватися до таких витрат [16, с. 43].

Питання для обговорення:

- Що таке сімейний бюджет?
- Як формується бюджет родини?
- Який вид бюджету за рівнем збалансованості є кращим для родини?
- Які фактори впливають на зміну доходів і витрат сім'ї? Чому їх слід урахувати у плануванні бюджету?
- Для чого формується резервний грошовий фонд сім'ї? Як його слід зберігати?

5. Вправа «Планування сімейного бюджету».

Мета: сформувати у старшокласників вміння планувати бюджет сім'ї.

Робота в малих групах.

Завдання: скласти бюджет родини на місяць.

Кожна група отримує завдання спланувати бюджет сім'ї, яка складається з трьох осіб. Керуючись запропонованими статтями витрат та розрахунками їх вартості, визначити витрати, які будуть погашатися за рахунок спільних доходів сім'ї. Розрахунковий обсяг доходів сім'ї складає 5000 гривень.

Розрахункові статті витрат

Косметика та парфуми — 50 грн.	Рахунок за користування телефоном — 40 грн.
Посуд — 100 грн.	Ремонт телевізора — 300 грн.
Відвідування спортивної секції — 300 грн.	Подарунок другу до дня народження — 100 грн.
Ліки — 100 грн.	Рахунок за користування Інтернетом — 65 грн.
Поповнення рахунку мобільного телефону — 60 грн.	Корм для домашньої тварини — 50 грн.
Шкільне приладдя — 150 грн.	Хімчистка — 80 грн.
Продукти харчування — 2000 грн.	Нова пральна машина — 4000 грн.
Комунальні платежі — 400 грн.	

Ремонт сантехніки — 150 грн.	Одяг — 400 грн.
Абонплата за телебачення — 50 грн.	Святкування дня народження — 500 грн.
Преса — 50 грн.	Новий стіл — 600 грн.
Транспорт — 150 грн.	Іграшки — 100 грн.
Дозвілля — 200 грн.	Медичні послуги — 500 грн.
Придбання велосипеду — 1000 грн.	Засоби гігієни — 50 грн.
	Взуття — 600 грн.

Презентація розроблених бюджетів.

Аналіз характеру розподілу доходів, структури та обсягу витрат родини. Як було враховано загальні потреби сім'ї і інтереси кожного члена родини.

6. Підведення підсумків заняття.

Обговорюються результати навчання, визначається, чи досягли педагог та вихованці поставленої мети, якою мірою засвоєно матеріал тренінгу, що з виконаного на занятті було корисним для старшокласників, допомогло їм змінити погляди, а можливо, й поведінку. Учні розповідають, чого вони навчилися на занятті. Оцінка заняття сприяє самоаналізу вихованців, допомагає зрозуміти, наскільки вони досягли поставленої мети, допомагає плануванню наступних занять.

Для формування у старшокласників вмій раціонального харчування, ознайомлення з основними принципами і правилами побудови харчового раціону проводяться рольові ігри, бесіди, інформування, обговорення, «мозкові штурми», практичні заняття, тренінги тощо.

Тренінг «Наше харчування»

Мета: формування уявлень вихованців щодо принципів раціонального харчування та збалансованість харчового раціону; розширення знань старшокласників щодо основних груп харчових речовин, їхніх функцій в організмі людини та основних груп продуктів харчування; їх значення для здоров'я та профілактики захворювань; ознайомлення з правилами побудови здорового раціону, з нормами фізіологічних потреб у харчових речовинах, із способами визначення енергетичних потреб людини; формування вмій складати харчовий раціон; розуміння того, як учні можуть сприяти поліпшенню стану свого здоров'я, попередженню негативних наслідків неякісного харчування; розвиток інтересу до оволодіння культурою харчування.

Підготовка тренінгу: вихователь разом з учнями готують аркуші з роз'ясненням основних принципів раціонального харчування, таблиці з наведеними енерговитратами людини у різних видах діяльності, таблиці з назвами найбільш поширених харчових продуктів та вказаною калорійністю (на 100 г продукту), картки з визначеною добовою потребою організму в енергії, виходячи з маси тіла та в залежності від віку (скільки кілокалорій припадає на 1 кг маси); таблиці

з наведеними добовими нормами фізіологічних потреб дітей в основних харчових речовинах, які враховують фізіологічні особливості зростаючого організму; таблиці з визначеним вмістом білків, жирів, вуглеводів у продуктах харчування; таблиці з основними джерелами вітамінів, мінеральних речовин та їх вмістом у продуктах. Вихователь заздалегідь готує 5-6 учнів для виступу із повідомленнями про основні групи харчових речовин: білки, жири, вуглеводи, мінеральні речовини, вітаміни, вода.

Хід тренінгу

1. Мозковий штурм «Значення харчування в житті людини».

Мета: з'ясування рівня знань та поінформованості вихованців щодо ролі харчування в житті людини, його впливу на здоров'я та всі сфери її життєдіяльності; актуалізація проблеми.

Хід вправи: вихованці відповідають на запитання «Для чого ми їмо?», «Як ви себе почуваєте, коли голодні?», «На що впливає харчування?» та називають різні сфери життя і діяльності, на які впливає харчування, та визначають, як саме впливає харчування на стан і розвиток людини. Наприкінці вправи педагог узагальнює висловлювання учнів та робить висновок щодо важливості правильного харчування для життя та здоров'я людини, для нормального росту, розвитку та підвищення працездатності.

2. Інформаційне повідомлення «Енергетичні потреби організму».

Мета: розширення знань старшокласників щодо раціонального та збалансованого харчування; формування уявлень про принципи і правила харчування, про енергетичну цінність харчового раціону; ознайомлення учнів із способами визначення енергетичних потреб організму; формування вмінь розраховувати індивідуальні енергетичні потреби організму в залежності від віку та маси тіла людини.

Хід вправи: вихователь розповідає про сутність раціонального харчування; знайомить учнів з принципами збалансованого харчування; роз'яснює, як правильно побудувати свій харчовий раціон, щоб він повністю забезпечував потребу організму в енергії, яку він витрачає в процесі життєдіяльності і яка надходить в організм разом з їжею; розповідає про негативні для здоров'я і зовнішності наслідки недостатнього і надмірного надходження в організм енергії разом з їжею.

3. Вправа «Розраховуємо енергетичні потреби».

Мета: розрахувати орієнтовну добову потребу організму в енергії.

Хід вправи: вихованці вимірюють масу тіла і зріст один одного і за допомогою розрахункових карток визначають орієнтовну добову потребу організму в енергії.

Підведення підсумків: вихователь аналізує проведені розрахунки, при потребі уточнює їх, вказує на помилки, робить висновки і наголошує, що харчовий раціон повинен забезпечувати організм люди-

ни достатньою кількістю енергії, яка має повністю відповідати всім його витратам у процесі життєдіяльності. Для розвитку і зростання молодий організм повинен отримувати дещо більше енергії, ніж витратив.

4. Інформаційне повідомлення «Раціон харчування».

Мета: розширення знань про основні закони і правила раціонального харчування та збалансованість харчового раціону; ознайомлення з поняттями, що стосуються основних груп харчових речовин (білки, жири, вуглеводи, мінеральні речовини, вітаміни), їхніх функцій в організмі людини та основних груп продуктів харчування, їх значення для здоров'я та профілактики захворювань; формування вмінь складання раціону харчування, що забезпечує організм необхідними речовинами.

Хід вправи: вихователь розповідає про значення раціонального харчування для здоров'я людини та наслідки негативних тенденцій у харчуванні (захворювання шлунково-кишкового тракту, ожиріння, алергічні тощо). Для нормального росту та розвитку дитячого організму їжа повинна постачати організму всі необхідні харчові речовини: білки, жири, вуглеводи, мінеральні речовини, вітаміни, воду. Педагог пропонує учням розглянути окремо кожен із означених груп.

Вихованці по черзі виступають із повідомленнями про основні групи харчових речовин та їхні функції в організмі людини, основні джерела (продукти харчування) харчових речовин та норми фізіологічних потреб у них, негативний вплив на організм як малої кількості харчових речовин, так і їх надлишку.

5. Робота в групах.

Завдання: скласти раціон харчування на добу при 5-разовому режимі вживання їжі.

Учні розподіляються на групи по 4-5 осіб. Користуючись наявними таблицями, команди складають раціон харчування на добу при 5-разовому режимі вживання їжі відповідно до визначених принципів збалансованого харчування.

Підведення підсумків: вихователь оцінює хід тренінгу; аналізує і оцінює кількісне і якісне співвідношення комбінацій харчових продуктів, розроблених учнями і запропонованих для їжі протягом дня; вказує на помилки; уточнює, як скласти раціон за правилами раціонального харчування, яким продуктам надавати перевагу, в якій кількості необхідно споживати продукти, щоб задовольнити потреби організму в усіх необхідних харчових речовинах.

Для закріплення знань застільного етикету, формування у старшокласників вмінь сервірувати стіл, користуватися столовими приборами, поводитися в гостях і приймати гостей, обирати подарунки

проводиться рольова гра «Приймаємо гостей». У грі розігрується ситуація прийому гостей і відтворення правил етикету. Щоб гра була результативною, необхідно створити у її учасників ігровий стан, подумки перетворити реальну ситуацію в уявну. З цією метою використовуються різні атрибути, розпізнавальні знаки учасників гри, зміна інтер'єру, перестановка меблів. У приміщенні встановлюється добре оформлений стіл. Особливе значення має його святкова сервіровка. Його накривають добре випрасованою скатеркою. Для кожного члена родини і гостя ставиться тарілка, праворуч від неї кладуть ніж вістря до тарілки, ліворуч від тарілки — виделку, а перед тарілкою — маленький ніж і ложку для десерту. Ложки та виделки кладуть увігнутою стороною вверху. Біля кожного прибору ставиться стакан для води чи соку. В центрі столу розміщують тарілки з тонкими скибочками білого та чорного хлібу, солонку, перечницю та вазу з живими квітами. Серветки (добре випрасовані і згорнуті трикутником) кладуть на тарілку, на стіл можна покласти й паперові серветки.

Все це створює у учасників гри специфічне емоційне ставлення до всього, що відбувається, до оточуючих і до самих себе, з'являється певний настрій, передчуття чогось цікавого.

У грі моделюється ситуація прийому гостей і дотримання відповідних норм етикету: запрошення гостей; поведінка при зустрічі гостей; знайомство гостей один з одним; вміння розсадити гостей, щоб вони знаходили спільні теми для розмов; вміння подавати страви і прибирати посуд; послідовність подавання страв; користування столовими приборами; поведінка за столом, при прощанні гостей з господарями тощо.

При розподілі ролей важливо враховувати реальні відносини вихованців, їх інтереси, симпатії, досвід. Відповідно до отриманої ролі (господаря, члена родини, гостя) учасникам гри пропонується самостійно визначати способи поведінки та будувати взаємини з партнерами по грі на основі засвоєних правил етикету. У грі відтворюються правила етикету в реальних життєвих ситуаціях. Вибір відповідної поведінки залежить від знання вихованцями правил гостинності, користування столовими приборами, а також від того, наскільки у них сформувалися вміння і навички культурної поведінки за столом. Важливо забезпечити учасникам гри уявне спілкування, підтримати їхні рольові дії й переживання, емоційну ідентифікацію з виконавцем ролі.

Важливою є також участь самого педагога в спільних ігрових діях, в ігровому спілкуванні вихованців, співучасть у рольовій взаємодії. Участь педагога в ігрових діях дає можливість здійснювати приховане педагогічне керівництво грою: непомітні підказки, допомога, не виходячи з ігрової ролі. При такій участі педагога ефективність гри підвищується.

Важливе значення у формуванні у старшокласників практичних вмінь має організація і проведення практичних занять. Практичні заняття проводились за такою тематикою: «Уроки Мийдодира», «Велике прання», «Вчимося правильно прасувати», «Чисте взуття», «Ремонтуємо одяг», «Дещо про ремонт у помешканні», «Харчовий раціон на добу», «Технології приготування страв», «Сервірування столу», «Приймаємо гостей» тощо. Вони дають змогу учням застосовувати отримані знання і правила домашнього господарювання у власному житті, оволодіти певними прийомами і засобами, отримати досвід домашнього господарювання.

Так, у ході заняття «Уроки Мийдодира» вихованці навчалися правильно доглядати за шкірою обличчя, рук, ніг, за своїм тілом, ротовою порожниною, волоссям; користуватися косметикою; голитися. Учні змащували шкіру кремами, робили ванни для рук і ніг з настоями дубової кори і трав, розчинами медичних препаратів, вчилися правильно підстригати нігті. Вихованці вчилися чистити щілини між зубами від залишків їжі зубною ниткою; правильно чистити зуби (рухати щіткою від ясен до зубів, чистити не тільки зовнішню поверхню, а й внутрішню), добирати зубну щітку. Учні вчилися також підбирати косметичні засоби (мило, шампуні) в залежності від типу шкіри та волосся (для сухого, нормального, жирного волосся), користуватися різними засобами по догляду за волоссям (шампуні, бальзами, кондиціонери, лаки); розчісувати волосся в залежності від його довжини; доглядати за гребінцем (чистити, мити раз на тиждень) тощо.

На занятті «Велике прання» вихованці вчилися прати одяг та білизну із різних тканин вручну і за допомогою пральної машини. Вони вчились сортувати вироби за типом тканини (бавовняні, шерстяні, синтетичні), за кольором (білі, кольорові), за ступенем забруднення; в залежності від цього добирати миючі й відбілюючі засоби, обирати необхідну температуру води, розраховувати завантаження пральної машини. Учні вчилися використовувати відбілювач, дотримуючись усіх рекомендацій, які вказані на упаковці; виводити плями різного походження: плями від фруктів та ягід, жирні плями, плями від чаю, кави, плями від косметики та ін. за допомогою засобів побутової хімії, а також «народних» засобів.

У ході практичного заняття «Вчимося правильно прасувати» увагу учнів було зосереджено на загальних правилах прасування речей, а також на особливостях прасування речей з натурального та штучного шовку, шерстяних та трикотажних виробів, а також шерстяних в'язаних речей. Учні вчилися прасувати брюки за певними правилами для запобігання їхньої деформації на колінах; оволодівали особливостями прасування краваток. Вони вчилися також догля-

дати за праскою, чистити робочу поверхню праски при втраті нею блиску, знімати іржу, якщо вона з'явилась на прасці.

На занятті «Чисте взуття» учні оволодівали тонкощами догляду за взуттям, щоб воно не покривалося тріщинами, не стало твердим і незручним; щоб шкіра не псувалася, а фарба не розчинялася; щоб взуття не розношувалося швидше, ніж зазвичай; оволодівали тонкощами догляду за шкіряним взуттям та взуттям із замші, а також навчалися правилам зберігання взуття.

На занятті «Ремонтуємо одяг» учні вчилися ремонтувати одяг: пришивати гудзики декількома способами; зашивати дірки, латати одяг, підшивати поділ спідниці найбільш поширеними у шитті швами тощо.

З метою формування у старшокласників вмінь розумно витрачати гроші, вибирати якісні товари проводиться заняття «Покупки». Педагог звертає увагу учнів на порядок здійснення покупок у супермаркетах, на ринках, від виробника, через Інтернет, за каталогами, з оптових складів; на відмінностях ринкової торгівлі від магазинної (можливість торгу, скуштувати продукт); на існуванні карток постійного покупця, що дають право на знижку. На занятті учні вчилися користуватись каталогами товарів і послуг, послугами Інтернет-магазинів для придбання товарів. Була проведена вправа «Визначаємо розмір одягу та взуття». Так, для визначення розміру взуття учні вимірювали довжину стопи у сантиметрах, отримане число ділили навпіл і додавали до довжини. У результаті отримували розмір взуття. У ході екскурсії в супермаркет та на ринок учні вчилися купувати продукти і речі, користуючись вже відомими їм правилами вибору товару, а також можливістю приміряти речі.

Особливе значення для вихованців шкіл-інтернатів мали практичні заняття «Готуємо смачно та корисно». Метою цих занять було формування в учнів практичних вмінь і навичок готування їжі. У ході занять учні оволодівали різними способами теплової обробки продуктів: варіння харчових продуктів, приготування їжі на парі, смаження, запікання, тушкування, випікання; оволодівали технологіями приготування страв із м'яса, риби, яєць, овочів, фруктів; оволодівали секретами приготування перших страв (борщ, суп, розсольник тощо), других страв (вареники, овочеve рагу, омлет, деруни та ін.), салатів, гарнірів з овочами, крупами, вермішеллю, а також приготування виробів із тіста. Учні вчилися складати раціон харчування у відповідності із законами раціонального і збалансованого харчування; складати рецепти страв з урахуванням фінансових можливостей; користуватися кухарськими книгами.

Метою заняття «У гостях» було формування в учнів вмінь культурно поводитися в гостях, готуватися до зустрічі і приймати гостей.

Вихованці вчилися вибирати, вручати й приймати подарунки; поводитися при зустрічі та розставанні у гостей; приймати гостей, розсаджувати гостей за столом; поводитися та спілкуватися за столом. Учні вчилися сервірувати святковий стіл, користуватися столовими приборами, подавати страви та прибирати посуд, послідовно подавати страви на стіл під час святкування у відповідності з етикетом.

Проведені практичні заняття, тренінги, рольові ігри, вправи, дискусії сприяли формуванню у старшокласників шкіл-інтернатів практичних вмінь і навичок, засвоєнню ними знань щодо ведення домашнього господарства, розвитку економічного мислення.

Центральне місце у позаурочній виховній діяльності шкіл-інтернатів посідає праця — могутній виховний засіб, важливий чинник виховання учнів, підготовки їх до самостійного життя. Тому постійна увага в інтернатних закладах приділяється залученню вихованців до активної участі у трудовій діяльності.

Особливе місце у вихованні посідає педагогічно доцільна організація самообслуговування школярів як однієї з основ організації всього життя і діяльності вихованців школи-інтернату, як норми, принципу життя. З самообслуговування починається трудове життя дітей, отже, і звичка працювати. У школі-інтернаті привчання дітей до праці, формування у них практичних вмінь і навичок починається з елементарних операцій обслуговування себе і членів колективу. Чим старші діти, тим більшу участь вони беруть у праці з самообслуговування. Її зміст повинен відповідати віковим особливостям дітей, їхнім статевим, фізичним особливостям, а також нормам і вимогам гігієни й охорони їхнього здоров'я. Діти вступають у життя як споживачі суспільного продукту. Це природно і закономірно. Але, якщо вчасно не залучити їх до посильної праці, то з роками у них може сформуватися споживацьке ставлення до життя, звичка жити на всьому готовому.

З перших днів перебування у школі-інтернаті вихованці залучаються до самообслуговування. Учні підтримують чистоту і порядок у шкільних приміщеннях, гуртожитку, майстернях, території школи-інтернату, прикрашають приміщення до свят, доглядають за особистими речами, за собою, вчать прати, прасувати, своєчасно ремонтувати одяг. Багато у школі-інтернаті сезонної роботи. Навесні вихованці розчищають двір, упорядковують доріжки, обкопують дерева і кущі, улаштовують квітники. Влітку — утримують у чистоті і порядку ігрові та спортивні майданчики, доглядають за квітами, а восени — розчищають територію від листя тощо.

Повсякденна праця з самообслуговування привчає дітей турбуватися про особисті речі, шкільне майно, природу, сприяє формуванню охайності, дбайливості, ощадливості, працелюбності, самостійності,

відповідальності, наполегливості, готовності виконувати будь-яку роботу, багатьох практичних вмінь і навичок. В той же час у шкільній практиці досить поширеною є помилкова, спрощена точка зору на самообслуговування як на примітивну побутову працю, яка зводиться, головним чином, до прибирання шкільних приміщень, недооцінюється значення самообслуговування у системі виховної роботи школи-інтернату.

З-поміж чинників, що впливають на розвиток особистості, значне місце посідає суспільно корисна праця. У суспільно корисній діяльності формується соціально цінна мотивація, усвідомлюється суть суспільної праці, задається для дитини вся система суспільних відносин і соціальних цінностей. Вона є необхідною умовою формування соціальної активності і відповідальності, почуття обов'язку і честі, взаємодопомоги і товариськості, підготовки дітей до самостійного життя. У трудовій діяльності діти оволодівають не тільки діями, операціями, а й, перш за все, формами суспільних відносин, фактично вступаючи у суспільні зв'язки і взаємозалежності. У цьому полягає головна особливість суспільно корисної праці дітей, критерієм оцінки якої є не тільки її продукт, а й відповідальне ставлення до загальної справи.

Суспільно корисна праця вихованців передбачає багатоманітність справ для колективу школи-інтернату, для інших людей. Старшокласники виготовляють і ремонтують наочні посібники, прилади й інші предмети навчального обладнання, різний інвентар; беруть участь в обладнанні навчальних кабінетів, майстерень, навчально-дослідних ділянок; ремонтують шкільні меблі, приміщення, господарський інвентар. У багатьох школах-інтернатах існують ремонтні бригади, що здійснюють різні ремонтні роботи, оздоблення приміщень тощо. Вихованці працюють у шкільних майстернях, на навчально-дослідних ділянках: вирощують квіти, овочі, саджанці дерев, ягідників, проводять досліди з рослинництва та тваринництва; працюють у гуртках «умілі руки», юних натуралістів, електротехніків, будівельників, садоводів тощо.

Аналіз практики виховної роботи свідчить, що значення суспільно корисної праці недооцінюється. Суспільно корисні справи вихованців як правило обмежені рамками навчального закладу, що звужує сферу їхньої життєдіяльності, індивідуальний досвід школярів. Вибір видів суспільно корисної праці, їх планування й організація здійснюються переважно педагогами. Певна частина вихованців не має і не хоче мати будь-яких доручень. Не вивчаються причини небажання учнів брати участь у суспільно корисних справах.

Великі можливості для формування практичних вмінь відкриває залучення вихованців до природоохоронної роботи у «Зелених патрулях» (висаджування, догляд і охорона зелених насаджень),

у «Блакитних патрулях» (догляд за чистотою водоймищ), у гуртках «Юні друзі природи», шкільних лісництвах тощо. Вихованці багатьох шкіл-інтернатів вирощують саджанці різних порід дерев, доглядають за ділянками лісу, закладають розсадники, лісосмуги, укріплюють лісонасадженнями схили ярів і балок. Школярі доглядають за лікарськими рослинами. Вони проходять спеціальну підготовку під керівництвом педагогів: ознайомлюються з технікою їх заготівлі, вивчають цілющі властивості. Учні також залучаються до проведення заходів з охорони цінних видів лікарських рослин — ромашки, черемхи, суніці; збирають і висівають насіння на пришкольніх ділянках, а потім висаджують у лісах, на полях, у ярах. Об'єктом особливої турботи вихованців є птахи. Учні рятують їх у суворі і сніжні зими, виготовляють і розвішують годівниці і шпаківні у парках і скверах.

Участь у природоохоронній діяльності дає можливість вихованцям оволодіти досвідом збереження і примноження природних багатств, сприяє формуванню у них інтересу і готовності до захисту природи, вихованню бережливого ставлення до неї, формуванню практичних вмінь і навичок щодо охорони природного середовища.

Певне місце у виховній роботі шкіл-інтернатів посідає продуктивна праця учнів — педагогічно доцільна суспільно необхідна діяльність, яка за змістом і характером відповідає розумовим і фізичним можливостям школярів, спрямована на створення матеріальних цінностей. У шкільних майстернях, в учнівських виробничих бригадах старшокласники виготовляють різні інструменти та вироби на замовлення підприємств, у шкільних теплицях вирощують саджанці декоративних та плодových дерев, винограду тощо. Однак, в останні роки через кризові явища в економіці країни, порушення зв'язків між школами-інтернатами і підприємствами зміст продуктивної праці вихованців значно звузився, її організація потерпає певних змін.

Вивчення досвіду роботи загальноосвітніх шкіл-інтернатів дозволило визначити низку недоліків в організації продуктивної праці вихованців: порушення зв'язків між школами-інтернатами і виробничими підприємствами, що негативно впливає на організацію продуктивної праці вихованців; у багатьох школах-інтернатах продуктивна праця вихованців організується незадовільно (вихованці працюють на старому обладнанні); є випадки, коли у школі-інтернаті зовсім відсутня продуктивна праця тощо [5, с. 107].

Залучення вихованців шкіл-інтернатів до різних видів трудової діяльності, різноманітність видів праці збагачують учнів життєво необхідними вміннями й навичками, дозволяють віднайти цікаву справу, сприяють диференціації інтересів учнів, формуванню працьовитості, дбайливості і відповідальності, розвитку їхніх здібностей і схильностей. Цей розвиток тим значніший, чим більше спра-

ва до вподоби, чим ширший простір для творчості. Поєднання різних видів суспільно цінної діяльності об'єктивно сприяє багатству стосунків, у які вступають учні при виконанні суспільно корисних справ.

Виховне значення діяльності визначається тим, як вона мотивована, як визначена мета. Якщо мета незрозуміла вихованцю або не сприймається ним, то мотив не виникає і діяльність не відбудеться. Отже, діяльність школярів вимагає усвідомленої, мотивованої участі у ній. Вихованець, якому педагог допомагає виробити нові вміння й навички та привчає його до нових дій, повинен розуміти, навіщо йому потрібне таке вміння, він повинен бажати його мати, прагнути нової лінії поведінки. Завдання полягає у тому, щоб вихованець засвоїв об'єктивне значення своєї діяльності, щоб її об'єктивний зміст і суб'єктивне значення співпадали. Надання цій діяльності соціального значення є основою формування соціально цінної мотивації.

Виховна роль діяльності залежить від того, з якою метою і як вона організована, яку участь бере вихованець у діяльності: тільки суб'єкт діяльності може бути вихований. Діяльність повинна бути певним чином організована, мати певну мету, соціальну цінність, бути цікавою, посилююю, творчою, носити колективний характер; вплив діяльності на особистість повинен контролюватись і вміло спрямовуватись педагогом; важливим є ціннісний характер відносин учасників діяльності.

Однією з визначальних умов організації суспільно корисної діяльності вихованців шкіл-інтернатів є усвідомлення її соціального значення. За допомогою серйозного, мудрого слова педагог розкриває значення діяльності, її загальну користь, вчить вихованців з повагою ставитись до будь-якої праці, бачити необхідність навіть непривабливих, на перший погляд, трудових операцій, спонукає їх до творчого виконання суспільно корисних справ, мобілізує їхні сили на подолання труднощів. Це важливо ще й тому, що за своїм характером багато повсякденних справ є одноманітними, нецікавими, пов'язаними з витратою значних сил. Відсутність такого розуміння породжує формальне ставлення до них, безвідповідальність, пасивність.

Необхідною умовою організації суспільно корисної діяльності є організація і здійснення суспільно корисних справ на основі активізації роботи органів учнівського самоврядування. Самоврядування залучає учнівський колектив і кожного вихованця до організації свого життя і діяльності, до керування шкільними справами, до самовиховання. Воно привчає дітей ухвалювати правильні рішення і відповідати за них, а не чекати або вимагати вирішення своїх проблем від педагогів. Самоврядування в учнівському колективі включає вихованців у складну систему відносин з іншими людьми: взаємозалежнос-

ті, взаємного контролю, взаємної відповідальності, взаємодопомоги. Створення відносин відповідальної залежності вихованців навчає їх умінню наказувати і підкорятися, ставити вимоги і виконувати їх, бути організатором і виконавцем. Самоврядування готує школярів до активної участі у суспільному житті, сприяє формуванню у дітей важливих моральних якостей: ініціативності, наполегливості, самостійності і особистої відповідальності за загальну справу.

Виникнення органів самоврядування, їх кількість і структура обумовлюються і визначаються змістом життя та діяльності конкретного колективу, його умовами, можливостями і потребами. У школах-інтернатах самоврядування в усіх видах соціально цінної діяльності школярів організовує учнівський комітет. При учкомі створюються комісії. Учком організовує і контролює чергування по школі та у класах. Для організації значних суспільно корисних справ у школах-інтернатах створюються спеціальні ради справ, які є тимчасовими органами учнівського самоврядування. Учком та ради справ працюють у тісній взаємодії і у постійному контакті, що забезпечує злагодженість і одночасно дозволяє уникнути дублювання в організації діяльності. Члени ради справ обираються на загальних зборах всього колективу школи-інтернату або бригад, ланок, ділянок, які його складають. Очолює раду справи голова, якого обирають з числа членів ради. Кожний член ради справи відповідає за організацію одного з напрямів роботи. В існуючих у школах-інтернатах учнівських виробничих бригадах створюються ради бригадирів, які обираються на загальних зборах колективу бригади. Зв'язок з учкомом у первинних учнівських колективах підтримує староста. Він забезпечує підготовку та проведення збору, чергувань. У первинних учнівських колективах обираються відповідальні за різні ділянки колективної діяльності — члени відповідних комісій учкому школи-інтернату. Обираються також тимчасові групи активу для підготовки і проведення трудових справ. Представники органів учнівського самоврядування первинного учнівського колективу звітують у першу чергу цими органами: радою активу класу, класними зборами, а також перед загальношкільними: учкомом, загальними зборами учнівського колективу школи-інтернату.

Широко розвинута структура самоврядування в учнівському колективі, наявність великої кількості загальношкільних органів управління дозволяють залучити до виконання організаторських функцій багатьох вихованців. Відсутність систематичної практики у виконанні суспільних функцій, тривале перебування у пасиві, у позиції сторонніх спостерігачів сприяють формуванню споживацького ставлення до педагогів, орієнтації на зовнішній контроль. Тому надзвичайно важливо забезпечити кожному вихованцю активну позицію у колективі протягом усіх років навчання у школі-інтернаті.

При розподілі доручень необхідно залучати до цієї роботи самих вихованців, органи учнівського самоврядування. Добір і розподіл доручень — це справа школярів та органів самоврядування. Позиція педагога полягає у тому, щоб допомогти учням усвідомити це право і реалізувати його у життєдіяльності. Присутній на зборах учнівського колективу досвідчений педагог головне своє завдання вбачає у тому, щоб уважно слухати усе, про що сперечаються школярі, як вони обговорюють кандидатури у раду учнівського колективу, кого пропонують і чому. І лише в окремих випадках він може втручатися в обговорення, висловлювати свою точку зору, намагатися їх виправити. Така педагогічно виправдана позиція педагога ставить вихованців перед необхідністю більш відповідально, продумано підходити до розподілу доручень на зборах учнівського колективу.

Ефективними формами активізації старшокласників при визначенні доручень є: виборність керівників і організаторів шкільного життя; колективна довіра одноліткам доручень; доручення-завдання ради учнівського колективу, старости; пропозиція учнів самостійно обрати доручення, за власним бажанням (з урахуванням його можливостей і здібностей); підтримка колективом соціально цінної ініціативи однолітка, довіра бути організатором справи; чергування традиційних доручень. Такий підхід до підбору і розподілу доручень дозволяє залучити до соціально цінної діяльності кожного вихованця у відповідності з його індивідуальними особливостями, допомагає уникнути формалізму, байдужості до доручених справ.

У період між зборами всі питання, пов'язані з розподілом доручень, вирішуються радою учнівського колективу. На її засіданнях створюються тимчасові органи колективних справ, розподіляються колективні доручення, переглядаються традиційні доручення. Розподіл доручень — це систематична робота колективу. Підготовка кожної колективної справи, виконання завдань учкому вимагає від ради учнівського колективу перегляду тимчасових і окремих постійних доручень.

Важливими умовами розподілу доручень є врахування вікових особливостей і можливостей старшокласників, обов'язкова зміна доручень, їх чергування за характером і змістом. Надмірна експлуатація тільки окремих якостей особистості мимоволі стримує розвиток інших, може викликати негативне ставлення до доручення.

Урахування інтересів, здібностей старшокласників при підборі доручень — одна з умов успішності їх виконання. Добровільно взяте доручення, що відповідає можливостям, інтересам вихованця, спонукає його до самостійності, більшої відповідальності, сприяє встановленню взаєморозуміння між учнем і колективом. Повага до його захоплень, увага до нього з боку однолітків сприяють активній діяльності на користь колективу.

Доручення має бути конкретним, доступним, його зміст повинен бути зрозумілим. Вихованець повинен знати межі своїх повноважень і відповідальності. Він має чітко усвідомлювати, що конкретно треба робити, що входить у його обов'язки, в чому значущість даного йому доручення, а що не входить у коло його обов'язків; перед ким він відповідальний, а хто підпорядковується йому.

В організації виконання доручень особливого значення набуває допомога вихованцю у виконанні дорученої справи, у подоланні труднощів, що виникають. Визначено умови успішного виконання доручень: доручення повинно мати зрозумілу учням соціальну цінність, значущість його кінцевого результату; навчання вмінням і навичкам, необхідним для виконання доручення, оволодіння вихованцями певними знаннями; створення у колективі атмосфери вимогливості до виконання доручень; створення відносин товариської взаємодопомоги, відповідальності за виконання обов'язків; інформування старшокласників про хід виконання доручень. Мета цієї роботи — навчити кожного вихованця виконувати доручення ініціативно, відповідально, творчо, використовувати захоплення, здібності учнів, наявні знання і вміння.

Використання у виховній роботі методу доручення ставить педагога у позицію опосередкованого впливу на старшокласника через самоврядування, через первинний учнівський колектив, у позицію співробітництва з учнівським колективом в організації життєдіяльності вихованців шкіл-інтернатів.

Практика свідчить, що найкращі виховні результати досягаються тоді, коли зусилля педагогів постійно спрямовані на утвердження доброзичливого стилю взаємостосунків між педагогами і дітьми, встановленню душевного контакту, поваги і довіри між ними. Саме стосунки акумулюють у собі виховне значення діяльності. Ці стосунки вихованець вибудовує сам, вони вибіркові і мають ціннісний характер. Створення сприятливої моральної атмосфери зближує дітей, сприяє розвитку взаємодопомоги, турботи один про одного, досягненню душевного комфорту кожним вихованцем. Турботливе, доброзичливе ставлення педагогів до своїх вихованців викликає у дітей почуття вдячності і радості, бажання не спричиняти більше неприємностей. Ці почуття зміцнюють волю, сприяють суттєвим змінам у поведінці вихованців. Особливо це стосується дітей-сиріт, дітей, які виховувались у несприятливих умовах життя у родині, зазнавали жорстокого ставлення батьків. Дуже важливо, щоб вихованець відчув у діях вихователя щирість і зацікавленість у своїй долі.

В той же час у шкільній практиці трапляються випадки авторитаризму у стосунках педагогів з дітьми. Нерідко педагоги нав'язують вихованцям свої рішення, вимагають від них безумовного підкорення

дорослим і визнання абсолютної правоти педагогів в усіх без винятку ситуаціях, демонструючи тим самим свою владу і силу. Така вимога не дає змоги вихованцям самостійно аналізувати життєві ситуації, поведінку і особистісні якості інших людей, породжує ситуативність поведінки, підкорення її випадковим думкам, заважає формуванню особистої внутрішньої позиції. Це підриває у дітей віру у справедливість педагогів, повагу до них, ламає волю вихованців. І хоча дорослі діють так із найкращих спонукань, проте в основі такого ставлення лежить недостатня повага до вихованця, нездатність або небажання сприймати його як самостійну особистість. В таких випадках діти часто відмовляються виконувати вимоги педагогів, стосунки між дорослими і дітьми загострюються. Такі грубі помилки можуть призвести до непередбачуваних ситуацій, досить часто спостерігаються конфлікти між дорослими і учнями, а це, в свою чергу, призводить до формування пристосовницьких форм поведінки, людини-конформіста, деіндивідуалізованої особи, яка не здатна до самостійної і відповідальної поведінки на основі свідомого ставлення до дійсності. Ось чому необхідно змінити систему стосунків в інтернатних закладах, побудувати їх на взаємній повазі всіх учасників виховного процесу.

Важливого значення у стосунках педагогів і вихованців набуває розуміння дорослим особистості вихованця, що ґрунтується на знанні його вчинків і поведінки, оскільки лише в них знаходить відображення позиція учня, його ставлення до педагогів, однолітків, до самого себе. В той же час воно полягає в умінні бачити за фактами приховані психічні якості в їх внутрішньому взаємозв'язку, соціально-психологічне значення вчинку, його моральну цінність. Щоб з'ясувати причину того чи іншого вчинку вихованця важливо правильно оцінити кожну конкретну ситуацію, побачити не тільки зовнішні ознаки його поведінки, а головне проаналізувати її психологічний зміст, зрозуміти психічний стан вихованця, мотиви його поведінки. Такий аналіз дає можливість правильно оцінити вчинки вихованців, попередити помилки. Завдяки цьому можна досягти взаєморозуміння між учасниками виховного процесу. Однак нерідко спостерігаються помилки в оцінці вчинків вихованців, випадки неправильного розв'язання педагогами конфліктів між ними. В силу тих чи інших причин вихователь не враховує всіх обставин поведінки і, таким чином, виправдує одну сторону на шкоду об'єктивності, вихованець може бути покараний за провину іншого. В таких ситуаціях педагогам слід більше уваги звертати на спонуки учасників конфлікту, ніж на реальні наслідки цих спонук, стати на місце вихованця і оцінити, яке особисте значення мала для нього дана ситуація, а не значення її взагалі, або ж для педагога.

Принцип організації виховного процесу полягає у тому, що вихідною у ньому завжди повинна бути особистість вихованця в ціло-

му, а не окремі його психічні процеси, стани або властивості особистості. Однак в шкільній практиці спостерігаються випадки, коли недосвідчені педагоги ставляться до вихованця на підставі лише окремих особливостей його характеру, зводять оцінку особистості вихованця в цілому до успішності у навчанні, що не свідчить, однак, про високі особистісні якості вихованця. Таке ставлення до вихованця підриває у нього впевненість у собі, формує зневагу до себе, зневіру у своїх силах.

Необхідно усвідомлювати, що вихованець — це цілком самостійна людина, яка заслуговує поваги. Будь-яка зверхність робить неможливим педагогічну взаємодію педагога з вихованцем. Однак, у стосунках з вихованцями дорослі нерідко дозволяють собі повчальний, принизливий тон, що вступає у протиріччя з їхньою високою самооцінкою, зловживають настановами, моралізуванням. У таких випадках вихованець втрачає здатність реагувати на слова, звернення педагогів втрачають своє виховне значення, здатність регулювати поведінку учня. Постійні зауваження педагога, підвищений тон, глузування уселяють у них непевність, формують негативне ставлення до вихователя, до його дій і починань.

Стосунки між педагогами і учнями знаходять відображення і у взаєминах між вихованцями. Ті ціннісно-орієнтаційні якості, яких вихованці набули у спілкуванні з дорослими, вони намагаються проявити і у відносинах з однолітками. Це свідчить про складність стосунків між дорослими і учнями та між однолітками. Окремі помилки педагогів у спілкуванні з вихованцями можуть звести нанівець усі зусилля вихователів. Ось чому необхідно встановити довірливі взаємини з учнями. Доброзичливі стосунки між ними, справедливість вимог, повага, взаємна допомога, щирість, доброта підвищують результативність застосування педагогічних впливів, ефективність виховного процесу в інтернатних закладах.

Висновки

У сучасних дослідженнях проблеми формування практичних вмінь розглядаються у контексті підготовки вихованців шкіл-інтернатів до самостійного життя, а також як окремий компонент формування життєвої компетентності.

Більшість старшокласників відзначають недостатній рівень власної обізнаності щодо багатьох практичних вмінь: ведення домашнього господарства, організації харчування, користування побутовою технікою. Вони не вміють розраховувати сімейний бюджет, розумно витратити гроші, заощаджувати, готувати їжу. Вихованці шкіл-інтернатів виявляються неготовими до самостійного життя.

Практичні вміння розглядаються нами як здатність особистості цілеспрямовано, якісно та успішно здійснювати практичну діяль-

ність, що ґрунтується на усвідомленому застосуванні знань, навичок, досвіду й цінностей.

Визначено зміст та основні напрями формування практичних вмінь старшокласників: вміння економно вести домашнє господарство, управляти власним бюджетом, розподіляти і виконувати господарські обов'язки між членами родини, готувати їжу, робити покупки, утримувати помешкання у чистоті і порядку, доглядати за одягом і взуттям, гігієнічні вміння.

Результати дослідження свідчать, що ефективність формування практичних вмінь забезпечується реалізацією педагогічних умов, серед яких: організаційно-методична підготовка педагогів шкіл-інтернатів до формування у старшокласників практичних вмінь; оволодіння вихованцями знаннями щодо сутності і змісту практичних вмінь; цілеспрямоване і систематичне залучення вихованців до різних видів соціально цінної діяльності, збагачення її змісту, організація вправлянь учнів в оволодінні практичними вміннями; педагогічно виправдана організація соціально цінної діяльності; активізація роботи органів учнівського самоврядування; гуманізація взаємин між учасниками виховного процесу.

Ефективність формування практичних вмінь обумовлена також впровадженням комплексу форм, методів, засобів і прийомів виховної роботи.

З огляду на специфічні умови життєдіяльності вихованців шкіл-інтернатів, особливості їхнього розвитку оволодіння практичними вміннями дало змогу позбутися певних прогалин у вихованні старшокласників.

Результати формувального етапу експерименту засвідчили позитивну динаміку рівнів сформованості практичних вмінь в експериментальних класах. Кількість старшокласників із достатнім рівнем зросла з 8,5% до 18,8%, із середнім рівнем — з 32,1% до 53,9%, а кількість вихованців із низьким рівнем цих вмінь, навпаки скоротилася з 59,4% до 27,3%. У контрольних класах динаміка зростання кількості незначна.

Література

1. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / Семен Гончаренко. — К. : Либідь, 1997. — 376 с.
2. Дурай-Новакова К. М. Формирование профессиональной готовности студентов к педагогической деятельности: автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Теория и история педагогики» / К. М. Дурай-Новакова. — М., 1983. — 32 с.
3. Дьяченко М. И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. — Минск : БГУ, 1976. — 175 с.
4. Ительсон Л. Б. Лекции по общей психологии / Лев Ительсон. — Владимир : Владимир. гос. пед. ин-т., 1970. — 268 с.

5. Канишевська Л. В. Виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності : монографія / Любов Вікторівна Канишевська. — К. : ХМЦНП, 2011. — 368 с.
6. Кондрашова Л. В. Теоретические основы воспитания нравственно-педагогической готовности студентов педагогического института к профессиональной деятельности: автореф. дисс. на соискание научн. степени доктора пед. наук: спец. 13.00.01 «Общая педагогика и история педагогики» / Л. В. Кондрашова. — М., 1989. — 18 с.
7. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк; [під ред. Л. Н. Проколієнко].— К. : Рад. шк., 1989. — 608 с.
8. Краткий психологический словарь / [сост. Л. А. Карпенко; под. общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. — М. : Политиздат, 1985. — 431 с.
9. Кулакова М. В. Формування готовності до професійної діяльності в майбутніх фахівців у вищих морських навчальних закладах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 / М. В. Кулакова. — Одеса, 2006. — 20 с.
10. Ліненко А. Ф. Готовність до педагогічної діяльності / А. Ф. Ліненко // Педагогіка вищої школи : [навчальний посібник]. — Одеса : ПДПУ, 2002. — С. 191-196
11. Милерян Е. А. Психология формирования общетрудовых политехнических умений / Е. А. Милерян. — М. : Педагогика, 1973. — 299 с.
12. Педагогічний словник [за ред. Ярмаченко М. Д.]. — К. : Педагогічна думка, 2001. — 516 с.
13. Платонов К. К. Психология / К. К. Платонов, Г. Г. Голубев. — М. : Высш. шк., 1977. — 217 с.
14. Психологічний словник / авт.-уклад. В. В. Синявський, О. П. Сергєєнкова; за ред. Н. А. Побірченко]. — К. : Наук. світ, 2007.— 274 с.
15. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание, о месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира / С. Л. Рубинштейн. — М. : АН СССР, 1957. — 99 с.
16. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: в 2 т. / С. Л. Рубинштейн. — М. : Педагогика, 1989. — Т.1. — 486 с.
17. Фінансова грамотність: [навч. посібник / [авт. кол.; за ред. Т. С. Смовженко]. — 2-е вид., випр. і допов.— К. : 2012. — 311 с.
18. Формування життєвих навичок у випускників шкіл-інтернатів: методичний посібник для практичних психологів і соціальних педагогів / [упор. С. Ф. Гордійчук, В. В. Дьомкіна, Н. В. Лунченко та ін.; за заг. ред. В. Г. Панка]. — Донецьк : Вебер, 2009. — 161 с. — (Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи).
19. Якиманская И. С. Технология личностно-ориентированного образования / И. С. Якиманская. — М. : Сентябрь, 2000. — 176 с.
20. Ягупов В. В. Психологічний зміст понять «знання, навички та уміння» / В. В. Ягупов. — // Освіта. — 2003, 28 травня — 4 червня.

Розділ VI. ВИХОВАННЯ ГІДНОСТІ В СТАРШОКЛАСНИКІВ ШКІЛ- ІНТЕРНАТІВ

1. Теоретичні основи феномена «гідність» та специфіка її виховання у старшокласників шкіл-інтернатів

Ціннісне ставлення людини до себе — надзвичайно важливе питання, розв'язання якого здатне суттєво доповнити теорію морального розвитку особистості, збагатити практику виховання ефективними методиками.

Ставлення до формування гідності як до педагогічної проблеми відображає властиву певному історичному етапу пріоритетність зовнішніх (оцінювання суспільством) або внутрішніх (почуття власної гідності) критеріїв гідності.

Український педагогічний словник визначає «гідність» як поняття моральної свідомості, в якому виражається уявлення про самоцінність людської особистості, її моральну рівність з усіма іншими [88, с. 68].

Почуття власної гідності виховується на основі формування низки особистісних якостей та сприйняття системи цінностей, які домінують в суспільстві. У межах «культури гідності» формування «почуття власної гідності» вихованця є наслідком ставлення до нього як до носія безумовної цінності — людської гідності. Реалізація права вихованця на шанобливе ставлення з боку оточуючих дорослих, віра в його здібності бути суб'єктом своєї діяльності закладає основу моральної відповідальності за саморегуляцію поведінки, необхідної для здійснення вчинків. А саме у вільному вчинку реалізується гідність вихованця.

Гідність — це, насамперед, відчуття людиною своєї цінності. Кожній людині притаманні цінності, які сукупно утворюють феномен гідності:

- особистісна гідність — цінність конкретної особистості;
- групова гідність — цінність людини як представника соціальної групи (сім'ї, колективу);
- професійна гідність — цінність, детермінована професійною діяльністю людини;
- громадянська гідність — цінність людини, як громадянина своєї країни, держави;
- людська гідність — цінність людини взагалі, її родова цінність [22].

Гідність включає загальнообов'язкове визнання самоцінності людини, її здатності бути моральним суб'єктом. Потенційна наяв-

ність гідності притаманне усім людям. Проте збереження гідності передбачає здійснення особливих моральних вчинків і не здійснення аморальних.

Аналіз філософських, психологічних, педагогічних досліджень з проблеми формування гідності дає можливість зробити наступні висновки:

- людська гідність — безумовна цінність людини в силу її людської природи та сутності;
- гідність припускає сукупність відображення суспільного визнання людини (її рис, найбільш істотних на певному історичному етапі) та суб'єктивного усвідомлення людиною своєї суспільної та моральної цінності (значущості). Гідність розглядається як суб'єктивне відображення людиною своєї гідності та передбачає відповідну такому усвідомленню поведінку (саморегуляція поведінки). Відзначається характерне для гідності емоційне переживання ставлення до себе як до цінності. Відповідна гідності поведінка передбачає відмову від скоєння аморальних (негідних) вчинків і здійснення моральних (гідних), за наявності у людини свободи волі;
- ставлення до людини як до носія гідності передбачає повагу до неї, визнання її прав. За умови збереження волі, тобто усвідомленої вольової саморегуляції, людина, яка усвідомлює свою гідність, реалізує себе у вільній творчій праці, схильна до саморозвитку, формування та обстоюванню своєї індивідуальності.

Гідність як психологічний феномен властива кожній людині через феномен самоусвідомлення, який передбачає певний рівень особистісного розвитку.

Гідність як особистісна диспозиція відображає схильність людей діяти згідно з усвідомленням своєї гідності та гідності іншої людини як безумовної цінності.

Гідність у структурі особистості відображається:

- у спрямованості особистості: в особливостях ціннісних орієнтацій, рівні моральності, який виявляється у поєднанні самоствавлення й ставлення до іншого;
- у специфіці емоційно-ціннісного ставлення до себе як до унікальної людської особистості, а тому безумовної цінності, яка виявляється у стійкій, високій самоповазі;
- у особливостях вольової сфери, здібності до успішної саморегуляції під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів.

Педагогіка розглядає гідність як моральну цінність, формування і розвиток якої є одним із завдань навчально-виховного процесу. Гідність становить основу саморозвитку особистості та є умовою для її самореалізації.

Виховні можливості гідності пов'язані з розвитком моральної сфери особистості, становленням певного світогляду та системи ціннісних орієнтацій, розвитком саморегуляції, а також із формуванням позитивного самоставлення.

В якості методів виховання гідності пропонуються: просвітницька робота із роз'яснення значущості тієї чи іншої якості та комплекс заходів, спрямованих на підвищення рівня самоусвідомлення; активне діалогічне співробітництво з учнем в процесі становлення його моральної самосвідомості; поєднання вимогливості з довірою, створення атмосфери підтримки; прояв поваги до школяра.

Аналіз опрацьованих філософських, психологічних, педагогічних наукових джерел дає змогу уточнити визначення феномена «гідність» і як складного інтегративного особистісного утворення, яке характеризується цілісним самоствердженням на основі рефлексійно-емоційної настанови на повагу до іншої людини і самоповагу. Вона є умовою виховання духовного потенціалу особистості, що дозволяє їй нормативно діяти у різноманітних соціальних ситуаціях. Гідність стимулює свідому саморегуляцію та самовиховання.

Структура гідності старшокласників включає когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний компоненти.

Когнітивний компонент, пов'язаний із засвоєнням знань про сутність і змістові аспекти гідності, усвідомлення безумовної цінності кожної людини, виявляється в розумінні потреби пізнавати себе, самовдосконалюватися.

Емоційно-ціннісний компонент включає переживання особистістю самої себе, позитивного ставлення до інших людей та навколишнього світу.

Поведінково-діяльнісний компонент виявляється у здатності до здійснення відповідних вчинків для утвердження та підтримки своєї гідності; мобілізації самоконтролю; демонстрації уміння керуватися моральними нормами у власній поведінці.

На виховання гідності впливають наступні фактори: досвід, особистісне спілкування, культура, цінності, потреби, інтереси, характер, звички та тип поведінки особистості.

Для особистості старшокласника проблема гідності — це проблема забезпечення уваги до власного індивідуального «Я». Обстояти, утвердити гідність можна лише конкретними вчинками. Добрий вчинок — це прояв людяності, утвердження гідності. Якщо в міжособистісних взаєминах старшокласник виявляє співчуття, доброзичливість, підтримку, відповідальність, то це буде свідченням того, що універсальні цінності набувають стійкого положення в структурі його самосвідомості. Саме площина універсального (доброго, альтруїстичного, справедливого, відповідального) в особистості становить сутність поняття «людська гідність».

Особливо актуальною є проблема виховання гідності в старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів, оскільки найважливішими завданнями виховання учнів шкіл-інтернатів є створення умов, які б забезпечили їм повноцінну участь у всіх сферах соціальних відносин.

Аналіз контингенту учнів шкіл-інтернатів показує, що більшість з них — це соціально занедбані діти з негативним життєвим досвідом, яким властиві невпевненість у собі, комплекс неповноцінності, почуття соціальної відчуженості тощо.

Ранній юнацький вік є сензитивним для виховання гідності, оскільки характеризується активним привласненням суспільних норм і функцій, можливістю їх якісного усвідомлення, оволодіння соціальними ролями.

Для об'єктивного вивчення процесу виховання гідності та пошуку засобів управління цим процесом для нас було важливо виявити найбільш загальні закономірності у її розвитку та проявах.

Ми виходимо з розуміння того, що гідність «є формою самосвідомості та самоконтролю особистості, на ній ґрунтується вимогливість людини до себе. Утвердження і підтримка своєї гідності припускає здійснення відповідних їй моральних вчинків (або, навпаки, не дозволяє людині вчинити нижче своєї гідності). У цьому розумінні гідність нарівні з совістю й честю є одним із способів відповідальності перед собою як особистістю» [64, с. 6].

У своєму розвитку гідність проходить кілька стадій: спочатку вона виступає у вигляді окремих емоцій, а на вищому рівні розвитку виявляється вже моральними оцінками відносинами. Відносини «...можуть набути стійкості, виразності, більшу значущість і, продовжуючи залишатися відносинами, стають характерними для особистості. У цьому змісті вони виявляються рисами характеру» [8, с. 10].

На вищому рівні розвитку гідності моральна емоційна оцінка досягає такої сили, завдяки якій гідність стає могутньою спонукою до дії, основою моральної поведінки.

Виховуючи гідність людини, треба виходити з того положення, що стійкі почуття особистості формуються в результаті нагромадження окремих переживань, які виростають із ситуативних почуттів. Тому в педагогічній практиці дуже важливо знати закономірності виникнення почуття самолюбства у вихованця і, спираючись на них, створювати необхідні умови для переживання ним почуття гордості (чи сорому) за певні моральні якості (чи недоліки). Щоб скерувати почуття гідності правильним шляхом, треба створити навколо людини здорову громадську думку, відповідне оцінне середовище. У залежності від того, які форми поведінки та людські якості вважаються високими й гідними поваги, а які засуджуються, піддаються критиці з боку дорослих, товаришів, у значній мірі залежати-

ме ставлення старшокласника до власних вчинків як до гідних чи негідних, до чесних чи ганебних.

Зазвичай, чим більшу повагу має дитина, тим вона вразливіша до негативної оцінки своєї особи оточуючими, тим більше цінує своє добре ім'я і контролює свої вчинки. Тож, перш ніж висувати перед старшокласником ті чи інші вимоги, треба ставитися до нього з повагою та дати йому відчувати свою людську гідність. Необхідність поваги до людей впливає не тільки з моральних норм суспільства, а й є педагогічною вимогою, не дотримання якої призводить до втрат у моральному вихованні школярів. Підтвердженням цього є педагогічна практика.

Позитивна оцінка сприяє моральному вихованню школяра, активізує його корисну діяльність. Крім того, вона може бути засобом виховання в старшокласника поваги до себе й інших, формування у нього гідності і, отже, навчання боронити людську честь. Адже немає гордості й честі взагалі, є гордість за певні свої якості і здібності, є честь, пов'язана з конкретною діяльністю. Головне — вміло користуватися різноманітними формами прямої й непрямой, позитивної й негативної оцінки, дотримуючись при цьому головної умови — не принижувати людську гідність, не припускати закріплення за нею поганой слави, яка затримує її моральний розвиток.

На думку І. Беха, якщо людина усвідомлює, що її поважають, то це стверджує її гідність, вона почувається психологічно комфортно та впевнено. Таким чином, за допомогою гідності відбувається суспільно важливий зв'язок людини зі світом людей. «Цей зв'язок посправжньому духовний, оскільки людина, по-перше, ставить високі особистісні вимоги до себе, а, по-друге, такі ж вимоги ставляться до інших людей стосовно себе, і цим самим відбувається обопільно корисне духовне вдосконалення» [15, с. 11].

Завдання вихователя полягає у формуванні в учнів здатності до самоаналізу, у тому, щоб спонукати їх задуматися над власними вчинками і самостійно зробити правильний вибір. Виховувати — означає спонукати дітей думати про себе. Розповідаючи учням про високу моральну поведінку, потрібно звертатися безпосередньо до духовного світу старшокласника, щоб разом з істиною відточувалися гідність і честь. «У людському світі безліч доблестей, але одна доблесть є вершиною людяності — це почуття гідності», — писав В. Сухомлинський [84, с. 510].

В основі ціннісних позицій старшокласників лежать почуття власної самоцінності, неповторності та індивідуальності. Процес оволодіння моральними нормами у них супроводжується виробленням індивідуальних правил, ідеалів, цінностей. Цінності, організовані в систему, виступають детермінантами моральної діяльності. Лише

засвоївши вищі людські цінності, особистість може свідомо приймати рішення щодо моральної регуляції власної поведінки.

Ціннісне ставлення до себе формується завдяки внутрішній свободі, відкритості до навколишньої дійсності та процесам самопізнання і самоусвідомлення. Ціннісне ставлення до власної особистості означає приймати себе, цінувати свої якості. Приймаючи себе, людина не лише приділяє увагу своїм позитивним рисам, а й визнає власні недоліки, визначає засоби їх подолання, тобто обирає конструктивний шлях саморозвитку. І перша сходинка до змін — вміння виділити ті якості, що її не задовольняють. Людину можуть не влаштовувати певні риси, вчинки, але вона повинна приймати себе в цілому, не ототожнюючи власне «Я» зі своєю поведінкою, вадами, адже «образ Я» — це ядро особистості, «незмінна суть, яка залишається з нею протягом усього її життя, незважаючи на мінливі обставини і зміни в оцінках і почуттях» [2, с. 10].

Педагогіка гідності зумовлює новий ракурс бачення особистості педагога, відновлення в правах у психолого-педагогічній науці істини: «гідність виховує гідність». Один з головних принципів, який покладений в основу педагогічної роботи, складається у формуванні «подібного подібним» [8].

Провідну роль у процесі формування ціннісного ставлення до себе відіграє особиста гідність як основа розуміння свого місця в суспільстві та усвідомлення громадянського обов'язку.

Завдання, яке постало сьогодні перед педагогами, психологами, вихователями, — допомогти старшокласнику пізнати та полюбити своє «Я», і ця любов навчить цінувати не лише свій внутрішній світ, але й світ іншої людини. Ціннісне ставлення до інших усвідомлюється нами як повага до внутрішнього світу, дій вчинків, думок людей, які знаходяться поруч. Особистість, яка ціннісно ставиться до інших, не здатна на злочин, підлість, зраду, брехню, адже її повага до людей не дозволить вчинити подібне.

Але ціннісне ставлення до інших передбачає не тільки повагу до думок людей, але й передбачає проникнення до сфери їх почуттів, здатність поставити себе на місце іншого, емоційний відгук на його переживання. Ціннісне ставлення до себе та до інших реалізується завдяки положенню «Я — індивідуальність у системі інших індивідуальностей». Інтерес до себе як до особистості повинен поширюватися і на людей, які знаходяться поруч. Така взаємодія зі світом приводить до усвідомлення того, що людина є найвищою цінністю в світі, метою буття, а не засобом для досягнення певних цілей. Тому визначальними у ставленні до неї є толерантність і повага.

Емоційно-ціннісне ставлення особистості до себе виникає на основі переживання, яке виникає в певні моменти самоусвідомлення. У той же час переживання є необхідною умовою існування емоцій-

но-ціннісного ставлення особистості до себе, оскільки саме через них усвідомлюється ціннісний зміст власних різноманітних ставлень до себе, вони виступають своєрідним критерієм позитивної або негативної форми самоставлення. Адекватно усвідомлене та послідовне емоційно-ціннісне ставлення старшокласника до себе, наприклад, у таких формах, як самоповага, вимогливість, гордість, совість, гідність тощо, є центральною ланкою його внутрішнього психічного світу, узгоджуючи внутрішні цінності, які він прийняв у ставленні до себе.

Позитивне самоставлення, самоповага відображають прийняття себе як особистості, визнання своєї соціальної та людської цінності, сприяють збереженню внутрішньої стабільності особистості, її саморегуляції та самореалізації. Школярі з високим рівнем самоповаги, позитивним самоставленням вважають себе не гіршими за інших, вірять у свої сили. У цілому самоповага – риса стійка, і її зниження може мати тривалі наслідки. Низька самоповага може призводити до розвитку почуття неповноцінності, нестійкості «образу Я» та самооцінки.

Отже, підсумовуючи аналіз особливостей виховання гідності старшокласників, можна констатувати:

- процес виховання гідності старшокласників характеризується наявністю моральної рефлексії; позитивної, розгорнутої «Я-концепції», у визначенні пріоритетів якої виступає ціннісно-змістовий простір особистості; самостійності; ініціативності; емпатії тощо;
- міра розвитку гідності визначається дієвістю таких чинників: соціального оточення старшокласників, стилю виховання, фасилітаційної особистості педагога, надихаючої сили колективу, діалогу, співтворчості, любові, оцінки значущих інших, безоцінного прийняття, емпатійного розуміння, попередньої поваги;
- виховання гідності відбувається з урахуванням: принципів рівності, співрозвитку, партнерства, глибинного спілкування, виклику «подібного подібним», довіри;
- посилення глибинного зв'язку з старшокласниками сприяє вихованню їх особистої гідності; пробудження соціальної зацікавленості та надання більшої свободи вибору активізує гідність школяра; чим більше довіри виявляти дитині, тим більшою є її впевненість у собі; природовідповідність, культуровідповідність сприяють вихованню гідності старшокласника.

2. Стан вихованості гідності у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів

На основі визначення гідності та урахування особливостей старшокласників визначено такі критерії: самопізнання, показниками якого є розуміння змісту поняття гідність, знання моральних норм, пізнання власної цінності; самосхвалення (показники: моральна рефлексія, адекватна самооцінка, самоповага); гідна поведінка (показники: самостійність у судженнях і вчинках, самоконтроль, емпатія).

Для визначення рівнів сформованості гідності нами були обрані характеристики-індикатори, запропоновані В. Білоусовою: ступінь прояву, визначеність, міцність, глибина, повнота, дієвість, соціальна значущість ознак, що вивчаються, самостійність у реалізації моральних знань, умінь і навичок [21].

Гідність є складним інтегративним особистісним утворенням, для дослідження якого немає універсальної методики, тому в ході дослідження застосовано комплекс спеціальних методик, за допомогою яких вимірювалися окремі компоненти цієї якості:

- бесіди, інтерв'ю, анкети;
- методика визначення рівня самооцінки (методика В. Некрасова);
- дослідження самоставлення (методика С. Пантелеєва);
- дослідження мотивів поведінки (методика «Вибір»);
- експрес-діагностика емпатії (методика І. Юсупова);
- виховуючі ситуації;

Комплексне дослідження включало спостереження та соціально-педагогічне дослідження в інтернатному закладі, опитування й тестування, вивчення досвіду роботи педагогічного колективу в цьому напрямку. Крім цього, комплекс включав методики, які були спрямовані як на діагностику компонентів структури особистості, так і на вивчення особливостей гідності в цілому. Таким чином, всі діагностичні методики можна розподілити на декілька груп.

Перша група, орієнтована на діагностику когнітивної сторони гідності в старшокласників, була спрямована на виявлення наявності (відсутності) теоретичних знань, уявлень школярів про поняття гідність і наявність їх у себе, що пов'язано з розвитком самооцінки. Виходячи із завдань, сформульованих для цього етапу дослідної роботи, були розроблені питання опитувального аркушу.

Одержані відповіді виявили досить значні розбіжності в знаннях учнів, що дозволило їх розподілити на чотири умовні групи.

До *першої групи* (9,8%) було віднесено старшокласників, які правильно розуміють сутність поняття гідність, вважають його головним у поведінці та діяльності, аналізують його у відповідності з нормами моралі.

Друга група школярів (12,2%) зуміла розкрити окремі компоненти змісту поняття гідність, але ще не до кінця усвідомлює його діяльнісний аспект.

Відповіді старшокласників *третьої групи* (41,6%) містять неповні тлумачення, безсистемні знання про гідність.

Четверта група учнів (36,4%) не змогла дати визначення гідності.

Важливим методом діагностики була бесіда з учнями, інтерв'ю, під час яких старшокласники відповідали на запитання, розповідали про свої проблеми. Для індивідуальної бесіди були розроблені окремі питання.

Відповідаючи на запитання «У чому виявляється людська гідність?», у турботі про людей — відповіді 46,6 % учнів; у повазі до себе та оточуючих — 16,8%; допомозі та співчутті до інших людей — 22,0%; у добрих і справедливих вчинках — 14,8%.

Наступний етап роботи передбачав виявлення рівня оцінки учнями самих себе — самооцінку. Для виявлення рівня сформованості самооцінки старшокласників нами була використана методика В. Некрасова «Визначення рівня самооцінки». В ході констатувального експерименту учням було запропоновано оцінити ствердження, з якими вони повинні були погодитись або не погодитись, використовуючи варіанти відповідей: «ніколи» — 1 бал, «іноді» — 2 бали, «завжди» — 3 бали.

Аналіз результатів дозволив нам виявити різні групи старшокласників залежно від рівня самооцінки.

Перша група (41,1%) — старшокласники з низьким рівнем самооцінки: вони відрізняються особливою чутливістю до будь-яких оцінних суджень, малоініціативні, непринципові, уникають ситуацій, де можуть виявитись їхні слабкості. Позиція їх нестійка, вони бояться відповідальності й відповідальних доручень. Деяких учнів відрізняє помітний егоцентризм, надмірна уразливість, підозрілість, інколи агресивність. Школярі, які не впевнені у собі, часто відчужуються від колективу, замикаються у собі.

Друга група (33,5%) — школярі, схильні до переоцінки своїх здібностей. Занадто завищена самооцінка є проявом вже марнославства. Марнославство, як риса характеру, виявляється у прагненні вирізнятися будь-якими засобами, у хвастощах і любові до лестощів. Ці старшокласники, займаючись саморефлекцією, часто принижують інших. Завищена самооцінка може підтверджувати особистісну незрілість, невміння правильно оцінити результати своєї діяльності, порівнювати себе з іншими. Така самооцінка може вказувати на суттєві недоліки у формуванні особистості — нечутливість до своїх недоліків, зауважень і оцінок оточуючих.

Остання група (25,4%) — учні з адекватною (реальною) самооцінкою. Старшокласники з такою самооцінкою, як правило, самокри-

тичні, цілеспрямовані, самостійні, мають високу комунікабельність. Вони керуються своїми власними принципами, не ображаючи оточуючих, не дуже розчаровуються, якщо інші з ними не погоджуються, не впадають у відчай, якщо їм не щастить. До інших людей ставляться з повагою і пропонують свою допомогу. Ці школярі припускають, що вони заслуговують на розуміння й повагу.

Отже, самооцінка, як один із показників самосвідомості особистості, дозволяє з'ясувати рівень поваги або неповаги людини до себе — якість, на якій базується її гідність. Таким чином, ми дійшли висновку, що про сформованість гідності можна говорити тільки за адекватної самооцінки вихованцем самого себе.

Для виявлення рівня сформованості самоставлення старшокласників нами була використана методика С. Пантелеєва «Дослідження самоставлення». Опитування включало 8 шкал: шкала «1» — відкритість; «2» — самовпевненість; «3» — самокерівництво; «4» — самоцінність; «5» — самоприйняття; «6» — самоприхильність; «7» — внутрішня конфліктність; «8» — самозвинувачення. За кожною шкалою показник підраховувався шляхом підсумовування тих тверджень, з якими досліджуваний погоджується («+») або не погоджується («-»). У результаті підрахунків кожен учень отримував 8 оцінок, за якими виводився середньоарифметичний показник. Результати відображені у табл. 1.

Таблиця 1.

**Рівень сформованості самоставлення в старшокласників
(у балах)**

Шкали	Узагальнений показник
1. Відкритість	30,2
2. Самовпевненість	11,9
3. Самокерівництво	9,3
4. Самоцінність	5,9
5. Самоприйняття	7,6
6. Самоприхильність	6,9
7. Внутрішня конфліктність	14,8
8. Самозвинувачення	13,4

Дані таблиці свідчать, що на фоні значно вираженої відкритості (внутрішньої чесності), досить низькі показники самоприхильності, самоприйняття та самовпевненості, що відбилося на загальному показнику рівня самоповаги старшокласників.

Слабовираженими виявилися також показники самоцінності та самокерівництва, що обумовлено не сформованістю «Я-образу» старшокласників, їх нестійкою самооцінкою, низькою інформованістю та недостатністю морального досвіду.

У процесі діагностики були з'ясовані деякі важливі для нашого дослідження моменти. Ми звернули увагу, що серед старшокласників є учні з негативним ставленням до себе (13,4%), внутрішньою конфліктністю (14,8%).

Негативне ставлення до себе відображається у всіх сферах життя, впливаючи на думки, поведінку, емоційний стан і самопочуття. Відображаючись на внутрішньому світі людини, занижена самооцінка діє на різні сфери її зовнішнього життя. Люди з негативним ставленням до себе неадекватно сприймають власні досягнення, не вірять, що досягли гарного результату, завдячуючи своєму вмінню та сумлінню. У стосунках з оточуючими такі люди страждають хворобливою сором'язливістю, занадто чуттєві до критики і обговорення своїх вчинків. Часто уникають контактів, спілкування. Невпевненість у собі впливає на поведінку, призводячи до втечі від ситуацій. Упередження проти себе призводить до розвитку самокритики.

Самокритика збільшує неадекватне ставлення до себе. Часто люди бояться думати про себе добре, вважаючи, що це хвастощі. Самокритика підриває впевненість у собі, заважає перебороти труднощі, чітко оцінити свої якості. Позитивне самосприйняття — це, передусім, реалістичне ставлення до своїх сильних сторін, частина самооцінки. Почуття гідності повинно знаходитись усередині людини і не ґрунтуватися на порівнянні з іншими людьми.

Друга група методик була спрямована на діагностику мотиваційного компонента гідності старшокласників. Інформацію про домінуючі мотиви поведінки учнів надала методика «Вибір мотивів». Суть цієї методики полягає у тому, що перед учнем виникала необхідність вибору одного з декількох варіантів поведінки, кожний з яких обумовлений певним мотивом. У залежності від обраного мотиву можна визначити, який з них домінує в даній ситуації. Старшокласникам пропонувалися проблемні ситуації морального змісту. Результати дослідження показали, що майже половина учнів (43,4%) в ситуаціях, які потребують прояву турботи та справедливості, керуються мотивами отримання похвали та боязкістю покарання. Частина старшокласників (11,2%) продемонструвала домінування позитивного мотиву в поведінці, інші (17,3%) — здійснили спробу знайти компромісний варіант, решта учнів (28,1%) — не змогли визначитись у своїй позиції.

У вихованні гідності старшокласників велику роль відіграє емпатія — емоційна форма розуміння, відчуття іншої людини, відгук на переживання інших людей, прояв співчуття і прихильності. Це важлива комунікативна ознака людини. Найбільш актуальним є розвиток емпатії у старшокласників, тому що саме в цьому віці індивід стає здібним до стійкої, побудованої на потребі у благополуччі іншого,

емпатійної дії. Водночас рівень розвитку емпатії, досягнутий старшокласником, переноситься у доросле життя. Також, саме в шкільному віці, посилюються агресивні тенденції та частішають прояви дезадаптивної поведінки, що може бути компенсовано переважним розвитком емпатії, за якою багато дослідників визнають провідну роль у розвитку соціальної поведінки, морального виховання, зниження агресивності.

Розвиток емпатії у старшокласників відбувається під впливом наступних факторів: умов їхньої соціалізації, характеру виховного впливу педагогів, індивідуально-психологічних особливостей, особливостей морального виховання старшокласників.

З метою виявлення рівня емпатії у старшокласників у ході констатувального експерименту учням було запропоновано оцінити твердження, з якими вони повинні були погодитись або не погодитись, використовуючи варіанти відповідей: «не знаю», «ніколи» або «ні», «іноді», «завжди» або «так».

Дослідження засвідчило, що більшість учнів (12,2%) характеризуються емоційною чуйністю, здатністю тонко реагувати на те, що відбувається з іншими, переживати емоційні стани, що відчуває інша людина. Для них типові прояви добровільності, активності, відповідальності, залучення змісту власного усвідомленого досвіду, розвиток усіх компонентів емпатії.

Для 32,8% старшокласників властивою була здатність прояву емпатії епізодично, у них спонтанний інтерес до іншої людини, в якому не слід шукати логіку чи мотивацію. Їм не вистачало мотивації, яка б спонукала їх до оволодіння емпатійними діями, активної позиції, суб'єкт-суб'єктного спілкування.

У 28,6% учнів емпатія розвинута мало, в їх діях переважав егоцентризм, невміння знаходити компромісні рішення, вони постійно потребують стимулювання, підтримки й довіри. Недостатньо розвинені здібності усвідомлення та вербалізації власних почуттів.

У частини дітей (26,4%) емпатія не розвинута. Для них характерна емоційна нестабільність. У них не сформовані дії переживання, співчуття, спонуки до підтримки. Таким старшокласникам складно контактувати з однолітками, вони багато в чому не знаходять взаєморозуміння з оточуючими, мають егоїстичні інтереси.

Третя група методик була спрямована на вивчення поведінково-діяльнісного компонента гідності. Психологи виділяють дві форми здійснення моральних вчинків: вербальна й реальна поведінка. Під вербальною поведінкою потрібно розуміти абстрактно-відсторонене міркування суб'єкта про те, як би він вчинив в уявній ситуації. Реальна поведінка — це вчинок в ситуації реального морального вибору, в який суб'єкт особисто залучений і від вирішення якого залежать його стосунки з іншими людьми.

В основу вивчення поведінкового компонента гідності було покладено метод спостереження за поведінкою школярів у реальних (природних або спеціально організованих) ситуаціях, які потребують прояву моральних якостей. В якості додаткових методів використовувалося моделювання уявних ситуацій морального змісту, в яких школярам пропонувалося визначити варіанти власної поведінки.

Нас цікавило ставлення учнів до гідних й негідних вчинків, розуміння їх специфіки, а також поведінкові стереотипи характерні для старшокласників.

Аналіз суджень опитаних учнів показав, що більшість старшокласників правильно розуміють і визначають гідні й негідні вчинки, хоча їх відповіді у більшості є неповними.

У процесі дослідження нами було встановлено, що досить велика частина опитаних учнів (34,0%) визначає гідний вчинок як прояв доброти, людяності, 19,8% — гідний вчинок ототожнюють з милосердям, 30,1% — розуміють його як допомогу оточуючим, старшим і самотнім людям, хворим і тим, хто її потребує, 5,2% — забезпечення уваги до власної позиції. Водночас значна частина школярів (10,9%) не змогла назвати жодного гідного вчинку, який би вони здійснили.

Досліджуючи мотиви негідних вчинків школярів, можна зауважити, що 27,4% старшокласників не усвідомлюють своїх обов'язків, 29,2% — порушують правила поведінки, 15,3% — мають погані звички, 9,6% — необережні та неухважні, 18,5% — не назвали свої негідні вчинки.

З метою виявлення наявних у молодших підлітків варіантів моральної поведінки, їм були запропоновані спеціально розроблені проблемні ситуації.

Зміст роботи над проблемними ситуаціями полягав у тому, що спочатку учням пропонувалось ознайомитися з початком ситуації, а потім дати відповіді на питання з обґрунтуванням прийнятого рішення. Завдання виконувалися у два етапи. На першому виявлялися реальні моделі поведінки. Другий етап виявляв ідеальні моделі поведінки. Одержані на цьому етапі дослідної роботи результати були розподілені на чотири групи.

До першої з них (9,6%) увійшли ті, що свідчили про правильне розуміння морального змісту ситуації: у своїх вчинках потрібно вміти приймати рішення бути чесним, добрим, справедливим, намагатися допомагати людям. Ці відповіді мали активний і діяльний характер, учні обирали такі варіанти поведінки, які потребували самостійного рішення, носили альтруїстичну спрямованість.

Для другої групи відповідей (37,4%) характерною була опора на допомогу друзів, рідних, учителя тощо. Учням не вистачало впевненості у власних силах і можливостях.

Відповіді третьої групи (23,3%) носили залежний характер від чужої думки, в основному друзів.

Для відповідей респондентів четвертої групи (29,7%) характерною була егоцентрична поведінка.

Досліджуючи мотиви моральних дій школярів, можна зауважити, що частина старшокласників діяла імпульсивно, не в змозі пояснити, чому вони саме так вчинили – 31,2%. Інші (10,6%) – керувались усвідомленням обов'язку і правил поведінки; 17,4% – внутрішнім переконанням, звичкою чинити саме так; 19,5% – почуттям жалю до ображених; 21,3% – особистими інтересами.

У ході дослідження нами було відмічено, що усвідомлення учнями моральних норм в уявних ситуаціях значно випереджає їх виконання у ситуаціях реального вибору. Причому відхилення від норм відбувається у тих самих учнів, які в уявній ситуації наслідували нормам. Невідповідність уявної і реальної поведінки має односторонній характер: плануючи свою поведінку у вербальному плані, учні дотримуються соціально схвалених норм, у ситуації реального вибору – порушують їх. Випадки зворотної невідповідності практично були відсутні.

За результатами діагностики, відповідно до означених критеріїв і показників було визначено чотири групи старшокласників, залежно від рівня вихованості гідності: для 28,3% (21 учня) був характерний низький, для 33,2% (25 учнів) – середній, 29,4% (22 учнів) – достатній, 9,1% (7 учнів) – високий рівень виховання гідності.

Кожна з цих груп характеризується певними показниками вихованості гідності або їх відсутністю. Охарактеризуємо кожний із виділених рівнів відповідно до критеріїв та за властивими їм показниками.

I група (9,1%) – високий рівень вихованості гідності. До неї були віднесені старшокласники, яким притаманні: повні й глибокі знання про гідність і моральні норми, адекватна самооцінка, позитивне ставлення до інших і себе, самостійні й обґрунтовані судження та вчинки, розвинута моральна рефлексія. Вони активно протистоять актам негуманного ставлення до людей, уміють співчувати. Доручення виконують охоче, з бажанням; дотримуються правил поведінки у школі, на вулиці, вдома; самокритичні та вимогливі до себе; дотримуються даного слова, правдиві з учителями, однокласниками; добровільно визнають свою провину і вимагають це від інших; непримиренні до всього, що принижує людину.

II група (29,4%) – достатній рівень вихованості гідності. Школярі, яких було віднесено до цієї групи, характеризуються позитивним самоставленням, достатнім діапазоном знань про гідність і моральні норми, однак ці знання недостатньо стійкі. Моральна рефлексія ре-

алістична, самооцінка конкретна, але не завжди усвідомлена і формується на інтуїтивному рівні, внаслідок чого учні не завжди вміють обґрунтувати свій вибір, відстояти власну думку. Поведінка правильна незалежно від наявності чи відсутності контролю, але вони не вимагають цього від інших. Старшокласники з достатнім рівнем вихованості гідності виявляють повагу лише до себе, близьких і друзів, товаришам допомагають тільки тоді, коли це їм доручають.

III група (33,2%) – середній рівень вихованості гідності. Для вихованців, віднесених до цієї групи, типові такі особливості: незначні знання про гідність та моральні норми; ціннісне ставлення до інших і себе майже не сформоване; слабкість рефлексії; неповна самооцінка; занижена самоповага. У поведінці старшокласники керуються мотивами отримання похвали або боязні покарання. Виявляють хворобливу сором'язливість, чуттєві до критики та обговорення своїх вчинків, невпевнені у власних силах. Учням із середнім рівнем вихованості гідності характерна байдужість до переживань оточуючих, вони надають допомогу лише під впливом педагога.

IV група (28,3%) – низький рівень вихованості гідності. У школярів, віднесених до цієї групи, відсутні елементарні знання про гідність та моральні норми. Вони характеризуються негативним самоставленням, низькою самооцінкою; відсутністю ціннісного ставлення до інших і моральної рефлексії. Старшокласники цього рівня не здатні адекватно сприймати емоційний стан інших, можуть їх образити. Спостерігається відсутність самоконтролю у поведінці, самостійності у судженнях і вчинках. Їм притаманні внутрішня й зовнішня конфліктність, недисциплінованість, емоційна нестабільність; споживацьке ставлення до інших.

Результати констатувального етапу дослідження засвідчили, що у школах-інтернатах проблемам виховання гідності в старшокласників приділяється недостатньо уваги. До числа труднощів, виділених педагогами, відноситься недостатня професійна підготовленість (недостатність знань і власного досвіду з питань виховання гідності, відсутність методичних розробок та ін.) Багато опитаних педагогів (47,3%) усвідомлюють недосконалість своєї особистості, підкреслюють невпевненість у власних силах, мають занижену самооцінку, що, виходячи з формули «гідність виховує гідність», є значною перешкодою на цьому шляху.

На підставі аналізу й узагальнення результатів констатувального етапу експерименту було зроблено висновок про необхідність посилення уваги до питань виховання гідності в старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності; реалізації педагогічних умов виховання гідності старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів.

3. Педагогічні умови виховання гідності в старшокласників шкіл-інтернатів

Виховання гідності в старшокласників загальноосвітньої школи-інтернату визначається комплексом певних педагогічних умов.

Кожна умова готує підґрунтя для наступної, що й характеризує їхній тісний зв'язок.

Обґрунтований комплекс включає такі умови:

1. Організаційно-методичну підготовку педагогів з питань виховання гідності в старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів.

2. Діалогічну взаємодію педагогів і батьків у вихованні гідності молодших старшокласників шкіл-інтернатів.

3. Оптимізацію форм і методів виховання гідності у старшокласників школи-інтернату в процесі позаурочної діяльності.

Процес підготовки педагогів загальноосвітніх шкіл-інтернатів до виховання гідності старшокласників відбувався на трьох рівнях: аксіологічному (сприйняття гідності як життєвої цінності); змістовному (знання про сутність гідності, уявлення про гідну особистість); діяльнісному (участь у роботі творчих груп з проблеми виховання гідності). Основними компонентами підготовленості педагогів загальноосвітніх шкіл-інтернатів із виховання гідності старшокласників є: когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий.

Когнітивний компонент включає: знання про феномен гідності, усвідомлення необхідності виховання гідності в старшокласників загальноосвітньої школи-інтернату; знання про засоби, методи і форми виховання гідності вихованців та особистісно-професійного саморозвитку.

Емоційно-ціннісний компонент включає: прийняття, емпатійне розуміння дитини; установку на виховання гідності учня.

Поведінково-діяльнісний компонент: володіння засобами, методами і формами виховання гідності старшокласників загальноосвітньої школи-інтернату; уміння та навички діалогічної взаємодії, самоаналіз педагогічної діяльності, готовність педагога до професійно-особистісного саморозвитку.

Проблема підвищення ефективності підготовки педагогів щодо виховання гідності та створення гуманної атмосфери в школі-інтернаті передбачала розробку системи методичних занять та здійснювалася поетапно.

Перший етап — організаційно-інформаційний. Під час цього етапу ми ознайомили педагогів експериментальних шкіл зі станом сформованості гідності в старшокласників загальноосвітньої школи-інтернату.

З метою підвищення інформованості педагогів з питань виховання гідності старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів ми

провели для них лекції на такі теми: «Проблема виховання гідності в педагогіці та психології», «Специфіка виховання гідності в старшокласників загальноосвітньої школи-інтернату», «Діалогічна взаємодія педагогів і учнів — умова виховання гідності».

Другий етап передбачав формування суб'єкт-суб'єктних відносин, тому був спрямований на удосконалення комунікативних якостей педагогів. На цьому етапі в експериментальних школах-інтернатах були використані такі методи і прийоми виховання гідності, як бесіди, дискусії, індивідуальне консультування педагогів.

З метою підвищення кваліфікації педагогів, розвитку творчої ініціативи педагогів шкіл-інтернатів, ми підготували педагогічну раду «Створення гуманної атмосфери в школі-інтернаті на основі взаємної поваги педагогів і школярів», рольову гру «Проблеми взаємовідносин педагог-вихованець», педраду-диспут «Навчати чи виховувати?», круглий стіл «Моральне становлення учнів в умовах сучасної школи-інтернату».

Загальновідомо, що для учнів учитель є найбільш значущою людиною. Успішність навчання та виховання учнів, їх психологічний стан, визрівання їх гідності багато в чому залежить від ставлення учителя до учнів, від його педагогічного стилю.

Вивчаючи вплив особистості педагога на школярів, психолог Р. Овчарова дійшла висновку, що авторитетні педагоги характеризуються наступними якостями: позитивною внутрішньою, особистісною, емоційно забарвленою, мотивованою позицією у ставленні до вихованців; спрямованістю інтересів на особистість школяра; прагненням бути потрібним, корисним учням; високою компетентністю та професіоналізмом, які дозволяють своєчасно надати допомогу вихованцям у різних ситуаціях; внутрішнім та зовнішнім спокоєм, врівноваженістю, упевненістю, збалансованістю індивідуальних особистих якостей; розумінням неповторності учнів; визнанням та повагою до їх гідності, незалежно від показників навчальної діяльності, поведінки й особистісних проявів.

У процесі роботи педагогам пропонувалося виявляти до вихованця розуміння; створювати атмосферу прийняття, в якій вихованець може відчувати й усвідомлювати свою гідність, досліджувати і саморозвивати власну особистість та інші способи взаємодії з учнями. Отже, виховуючи гідність старшокласників, педагогічні колективи експериментальних шкіл-інтернатів дотримувалися таких правил: позитивної мотивованої позиції у ставленні до вихованців; високої компетентності і професіоналізму; спрямованості інтересів на особистість школяра; прагнення бути потрібним, корисним учням; поважливого ставлення до старшокласників; урівноваженості, упевненості, збалансованості індивідуальних особистих якостей.

Дотримання вищеназваних умов сприяло вихованню гідності школярів як рушійної сили саморозвитку та моральної саморегуляції, в процесі яких відбувалося накопичення досвіду моральної культури, гідної поведінки. Особливого значення у цьому набував принцип діалогічної взаємодії педагогів і батьків з учнями.

Психолого-педагогічні дослідження показали, що основні властивості, якості й характеристики особистості, риси її поведінки і діяльності в значній мірі формуються у процесі діалогізації взаємодії з іншими людьми.

Потреба в спілкуванні старшокласників тісно пов'язана з потребою у взаєморозумінні, в емоційному співпереживанні. Прагнення вихованця задовольнити потребу в спілкуванні надає можливість педагогу спрямовано впливати на формування його особистості. Все це потребує цілеспрямованої роботи з старшокласниками в цьому напрямку, ставить перед педагогами завдання знайти такі шляхи, форми й методи, які б сприяли ефективному формуванню гідності в процесі діалогічної взаємодії. Для того, щоб зробити спілкування виховуючим, ефективним, педагогу необхідно дотримуватись основних вимог:

- створити у взаємодіях з старшокласниками умови його позитивного зростання як особистості;
- зацікавлено ставитися до інтересів, намірів, цінностей особистості школяра;
- добирати такі засоби виховного впливу на дітей шкільного віку, які активізували б притаманні лише їм психофізіологічні властивості та особистісні якості;
- налагодити постійний емоційно збагачений діалог з старшокласниками, коли у ставленні педагога до вихованця визначальною є справедливість;
- діалогічне спілкування вихователя з школярами будувати за принципом зворотного зв'язку: спілкуйся з дітьми так, як би ти хотів, щоб вони спілкувались з тобою.

Система вправ з оволодіння основами професійно-педагогічного спілкування, побудованого на принципах діалогу, фасилітації складалася з двох циклів (послугувалися адаптованою методикою Р. Овчарової):

1. Вправи з оволодіння елементами педагогічної комунікації, які сприяють розвитку комунікативних здібностей, набуттю навичок управління спілкуванням.

2. Вправи з оволодіння системою спілкування у заданій педагогічній ситуації.

І цикл

1. Вироблення вмій діяти органічно і послідовно у публічній обстановці (програвання різних ситуацій: спізнення учня, невиконане доручення, конфлікт із учнем тощо).

2. Досягнення емоційного комфорту педагога в класі (проби вибору оптимального темпу, ритму, пози, руху).
3. Розвиток найпростіших навичок спілкування (звертання та демонстрація уваги до співбесідника; привертання уваги оточуючих засобами міміки, пантоміми; невербального виразу вимог педагога, емоційних станів).
4. Вивчення емоційних реакцій дітей за фотографіями й емоційна ідентифікація себе з ними.
5. Словесний педагогічний вплив (логіка, виразність, емоційність мови, образна передача інформації, щирість у проявах почуттів у педагогічній взаємодії) та прогнозування його ефективності.
6. Осягнення виховних діалогів, ситуацій діалогічного спілкування, рівнів діалогу, технології його побудови.

Цикл

1. Виявлення емоційно-психологічного стану педагога в різних ситуаціях і здібності до саморегуляції (самоаналіз на основі спостереження, рефлексія власного стану на основі самоспостереження).
2. Виявлення і вирішення педагогічної проблеми (уміння оцінювати свої дії, співвідносити їх способи з конкретними задачами, прогнозувати дії у запропонованих обставинах із запровадженими вимогами — довіра, схвалення, порада, умова).
3. Розвиток педагогічної уяви, інтуїції, навичок імпровізації в спілкуванні (аналіз педагогічної ситуації — прогнозування діалогічних стосунків, розробка педагогічних інваріантів вирішення задачі).

У зв'язку зі специфікою роботи з виховання гідності в старшокласників загальноосвітньої школи-інтернату особливого значення набуває вибір та удосконалення форм і методів.

У процесі експериментальної роботи з виховання гідності старшокласників були застосовані такі групи методів виховання:

1. Методи формування свідомості особистості, які спрямовані на формування гідної свідомості: знань, понять, переконань, світогляду та розвитку гідного мислення (роз'яснення, розповідь, навіювання, бесіда, переконання, диспут, особистий приклад).
2. Методи організації діяльності та формування досвіду суспільної поведінки, які спрямовані на придбання особистістю позитивного досвіду гідної поведінки (вправи, педагогічна вимога, доручення, виховуючі ситуації).
3. Методи стимулювання поведінки і діяльності, які покликані стимулювати гідні прояви старшокласника чи гальмувати його недостойні дії та вчинки, сприяти збагаченню емоційно-

чуттєвої сфери гідної особистості (змагання, стимулювання, покарання).

4. Активні методи соціально-педагогічного розвитку, які здійснюють комплексний вплив на розвиток усіх сфер гідної особистості: свідомості, почуттів, якостей і властивостей гідної поведінки старшокласника.

Дослідження показало, що особистісно значуща моральна діяльність відповідає інтересам і потребам старшокласників, формуючи в них звички до моральних дій. З цією метою педагогічними колективами шкіл-інтернатів, які брали участь в експериментальній роботі, були обрані такі напрями позаурочної виховної роботи:

- благодійна діяльність (виготовлення подарунків і привітань зі святами для ветеранів, учителів-пенсіонерів, самотніх людей);
- шефська робота (виготовлення іграшок для малюків; організація вільного часу та дозвілля молодших школярів);
- екологічна діяльність (покращення оточуючого середовища, прибирання шкільної території; акції, спрямовані на збереження зелених насаджень, весняних лісових квітів).

Для реалізації цих напрямів було вжито різноманітних заходів. Практична діяльність допомогла старшокласникам на власному досвіді переконатись у необхідності здійснення гідних вчинків. Результати експериментальної роботи свідчать про зростання інтересу та активності школярів до позаурочної діяльності моральної спрямованості, розвиток у них умінь порівнювати, аналізувати й узагальнювати вчинки інших і власні, бачити їхній етичний зміст та оцінювати його. Таким чином, у результаті дослідження ми переконалися, що ефективність процесу виховання гідності старшокласників досягається завдяки вмілому використанню педагогами шкіл-інтернатів різноманітних методів і форм морального виховання, в процесі якого відбувається накопичення досвіду гідної поведінки.

Визначення педагогічних умов дало змогу виокремити провідні складові організації позаурочної діяльності з виховання гідності старшокласників: надання особливої уваги формуванню у вихованців моральної сфери, систематичне залучення старшокласників до різних видів моральної діяльності; організацію групової роботи школярів морального спрямування; стимулювання педагогічних умов, необхідних для самореалізації особистості; вироблення умінь групової взаємодії, співпраці, співтворчості; орієнтацію на неконфліктну модель поведінки; наповнення індивідуальної роботи з старшокласниками реальними, цікавими справами, які активізують їх душевно-духовні якості (почуття, емоції), сприяють корекції небажаних рис характеру та поведінки; формування позитивної мотивації до здійснення моральних вчинків; пріоритетність відносин довіри, діалогічної взаємодії, взаєморозуміння.

Висновки

1. На основі теоретичного аналізу філософської, соціологічної, психологічної, педагогічної літератури з проблеми дослідження уточнено сутність і структурні компоненти гідності.

Гідність — це складне інтегративне особистісне утворення, яке характеризується цілісним самоствердженням на основі рефлексійно-емоційної настанови на повагу до іншої людини і самоповагу. Вона є умовою виховання духовного потенціалу особистості, що дозволяє їй нормативно діяти у різноманітних соціальних ситуаціях. Гідність стимулює свідому саморегуляцію та самовиховання.

Структура гідності включає когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний компоненти.

2. Визначено, що основними критеріями сформованості гідності в старшокласників шкіл-інтернатів є: самопізнання (показники: розуміння змісту поняття гідність, пізнання власної цінності, знання моральних норм), самосхвалення (моральна рефлексія, адекватна самооцінка, самоповага), гідна поведінка (самостійність у судженнях і вчинках, самоконтроль, емпатія). Результати констатувального експерименту дали змогу визначити рівні сформованості гідності вихованців: високий (9,1%), достатній (29,4%), середній (33,2%) та низький (28,3%).

3. У процесі формувального етапу експерименту встановлено, що ефективними педагогічними умовами виховання гідності в старшокласників загальноосвітньої школи-інтернату в позаурочній діяльності є: діалогічна взаємодія педагогів і батьків у контексті цієї духовної цінності; оптимізація відповідних форм і методів; організаційно-методична підготовка педагогів загальноосвітніх шкіл-інтернатів до здійснення діяльності, спрямованої на виховання гідності; перебудова оцінної діяльності педагогів для досягнення поставленої мети.

Визначення педагогічних умов дало змогу виокремити провідні складові організації позаурочної діяльності з виховання гідності в старшокласників: надання особливої уваги формуванню у вихованців моральної сфери, систематичне залучення старшокласників до різних видів моральної діяльності; організацію групової роботи школярів морального спрямування; стимулювання педагогічних умов, необхідних для самореалізації особистості; вироблення умінь групової взаємодії, співпраці, співтворчості; орієнтацію на неконфліктну модель поведінки; наповнення індивідуальної роботи з старшокласниками реальними, цікавими справами, які активізують їх душевно-духовні якості (почуття, емоції), сприяють корекції небажаних рис характеру та поведінки; формування позитивної мотивації до здійснення моральних вчинків; пріоритетність відносин довіри, діалогічної взаємодії, взаєморозуміння.

Дотримання запропонованих педагогічних умов виховання гідності у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернів сприяли якісним і кількісним змінам сформованості гідності в учнів експериментальних груп. Більшість учнів (високий і достатній рівень вихованості гідності) усвідомлюють необхідність моральної діяльності, прагнуть до вдосконалення гідних вчинків, це значно більше, ніж на початку дослідно-експериментальної роботи. У старшокласників з високим рівнем вихованості гідності активізувалися мотиви самопізнання, соціального визнання, актуалізувалась їхня суб'єктна позиція. Свідома саморегуляція та слідування моральним принципам і нормам поведінки стали стійкою вимогою до себе у школярів із достатнім рівнем вихованості гідності. У результаті проведення дослідно-експериментальної роботи збільшилася кількість учнів із середнім рівнем вихованості гідності. Значно зменшився відсоток вихованців, віднесених до низького рівня вихованості гідності (на 17,0%). Щодо учнів контрольної групи, то значних позитивних змін у вихованості їхньої гідності у них не відбулося.

Узагальнення і порівняння відповідних емпіричних даних, отриманих на початку дослідно-експериментальної роботи та після її проведення, свідчить про ефективність розроблених педагогічних умов.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности / Абульханова-Славская К. А. — М.: Наука, 1980. — 335 с.
2. Аверин В. А. Психология детей и подростков / Аверин В. А. — СПб.: Питер, 1998. — 379 с.
3. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер; [пер. с нем]. — М.: Фонд «За экономическую грамотность», 1995. — 296 с.
4. Аксенкин А. П. Воспитание чести и достоинства у старших подростков: дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Аксенкин Анатолий Петрович. — К., 1981. — 162 с.
5. Амонашвили Ш. А. Нравственное воспитание / Ш. А. Амонашвили // Психологические основы педагогики сотрудничества / Ш. А. Амонашвили. — К.: Освіта, 1991. — С. 85-89.
6. Амонашвили Ш. А. Психологические основы педагогики сотрудничества / Амонашвили Ш. А. — К.: Освіта, 1991. — 110 с.
7. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Ананьев Б. Г. — СПб.: Питер, 2001. — 288 с.
8. Андрущенко Т. Ю. Психологические условия формирования самооценки в младшем школьном возрасте: автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / Т. Ю. Андрущенко. — М., 1997. — 20 [1] с.
9. Аристотель. Большая этика / Аристотель. — М., 1983. — С. 324-332. — (Сочинения в 4 т. / Аристотель; т. 4).
10. Асмолов А. Г. Непройдённый путь: от культуры полезности — к культуре достоинства / А. Г. Асмолов // Культурно-историческая психология и конструирование миров / А. Г. Асмолов. — М., 1996. — С. 600-687.

11. Бабанский Ю.К. Оптимизация педагогического процесса в вопросах и ответах / Ю.К. Бабанский, М.М. Поташник. — К. : Рад. школа, 1983. — 287 с.
12. Бабанский Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса / Ю.К. Бабанский, М.М. Поташник. — К. : Рад. школа, 1982. — 200 с.
13. Барцалкина В.В. Развитие самосознания в подростковом и юношеском возрастах как основа личностного самоопределения / В.В. Барцалкина // Психологические условия формирования ответственности школьников / В.В. Барцалкина. — М., 1987. — С. 22-28.
14. Бернс Р. Развитие Я — концепции и воспитание / Р. Бернс; [пер. с англ. В.Я. Пилиповского]. — М. : Прогресс, 1986. — 351 с.
15. Бех І.Д. Біля витоків сутності особистості / І.Д. Бех // Шлях освіти. — 1999. — №2. — С. 10-14.
16. Бех І.Д. Виховання особистості: [у 2 т.] — /Бех І.Д. — К. : Либідь, 2003. — Т. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. — 280 с.
17. Бех І.Д. Виховання особистості: [у 2 т.] /Бех І.Д. — К. : Либідь, 2003. — Т. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. — 344 с.
18. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: [науково-методичний посібник] / Бех І.Д. — К. : ІЗМН, 1998. — 204 с.
19. Бех І.Д. Ціннісні наголоси у сучасному вихованні / І.Д. Бех // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць / І.Д. Бех. — К., 2007. — С. 7-16.
20. Білецька І.О. Виховання цінності іншої людини в молодших підлітків у процесі розв'язування моральних задач: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Білецька Ірина Олександрівна. — Умань, 2004. — 219 с.
21. Білоусова В.О. Теорія і методика гуманізації відносин старшокласників у позаурочній діяльності загальноосвітньої школи: [монографія] / Білоусова В.О. — К. : ІЗМН, 1997. — 192 с.
22. Блюмкин В. А. О чести и достоинстве советского человека / Блюмкин В. А. — М. : Знание, 1974. — 64 с.
23. Бодалев А. А. Межличностное восприятие и понимание. Личность и общество / Бодалев А. А. — М. : Педагогика, 1983. — 199 с.
24. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Божович Л.И. — М. : Просвещение, 1968. — 464 с.
25. Боришевський М. Й. Моральна саморегуляція поведінки особистості: понятійний апарат / Боришевський М. Й. — К. : ІП АПН України, 1993. — 24 с.
26. Братусь Б.С. Нравственное сознание личности. Психологическое исследование / Братусь Б.С. — М. : Знание, 1985. — 64 с.
27. Братусь Б.С. Психологические аспекты нравственного развития личности / Братусь Б.С. — М. : Знание, 1977. — 64 с.
28. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітка: [монографія] / Булах І.С. — К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. — 340 с.
29. Васянович Г.П. Педагогічна етика : [навчально-методичний посібник] / Васянович Г.П. — Львів. : Норма, 2005. — 344 с.
30. Великий тлумачний словник сучасної української мови [з дод. і допов.] / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. — К.; Ірпінь : ВТФ Перун, 2005. — 1728 с.

31. Гоголина В. Г. Воспитание чести и достоинства у старших подростков: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теория и методика воспитания» / В. Г. Гоголина. — М., 1970. — 20, [1] с.
32. Горфункель А. Х. Философия эпохи Возрождения / Горфункель А. Х. — М. : Высш. школа, 1980. — 386 с.
33. Девадзе Н. К. Основы формирования чувства чести и собственного достоинства у учащихся старших классов средней школы: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теория и методика воспитания» / Н. К. Девадзе. — М., 1969. — 20, [1]с.
34. Дем'янюк Т. Д. Методика виховання в сучасній школі / Дем'янюк Т. Д. — К. : Наук. — метод. центр середньої освіти міносвіти і науки України, 2000. — 286 с.
35. Дерманова И. Б. Субъект-субъектные и субъект-объектные отношения и уровни развития нравственного сознания / И. Б. Дерманова // Психологические проблемы саморегуляции личности. — СПб. : СПбГУ, 2002. — Вып. 6. — С. 49-64.
36. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття). — К. : Радуга, 1994. — 61 с.
37. Дзыбова М. Х. Психологическое изучение личности учащегося: [методическое пособие] / Дзыбова М. Х. — Майкоп, 2001. — 64 с.
38. Дик Н. Ф. Воспитательная работа со старшеклассниками / Дик Н. Ф. — Ростов н / Д. : Феникс, 2007. — 352, [1] с.
39. Дослідження особистості: практикум із загальної психології / [укл. І. М. Дубчак, Н. М. Рудюк]. — Чернівці : Рута, 2005. — 80 с.
40. Дорошенко К. Г. Виховання гуманістичного ідеалу старших підлітків у позакласній діяльності: дис. канд. пед. наук : 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Дорошенко Катерина Георгіївна. — К., 2003. — 235 с.
41. Емузова Н. Г. Воспитание чувства чести и собственного достоинства у подростков: дисс. канд. пед. наук : 13.00.07 «Теория и методика воспитания» / Емузова Наталия Георгиевна. — Майкоп, 1995. — 198 с.
42. Єрмаков І. Г. Виховання життєдіяльності: моделі виховних систем / Єрмаков І. Г. — Х. : Основа, 2006. — 224 с.
43. Закон України «Про загальну середню освіту» // Інформаційний збірник МО України. — 1999. — № 15 (серпень). — С. 6-31.
44. Закон України «Про освіту». — К. : Генеза, 1996. — 36 с.
45. История философии: Запад-Россия-Восток [книга вторая: философия XV–XIX вв.]. — М. : Греко-латинский кабинет, 1998. — 560 с.
46. Канишевська Л. В. Виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності: монографія / Любов Вікторівна Канишевська. — К. : ХмЦНП, 2011. — 368 с.
47. Конвенция ООН о правах ребенка // Народное образование. — 1993. — № 5. — С. 1-5.
48. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного зростання дошкільника (системний підхід) / Кононко О. Л. — К. : Стилюс, 2001. — 336 с.
49. Кравченко І. В. Формування у підлітків моральних вчинків у позакласній роботі: дис. канд. пед. наук : 13.00.07 / Кравченко Ірина Володимирівна. — Х., 2004. — 188 с.
50. Кыверялг А. А. Методы исследования в профессиональной педагогике / Кыверялг А. А. — Таллин : Валгус, 1980. — 334 с.

51. Лапченко І. О. Емоційне ставлення до себе та ровесників як чинник особистісного розвитку дитини дошкільного віку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психолог. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна і вікова психологія» / І. О. Лапченко. — К., 2006. — 20, [1] с.
52. Лебедев А. В. Личность и ее свойства: [учеб. пособие] / Лебедев А. В. — СПб.: СПбГУ, 2001. — 212 с.
53. Макаренко А. С. Методика виховної роботи / А. С. Макаренко. — К.: Рад. школа, 1990. — 366 с.
54. Маслоу А. Самоактуалізація / А. Маслоу // Психологія личности [ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова] / А. Маслоу. — М., 1982. — 273 с.
55. Мудрик А. В. Общение как фактор воспитания школьников / Мудрик А. В. — М.: Педагогика, 1984. — 112 с.
56. Муздыбаев К. Психология ответственности / Муздыбаев К. — М.: Наука, 1983. — 240 с.
57. Мясичев В. Н. Психология отношений: [избр. психол. тр.] / Мясичев В. Н. — М.: НПО МОДЕК, 1995. — 356 с.
58. Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных / Наследов А. Д. — СПб.: Речь, 2004. — 388 с.
59. Наш проблемный подросток: понять и договориться / [ред. Л. А. Регуш]. — СПб.: РГПУ им. А. И. Герцена; Союз, 2001. — 191 с.
60. Овчарова Р. В. Практическая психология в начальной школе / Овчарова Р. В. — М.: Межд. пед. академия, 1996. — 339 с.
61. Орбан Л. Моральне становлення підлітків / Л. Орбан // Рідна школа. — 1991. — № 4. — С. 9-14.
62. Орлов А. Б. Карл Роджерс и современный гуманизм / А. Б. Орлов // Вестник Московского университета. — 1990. — № 2. — С. 55-58.
63. Пархоменко О. М. Виховання гуманістично спрямованої особистості підлітка у позаурочний час: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / О. М. Пархоменко. — К., 2005. — 20, [1]с.
64. Педагогический энциклопедический словарь / [гл. ред. Б. М. Бим-Бад]. — М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. — 528 с.
65. Петровская Л. А. Воспитатель — подросток: пути развития диалога // Учителям и родителям о психологии подростка / Л. А. Петровская; [под ред. Г. Г. Аркелова]. — М.: Высшая школа, 1990. — С. 130-153.
66. Пиаже Ж. Эволюция интеллекта в подростковом и юношеском возрасте / Ж. Пиаже // Психологическая наука и образование. — 1997. — № 4. — С. 56-64.
67. Прутченков А. С. Социально-психологический тренинг в школе / Прутченков А. С. — М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. — 640 с.
68. Психология воспитания / [под ред. В. А. Петровского]. — М.: Просвещение, 1995. — 207 с.
69. Психологические программы развития личности в подростковом и юношеском возрасте / [под ред. И. В. Дубровиной]. — Екатеринбург: Деловая книга, 2000. — 128 с.
70. Психология подростка. Полное руководство / [ред. А. А. Реан]. — СПб.: Прайм — ЕВРОЗНАК, М.: ОЛМА — ПРЕСС, 2003. — 432.

71. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Райс Ф. — СПб. : Питер, 2000. — 624 с.
72. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / Рубинштейн С.Л. — СПб. : Питер, 2001. — 720 с.
73. Рибалка В.В. Честь і гідність особистості як предмет діяльності практичного психолога / Рибалка В.В. — К. : Шк. світ, 2010. — 128 с.
74. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки / Савчин М.В. — К. : Україна-Віта, 1996. — 130 с.
75. Сафина Г.В. Динамика самооценки подростками целей жизни и качеств личности / Г.В. Сафина // Социально-психологические проблемы обучения и воспитания студентов: [сб. науч. тр.] / Г.В. Сафина — Тверь, 1992. — С. 97-107.
76. Семиченко В.А. Мистецтво взаєморозуміння. Психологія та педагогіка сімейного спілкування: [навч. посібник] / В.А. Семиченко, В.С. Заслуженюк. — [2-е вид.]. — К. : Веселка, 1998. — 214 с.
77. Синиця І.О. Педагогічний такт і майстерність вчителя. Педагогіка: [хрестоматія] / уклад. : А.І. Кузьминський, В.Л. Омеляненко]. — К. : Знання — Прес, 2003. — 700 с.
78. Слепухина Г.В. Нравственное развитие старшеклассников в социально-педагогическом процессе / Слепухина Г.В. — М. : Моск. психолог. — социал. инст., 2006. — 188 с.
79. Словарь по этике / [под ред. Гусейнова А.А., Кона И.С.]. — 6-е изд. — М. : Изд-во политической литературы, 1989. — 447 с.
80. Соколов В.В. Средневековая философия / Соколов В.В. — М. : Высшая школа, 1979. — 448 с.
81. Стельмахович М.Г. Українська рідина педагогіка. Педагогіка: [хрестоматія] / Стельмахович М.Г.; [уклад. : А.І. Кузьминський, В.Л. Омеляненко]. — К. : Знання — Прес, 2003. — 700 с.
82. Столин В.В. Психодиагностика самоотношения / В.В. Столин // Общая психодиагностика / В.В. Столин. — М., 1987. — С. 245-289.
83. Суворов А.В. Человечность как фактор саморазвития личности: автореф. дисс. на соискание науч. степени докт. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / А.В. Суворов. — К., 1996. — 46 с.
84. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: в 5 т. / В.О. Сухомлинський. — К. : Рад. школа, 1997. — Т.4. — 637 с.
85. Тимошук Н.С. Особистісно орієнтоване виховання старшокласників у процесі позакласної роботи / Тимошук Н.С. — Рівне : Волинські обереги, 2004. — 271 с.
86. Третьяк Н.И. Воспитание у школьников чувства собственного достоинства в процессе общения старшеклассников и учителей: дисс. канд. пед. наук: 13.00.07 / Третьяк Наталья Ивановна. — К., 1992. — 162 с.
87. Тульчинский Г.Л. Разум, воля, успех: о философии поступка / Г.Л. Тульчинский. — М. : Педагогика, 1982. — 96 с.
88. Український педагогічний словник / [авт. — уклад. Гончаренко С.У.]. — К. : Либідь, 1997. — 373 с.
89. Фалькович Т.А. По законам добра / Т.А. Фалькович, Т.И. Шупина. — М. : 5 за знания, 2006. — 144 с.

90. Фаннел М. Как повысить самооценку / Феннел М.; [пер. с англ. А. С. Марушкиной, Е. Ю. Терентьевой]. – М. : Астрель, 2005. – 287 с.
91. Фельдштейн Д. И. Психологические основы общественно полезной деятельности как условия формирования личности подростка / Д. И. Фельдштейн // Вопросы психологии. – 1980. – № 4. – С. 69-78.
92. Філософський енциклопедичний словник / [ред.-упоряд. Н. І. Шинкарук]. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
93. Хвостов В. М. Этика человеческого достоинства / Хвостов В. М. – М. : Изд-во Совершенство, 1998. – 176 с.
94. Чеснокова И. И. Самосознание, саморегуляция, самодетерминация / И. И. Чеснокова // Проблемы психологии личности / И. И. Чеснокова. – М., 1982. – С. 121-126.
95. Шакуров Р. Х. Виховання честі і гідності / Шакуров Р. Х. – К. : Знання, 1966. – 45 с.
96. Шемшуріна А. І. Морально-етичне виховання школярів / А. І. Шемшуріна // Виховна робота в школі. – 2005. – № 7. – С. 6-13.
97. Шибутани Т. «Я-концепция» и чувство собственного достоинства / Т. Шибутани // Самосознание и защитные механизмы личности / Т. Шибутани. – Самара, 2000. – С. 220-232.
98. Шостром Э. Анти-карнеги или человек-манипулятор / Шостром Э. – М. : Наука, 1994. – 128с.
99. Шумляк С. В. Стилі педагогічної поведінки // Управління школою / С. В. Шумляк. – 2007. – № 34. – С. 22-26.
100. Эльконин Д. Б. Возрастные и индивидуальные особенности младших подростков / Д. Б. Эльконин // Избр. психол. тр. / Д. Б. Эльконин. – М., 1989. – С. 258-280.
101. Якиманская И. С. Требования к учебным программам, ориентированным на личностное развитие школьников / И. С. Якиманская // Вопросы психологии. – 1994. – № 2. – С. 64-77.
102. Якимович О. В. Особенности гуманистических черт характера подростков: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / О. В. Якимович. – СПб., 1990. – 21, [1]с.
103. Ярошевский М. Г. История психологии. От античности до середины XX века: учебн. пособие [для высш. учебн. завед.] / Ярошевский М. Г. – [2-е изд.]. – М. : Изд. Центр Академия, 1997. – 416 с.
104. Kohlberg Lawrence. The Psychology of Moral development: moral stages and the life cycle // Essays on moral development / Kohlberg Lawrence. – 1981. – V.2. – P. 181-195.
105. Rest J. R. A neo-Kohlbergian approach to moral research // J. of moral education / J. R. Rest. – 2000. – V. 29. – P. 381-395.
106. Robert S Dillon. How to loss your self-respect // Amer. philos. quart. / Robert S Dillon. – 1992. – V. 29. – P. 125-141.
107. Schwartz S. Universals in the content an the content an the structure of values // Advances in experimental social psychology / Schwartz S. – NY, 1992. – V. 25. – P. 11-66.

Розділ VII. ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДІВ ДО СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ

1. Формування готовності старшокласників інтернатних закладів до сімейного життя як педагогічна проблема

Підготовка молоді до майбутнього сімейного життя — невід’ємна складова частина загальної системи виховання підростаючого покоління.

Шлюбно-сімейні відносини є провідними в людських взаємовідносинах. На основі аналізу та узагальнення наукової літератури встановлено, що проблема підготовки молоді до шлюбного життя цікавила вчених ще в далекому минулому. Велику увагу приділяли їй видатні педагоги Я. Коменський, Д. Локк, Й. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, К. Ушинський та інші. Це питання у значній мірі висвітлене і в українській народній педагогіці, що бере свої витoki з національних традицій, в яких закладений величезний духовний потенціал українського народу (М. Стельмахович).

Вивчення педагогічної спадщини таких відомих педагогів, як Г. Ващенко, К. Ушинський, А. Макаренко, В. Сухомлинський та інші засвідчує, що питання підготовки молоді до сімейного життя завжди цікавило суспільство.

У дослідженні П. Блонського «Нариси дитячої сексуальності» [2] дано наукову інтерпретацію питанням сексуального переживання хлопчиків і дівчаток різного віку, впливу цих переживань на статеве життя в зрілому віці; психології кохання; особливостям першої закоханості і кохання.

Розкриваючи особливості підготовки молоді до сімейного життя, А. Макаренко висловлює ідею про необхідність ознайомлення учнів з шкільних років з особливостями статево-рольових і шлюбно-сімейних відносин. А. Макаренко наголошував, що тільки застосовуючи комплекс заходів, можна досягти належного рівня готовності молоді до створення сім’ї. Становлення людини як майбутнього сім’янина полягає «в доборі та вихованні людських потреб, у доведенні їх до тієї моральної висоти, яка тільки й може спонукати людину до боротьби за подальше вдосконалення» [21, с. 24].

Питанням формування готовності до родинного життя та національних рис сім’янина в українській молоді приділяв велику увагу Г. Ващенко.

«У юнацтва, — писав він, — треба виховувати моральну чистоту, свідомість дівочої чи юнацької честі, стриманість, підкорення стате-вих почувань принципам моралі» [5, с. 132]. Водночас він вважає,

що повноцінний громадянин і сім'янин має позбутися схильності до пияцтва, нестриманості, невміння контролювати свої пристрасті й обмежувати свої інстинкти.

В. Сухомлинський особливого значення надавав вихованню у молоді моральної готовності до того, як стати чоловіком і дружиною, батьком і матір'ю. «Я вважаю, що в старших класах потрібно готувати юнаків і дівчат до ролі батька і матері. Це безперечно. Не всім бути математиками і фізиками, інженерами і педагогами, лікарями і конструкторами, але всі будуть батьками і матерями. Чому ж у школі на уроках ми говоримо про все — про нескінченність всесвіту, про таємниці речовини, але чомусь не вчимо, як бути батьком і матір'ю. Потрібно ввести спеціальні уроки такої підготовки у старших класах», — писав В. Сухомлинський [23, с. 205]. Видатний український педагог наголошував, що «...прийшов час, коли суспільство повинно суворо перевіряти моральну готовність людей, які вступають у шлюб, до народження і виховання дітей, до створення сім'ї» [23, с. 4].

Готовність до сімейного життя, як важливого виду діяльності, висвітлена в працях М. Алексєєвої, М. Вовчик-Блакітної, Л. Гнатюка, І. Гребеннікова, С. Ковальова, В. Кравця, С. Красовського, Л. Панкової, В. Сисенка, І. Трухіна та інших.

Важливою щодо нашого дослідження є позиція М. Вовчик-Блакітної, яка зазначає, що підготовка до сімейного життя — це передусім виховання спрямованості на іншу людину, виховання здатності любити людей.

Виховання правильного ставлення молоді до сім'ї, до своїх батьківських обов'язків передбачає наполегливу роботу, спрямовану на нейтралізацію архаїчних стереотипів «чоловічої» й «не чоловічої» праці, формування в молоді, зокрема в хлопців, готовності брати участь у домашньому господарстві, вироблення спеціальних умінь планувати, організовувати й забезпечувати всі сторони життя сім'ї [7, с.47].

На думку І. Гребеннікова [10, с. 38], підготовка підростаючого покоління до сімейного життя повинна включати такі основні аспекти: соціальний, морально-естетичний, правовий, психологічний, фізіолого-гігієнічний, педагогічний, господарсько-економічний.

Наголошуючи на змісті формування в юнаків і дівчат готовності до майбутнього сімейного життя, С. Ковальов зазначає, що «вихідним моментом готовності людини до шлюбу й сім'ї є діяльнісне розуміння нею суспільної значущості своїх дій, певних обов'язків один перед одним, відповідальність за сім'ю і дітей, добровільне прийняття невідворотних клопотів у сімейному житті та обмежень особистісної свободи» [17, с. 4].

На думку С. Ковальова, формування в молоді готовності до сімейного життя, передбачає чітке визначення сукупності цих якостей та

цілеспрямоване їх формування. До такої сукупності, зазначає дослідник, належить: готовність прийняти на себе нову систему обов'язків стосовно свого шлюбного партнера та майбутніх дітей, відповідальність за їхню поведінку; повага прав і гідності інших членів сімейного союзу, визнання принципу рівності у людських взаєминах; підготовленість до міжособистісного спілкування та співробітництва, узгодження взаємодії, що, в свою чергу, передбачає високу моральну культуру; вміння пристосовуватися до звичок і рис характеру іншої людини, розуміння її духовних рухів і станів [17, с. 9-10].

В. Кравець вважає, що готовність людини до шлюбу й сім'ї передбачає розуміння нею суспільного значення своїх дій, певних обов'язків між подружжям, відповідальності за сім'ю й дітей, добровільне прийняття непередбачених у сімейному житті турбот і обмежень в особистій свободі [18, с. 43]. Для нас важливою є думка вченого про відповідальність особи за створення та функціонування сім'ї перед суспільством та державою, на якій потрібно наголошувати в процесі підготовки хлопців та дівчат до майбутнього сімейного життя. Це визначення акцентує увагу на ціннісному підході до створення сім'ї.

В. Кравець розробив, теоретично обґрунтував та експериментально перевірів модель підготовки молоді до сімейного життя на засадах психолого-фізіологічних основ статевого дошлюбного виховання, визначив педагогічні умови її реалізації у системі навчально-виховної діяльності школи та сім'ї. Вона базується на основних функціях сім'ї і включає такі складові: загальносоціальну, моральну, юридично-правову, естетичну, господарсько-економічну, психологічну, сексуально-інтимну підготовку до виконання батьківських функцій [18, с. 114].

Ціннісні орієнтації як показник готовності старшокласників до майбутнього сімейного життя розглядаються А. Красовським. Дослідник стверджує, що готовність випускників загальноосвітніх шкіл до сімейного життя є системою сформованих стійких якостей особистості, необхідних для успішного створення й функціонування сім'ї. А найголовніше це — почуття обов'язку, відповідальність, турбота, взаєморозуміння в спілкуванні з іншими людьми, установки на дружні взаємини з особами іншої статі, вміння поступатися, бути чуйним і уважним до оточуючих [19, с. 9].

Так, Л. Панкова розділяє поняття «здібність» та «готовність» до шлюбу. Здібність до шлюбу визначається передусім фізіологічним дозріванням особистості. Людина зростає, дозріває як біологічна істота, і нарешті настає період, коли фізіологічно вона здатна виконати роль шлюбного партнера. Дослідниця доводить, що готовність до шлюбу — це, перш за все, глибоке усвідомлення самим

молодим чоловіком або дівчиною завдань сім'ї, серйозне ставлення до шлюбу, до вибору, готовність, бажання та здібність до виховання нового покоління. Розуміння ролі сім'ї в суспільстві, освіта та орієнтація на виховання дітей є основними показниками готовності до шлюбу [22, с. 59].

З іншої позиції розглянув процес підготовки до шлюбу В. Си-сенко, який вважав, що підготовка до шлюбу означає формування певного морального комплексу почуттів, властивостей характеру, готовності особистості прийняти на себе нові обов'язки щодо свого шлюбного партнера та майбутніх дітей [24, с. 166]. Дослідник увів поняття «здатність до шлюбу» та виокремив такі його складові, як: здатність турбуватися про іншу людину, робити добро; співчувати, співпереживати, «входити» в емоційний світ партнера, розуміти його, знаходити духовну єдність з ним; здатність до кооперації, співпраці, спілкування; висока етична культура, що передбачає вміння бути толерантним, великодушним та добрим, розуміти іншу людину з усіма її недоліками, стримувати власний егоїзм.

На думку Л. Шнейдера, важливим елементом формування готовності молоді до сімейного життя є розвиток культури інтимних стосунків, настанови на збереження подружньої вірності в шлюбі, цілісності й мудрості, фізіологічної та моральної єдності чоловіка і жінки [25, с. 471]. Дослідник вбачає мету цього процесу у забезпеченні зрілості особистості, її готовності до сімейних відносин. В структуру готовності молоді до сімейного життя Л. Шнайдер включає такі елементи:

- формування певного морального комплексу: готовності особистості прийняти на себе нову систему обов'язків щодо свого партнера, майбутніх дітей — йдеться, насамперед, про розподіл функцій й співпраці (сім'я є малою групою, для її нормального функціонування необхідна узгодженість ритмів життя подружжя);
- готовність до самопожертви заради партнера, що передбачає здатність до відповідальності, яка базується на альтруїзмі (безкорисливості);
- наявність рис, пов'язаних із проникненням у внутрішній світ людини (емпатійний комплекс);
- висока естетична культура почуттів і поведінки особистості;
- вміння розв'язувати конфлікти конструктивним способом, здатність до саморегуляції власної психіки і поведінки.

Аналіз психолого-педагогічної літератури з теми дослідження дозволяє нам уточнити поняття «готовність старшокласників до сімейного життя».

Під формуванням готовності старшокласників до сімейного життя ми розуміємо процес формування таких особистісних якостей потенційно успішного майбутнього сім'янина, як активна життєва позиція, наявність навичок міжособистісної взаємодії, відкритість соціальному досвіду, сформованість стійкої системи цінностей.

Готовність до сімейного життя — інтегральна категорія, яка включає цілий комплекс важливих факторів:

1. Формування певного морального комплексу — готовність особистості прийняти на себе нову систему обов'язків щодо свого шлюбного партнера, майбутніх дітей. Підготовленість до міжособистісного спілкування та співпраці.

2. Сім'я є малою групою, і для її нормального функціонування необхідна узгодженість ритмів життя подружжя.

3. Здатність до самовідданості щодо партнера, що включає здатність до відповідної діяльності, заснованій, передусім, на якостях та рисах альтруїзму люблячої людини.

4. Наявність якостей, пов'язаних із проникненням у внутрішній світ людини — емпатійний комплекс.

5. Висока естетична культура почуттів і поведінки особистості.

6. Вміння вирішувати конфлікти конструктивним способом, здатність до саморегуляції власної психіки і поведінки.

Загальновідомо, що саме юнацький вік є періодом пошуку свого місця в житті, здійснення професійного вибору; статевого дозрівання й пошуку партнера в інтимній сфері.

Актуальними є погляди А. Прихожан, Н. Толстих, Г. Філіпової, які вважають, що для успішної підготовки до сімейного життя молоді необхідно навчитися любити, піклуватися, опікуватись іншим.

Вихованці інтернатних закладів, як правило, відчувають значні труднощі у оволодінні роллю сім'янина, оскільки більшість вихованців зростає поза межами сімейного середовища або мали негативний досвід сімейних стосунків.

Відсутність позитивних моделей статево-рольової поведінки призводить до формування особливого типу особистості, яка характеризується слабким рівнем розвитку мотивації, пасивністю, невпевненістю, труднощами у адаптації до самостійного життя та створення сім'ї, що значно ускладнює процес підготовки старшокласників інтернатних закладів до самостійного життя поза межами інтернатного закладу.

2. Стан готовності старшокласників інтернатних закладів до сімейного життя

За даними нашого дослідження, на необхідність удосконалення своїх знань з питань підготовки старшокласників інтернатних закладів до сімейного життя, збереження репродуктивного здоров'я звертають увагу 75,0% старшокласників. Це свідчить про те, що значна кількість випускників інтернатних закладів не мають повного уявлення щодо себе як майбутнього успішного сім'янина.

Порівнюючи результати методики незакінчених речень і відповідей на запитання анкети, можемо зробити висновок, що старшокласники інтернатних закладів загалом правильно розуміють сутність поняття «готовність до сімейного життя», проте їхні знання у цій царині значно обмежені. Варто зазначити, що як позитивні, так і негативні уявлення старшокласників інтернатних закладів про успішне виконання ролі сім'янина досить відірвані від реальності. Про це свідчать такі відповіді як: сім'янин — це «той, хто має сім'ю», «обмежений у виборі дій», «багато дітей — і життя скінчилось», «обмежена домогосподарка», «пекло» та позитивні відповіді: «сім'янин любить та поважає членів своєї родини», «... не кидає своїх дітей напризволяще», «... не ображає свою дружину (чоловіка), дітей», «... не пиячить, веде здоровий спосіб життя»; «... не влаштовує сварки та бійки», «угода двох людей бути разом» тощо.

Результати проведеного нами опитування показали, що орієнтованими на створення сім'ї виявились 56,4% усіх опитаних юнаків і 77,5% дівчат. Так, 50,0% юнаків і 58,3% дівчат визначили віковий період 21-25 років оптимальним для одруження. Після двадцяти п'яти років мають вступити у шлюбні відносини 8,0% дівчат і 12,5% юнаків.

Природньо, що певний відсоток старшокласників інтернатних закладів ще не замислювалися над цією проблемою. У результаті бесід було встановлено, що у цієї категорії школярів на даному етапі домінували інші пріоритети: навчання, майбутня професія, бажання «пожити для себе» тощо.

Аналіз ранжування цінності різних сфер сімейного життя показав, що найбільш поціновуваними серед старшокласників, тобто пріоритетними (1-3 місце), є «емоційні стосунки», «духовне спілкування», «можливість підвищити матеріальний або духовний статус». Їхню першість визначили 43,2% юнаків і 75,6% дівчат.

Більшість респондентів, зауважуючи мотиви, які б спонукали їх до вступу у шлюбно-сімейні відносини, відзначили «почуття щирого кохання» — 91,6% дівчат й 81,2% юнаків. Кохання як здатність кохати має найбільші шанси у створенні щасливого шлюбу, якщо поєднується із здатністю приймати кохання партнера, бо у такому

випадку воно є дійсно коханням [1, с.10]. Але, на жаль, відсутність досвіду проживання в благополучній сім'ї, наявність негативного досвіду змушує вихованців інтернатних закладів ідеалізувати своє майбутнє сімейне життя, уявляючи лише його позитивні сторони. Побутово-господарський мотив відзначили 8,3% дівчат і 6,2% юнаків, дуже дивно що сімейно-батьківський мотив є майже відсутнім у опитаних дівчат, тоді як у юнаків складає 10,8%.

Відповідаючи на запитання «Що означає бути успішним сім'янином?», більшість юнаків (68,8%) надали перевагу відповідям: «кохати дружину й любити дітей»; «розуміти дружину, зважати на її думку» — така відповідь зафіксована у 10,2% юнаків; «добре заробляти», «допомагати дружині по господарству», «займатися вихованням дітей» й «не пиячити» — 121,0% респондентів. Варіант «не курити» не обрав жоден старшокласник, що говорить про те, що юнаки загальноосвітніх шкіл-інтернатів чітко виділяють більш значущі якості та особливості свого характеру для успішного виконання ролі сім'янина.

Уявлення дівчат про гарну дружину розподілилися таким чином: «розуміти і поважати інтереси чоловіка» — 66,5%; «бути доброю, лагідною, ніжною» та «із задоволенням займатися домашнім господарством» — 47,3%; «кохати чоловіка» — 38,3%; «смачно готувати» — 32,8%, «завжди стежити за своєю зовнішністю» — 8,3%. Варіанти «бути здоровою», «багато займатися вихованням дітей», «вміти шити» не обрала жодна із старшокласниць. Порівняння цих відповідей із відповідями проведеного серед дівчат тесту «Що означає бути гарною дружиною?» дало змогу стверджувати, що між їхніми уявленнями про «гарну дружину» і налаштованістю на виконання цієї ролі існують тісні кореляційні зв'язки, які свідчать про наявність дещо хибних уявлень щодо своєї майбутньої ролі в сім'ї.

Лише 18,7% з опитаних старшокласників юнацького віку знайомі з основними принципами сімейного права, 26,1% розуміють правові наслідки недійсних та незареєстрованих шлюбів; 31,7% допускають громадянський шлюб без його державної реєстрації. 49,8% старшокласників не мають уявлення про особисті правостосунки подружніх партнерів та стосунки майнового характеру. Так, 72,4% з опитаних старшокласників не ознайомлені з кримінальною відповідальністю за незаконне проведення абортів, ухилення від лікування венеричних захворювань тощо.

У старшокласників-юнаків суттєві розходження в поглядах на сучасну жінку виникають переважно у господарсько-побутовій сфері та у сфері їх соціальної активності. Сьогоднішні юнаки інтернатних закладів ставлять високі вимоги щодо навичок та вмінь майбутньої дружини по господарству, побуту, активності в сімейних справах. У значній частині сьогоднішніх дівчат, на їх думку, цього немає.

Майже у 24,0% юнаків виявлені сильні розходження в уявленнях щодо зовнішньої соціальної активності, позасімейних професійних та непрофесійних взаємин майбутньої дружини.

Вивчення стану готовності старшокласників інтернатних закладів до сімейного життя відповідно до компонентів (когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінково-діяльнісний) та їх показників дало змогу розподілити старшокласників на три типологічні групи, кожна з яких відповідала певному рівню готовності старшокласників інтернатних закладів до сімейного життя.

До високого рівня віднесено старшокласників інтернатних закладів, які мають ґрунтовні знання про сім'ю та передумови її створення й функціонування, правила взаємодії між статями на засадах партнерства, взаємодопомоги, взаємопідтримки; сприймають сім'ю як особистісну цінність; характеризуються емоційно-позитивним ставленням до створення сім'ї, прагненням вступати в сімейні стосунки на паритетних засадах, мають адекватну самооцінку; дотримуються моральних норм, діалогового спілкування, конструктивних способів поведінки у взаєминах з представниками протилежної статі.

За результатами констатувального етапу експерименту до цієї групи належало 9,7% юнаків і 12,5% дівчат.

Старшокласники, яких віднесено до середнього рівня готовності до сімейного життя, мають достатні знання щодо сутності сім'ї, але дотримуються дещо хибних уявлень щодо передумов її створення та функціонально-рольового навантаження; їхні погляди на правила взаємодії між статями хибні; сім'я сприймається як особиста цінність, яка має утилітарне спрямування; перевага надається авторитарним засадам взаємодії та спілкування між чоловіком і дружиною. Старшокласники, яких віднесено до цього рівня, мають неадекватну самооцінку, в основному дотримуються моральних норм у взаєминах, недостатньо володіють конструктивними способами поведінки у взаєминах з представниками протилежної статі.

За результатом констатувального етапу експерименту до цього рівня віднесено 45,6% юнаків і 44,9% дівчат.

Старшокласники, які виявили низький рівень готовності до сімейного життя, виявляють недостатній рівень знань щодо сутності сім'ї, що відповідним чином позначаючись на характері взаємин з представниками протилежної статі. Юнаки надають перевагу або суворому дотриманню норм традиційної сім'ї щодо ролі чоловіка, або виявляють безвідповідальне ставлення до сімейних відносин, висловлюються щодо повної свободи дій і вчинків чоловіка. Дівчата висловлюються щодо повної свободи дій і вчинків дружини. Для старшокласників, віднесених до цього рівня, сім'я не становить особистої цінності. Вони виявляють неадекватну самооцінку, не дотримуються моральних норм у взаєминах, не володіють констру-

ктивними способами поведінки у взаєминах з представниками протилежної статі.

За результатами констатувального етапу дослідження до цієї групи належало 44,7% юнаків і 42,6% дівчат.

Результати констатувального етапу дослідження засвідчили, що значна більшість старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів виявили середній та низький рівні готовності до сімейного життя.

3. Педагогічні умови підготовки старшокласників інтернатних закладів до сімейного життя

У контексті нашого дослідження педагогічні умови визначаємо як суттєвий компонент педагогічного процесу, який включає в себе зміст, методи, організаційні форми виховання, орієнтований на внутрішній світ вихованця.

Визначаючи педагогічні умови, спроможні забезпечити готовність старшокласників інтернатних закладів до сімейного життя, зважали на те, що їх запровадження має становити певний комплекс, оскільки випадкові умови не сприяють досягненню передбаченого результату. Під комплексом педагогічних умов розуміли сукупність явищ, дій, заходів, які утворюють єдине ціле, а саме:

- забезпечення усвідомлення старшокласниками інтернатних закладів сімейно-ціннісних орієнтацій;
- формування соціально-психологічної мотивації вихованців інтернатних закладів щодо створення сім'ї;
- цілеспрямована підготовка старшокласників інтернатних закладів до сімейного життя;
- оптимальне використання форм і методів підготовки старшокласників інтернатних закладів до сімейного життя у позаурочній діяльності.

Становлення особистості вихованця інтернатного закладу як майбутнього сім'янина має забезпечуватись його цілеспрямованою підготовкою до сімейного життя.

Надзвичайно суттєвим для вирішення проблеми підготовки вихованців інтернатних закладів до сімейного життя є оптимальне використання форм і методів виховання.

Вибір педагогічних методів залежить від різних факторів:

- мети і принципів виховання;
- змісту й умов;
- вікових та індивідуальних особливостей учнів;
- традицій учнівського колективу.

Вибір форм і методів щодо підготовки вихованців шкіл-інтернатів до сімейного життя передбачає врахування їх вікових, психологічних та специфічних особливостей. У процесі формування якостей,

необхідних для подальшого успішного сімейного життя, найчастіше використовувалися такі методи, як міні-лекція, роз'яснення, розповідь, бесіда, диспут, приклад.

У нашій роботі застосування цих методів виконувало певні завдання:

- метод конкретної ситуації сприяв розвитку уміння спілкуватися, формулювати власну думку, самостійно приймати рішення;
- метод мозкової атаки спрямовувався на активізацію творчої думки старшокласників, вихід за межі стандартного мислення;
- метод проектів ґрунтувався на ідеї побудови педагогічного процесу на активній основі через активну діяльність старшокласників з урахуванням їхніх особистих інтересів;
- метод інциденту спрямовувався на подолання вікової та особистісної інерційності, вироблення адекватних способів поведінки у стресових ситуаціях;
- «прес» — метод давав старшокласникам змогу навчитися формулювати й висловлювати власні думки з дискусійного питання аргументовано, в стислій формі, а також впливати на думку співрозмовника.

З метою визначення питань, з яких джерел старшокласники інтернатних закладів хотіли б одержати інформацію щодо підготовки до сімейного життя, їм пропонувалося написання міні-творів на тему «Що важливо знати для майбутнього успішного сімейного життя?». Аналіз цих творів дає змогу стверджувати, що юнацтво в цей період хвилює ряд серйозних питань, наприклад: що означає кохати і бути коханим, чи готовий (а) я до сімейного життя, чи можу відповідати за інших тощо.

Велика кількість учнів при написанні твору вказувала на необхідність знань про взаємовідносини у сім'ї, сімейний обов'язок батька, чоловіка, дружини, матері, раціональний спосіб ведення домашнього господарства, замислювалася щодо наявності у них якостей необхідних для реалізації тієї чи іншої соціальної ролі у сім'ї, про важливість особистого прикладу у вихованні майбутніх дітей, статевої моралі та її впливу на сексуальну поведінку обох статей. Виконання такого завдання допомагало вихованцям ніби збоку подивитися на себе та самостійно оцінити наявний рівень своїх знань, а також сформулювати внутрішню потребу в самовдосконаленні.

Найпоширенішою формою роз'яснення обов'язків майбутнього чоловіка і дружини, а також морального підґрунтя шлюбу й сімейного життя була бесіда. Основна її мета — розкрити сутність таких моральних понять як шлюб, подружжя, вірність, материнство, батьківство тощо; ознайомити старшокласників інтернатних закладів з

моральними нормами статевої дошлюбної поведінки, сформувати позитивне ставлення до цих норм.

Бесіди проводилися за такою тематикою (при її визначенні враховувалася досвід учнів та виявлений рівень знань): «Шлюб і сім'я», «Альтернативні форми сімейних відносин», «Морально-соціальні аспекти поведінки молоді в дошлюбний період», «Підготовка до сімейного життя — передумова вдалого сімейного життя», «Культура інтимних взаємин — основа сім'ї та усвідомленого батьківства», «Поняття мужності й жіночності і їх значення в сучасному суспільстві», «Не зраджуй у дружбі, материнстві, батьківстві», «Гармонійна сім'я» тощо.

При проведенні бесіди використовувалися: уривки з літературних творів, приклади з життя відомих людей, прислів'я та приказки тощо, що робило бесіду інформативною, емоційною насиченою і переконливою.

Під час застосування методики незакінчених речень відбувалося стимулювання особистісної позиції вихованця, а також вивчення уявлень вихованців інтернатного закладу щодо ролі батька та матері у процесі розвитку дитини.

Метод пояснення застосовувався при формуванні окремих понять щодо сутності створення сім'ї. Завдяки йому хлопці та дівчата отримували більш зрозуміліші для свого віку уявлення відносно майбутнього статевого та сімейного життя.

Метод роз'яснення використовувалися тоді, коли вихованці виявляли низький рівень розуміння норм сімейного життя.

Особливе місце серед зазначеного переліку форм і методів виховання, на нашу думку, займають ігри. Так, перед виконанням завдання учні задавали та обговорювали запитання, пов'язані з нормами суспільного життя; вирішували завдання, які моделювали певні життєві ситуації. Незважаючи на деяку умовність, ця робота створювала у них уявні моделі бажаної поведінки.

Проведення рольових ігор надавало можливість старшокласнику визначати свою роль і діяти у відповідності з нею. Ділові ігри з старшокласниками інтернатних закладів дозволяли наблизити учасників до реальних життєвих ситуацій через моделювання їх під час ділової гри та знаходження більш оптимального варіанту розв'язання проблеми, закладеної в сюжеті гри. Такі ігри закріплювали набуті знання, розвивали творчість, самостійність, активність, формували функціональні вміння, вчили міжособистісному спілкуванню, їх використання значно полегшувало перенесення вмінь та навичок, сформованих під час навчання, на конкретні види діяльності.

Ігри-дискусії передбачали активне спілкування учнів, стимулювання і заохочення будь-яких їх творчих проявів, обговорення

ситуацій, що спонукало старшокласників інтернатних закладів до дискусій.

Так, наприклад, метою гри-дискусії «Модель ідеальної сім'ї» було обговорення найважливіших рис характеру (наприклад: мужність, жіночність, вірність, щирість, поступливість, надійність), які необхідні для успішної реалізації особистості випускника інтернатного закладу в сімейному житті.

Ведучий пропонував вихованцям назвати риси характеру, які, на їхню думку, притаманні справжньому сім'янину. Юнаки та дівчата по черзі записували їх на дошці й обговорювали кожен якість. У результаті на дошці з'явився список якостей — «модель майбутнього сім'янина». Далі учні розподілилися на 2 групи, кожна з яких проводила порівняльну оцінку якостей іншої й визначала їх рангове місце. Потім порівнювалися результати всіх груп та обчислювалося середнє арифметичне кожної якості й визначалося її загальне рангове місце. Після цього вихованцям надавалася можливість ще раз обговорити, чому та чи інша якість зайняла те чи інше рангове місце. У результаті проведеної гри старшокласники одержували колективно створену «модель майбутнього сім'янина».

Окремим моментом розробки ігор було обґрунтування системи практичних ситуацій, що моделювали реальне життя. Кожна нова проблемна ситуація була не схожою на попередню, якомога ширше охоплювала типові ситуації, демонструвала багатоваріантність вірогідних напрямків їх розвитку й завершення, можливих позитивних та негативних наслідків, способів їх урегулювання тощо.

Тематика ігор для старшокласників була насичена найбільш типовими життєвими ситуаціями, які мають між собою логічний взаємозв'язок.

Використовувалися тренінги, які включали в себе діагностичні методики, аналіз конкретних ситуацій, окремі вправи й рольові ігри (моделювання реальних життєвих ситуацій та їх рішень, колективний пошук і аналіз тощо).

Підготовка тренінгу включала:

- відбір типових життєвих ситуацій з правовим змістом;
- мету гри;
- завдання гри у цілому та її окремих складових;
- очікувані результати;
- способи контролю результативності тренінгу.

Створення виховуючих ситуацій сприяло визначенню вихователем умов, необхідних для здійснення задуманого; продумуванню вихователем своїх дій і поведінки в новій ситуації; виникненню у старшокласників інтернатних закладів нових почуттів, породже-

них новою педагогічною ситуацією, які стали основою виникнення нових думок, мотивів поведінки й подолання власних недоліків.

Наведемо приклади деяких ситуацій.

Ситуація 1.

Чоловік звертається до дружини: «Я сьогодні з'їв би на вечерю смажену курку».

Дружина: «У нас немає зараз курки».

Чоловік: «То треба було купити!».

Дружина: «А чому ти мені це кажеш?»

Запитання для обговорення:

- Якою може бути реакція чоловіка?
- Як би ви повелися на місці чоловіка? На місці дружини?

Ситуація 2.

Дружина: «Може, ти нарешті відірвешся від комп'ютера і згадаєш, що в тебе є я?»

Чоловік: «Чого ти до мене весь час чіпляєшся? Я щойно сів за комп'ютер. Зараз один чи два рази зіграю й все».

Дружина: «Поки ти двічі чи тричі (сарказм) зіграєш у свої ігри я вже буду спати».

Чоловік: «Якщо мені щось знадобиться я тебе розбуджу»

Запитання для обговорення:

- Як ви можете охарактеризувати взаємини між подружжям?
- Що можна порадити кожному з них?

Використання методу проблемних ситуацій сприяло тому, що старшокласники, приймаючи на себе ту чи іншу соціальну роль, аналізували свої дії. Даний метод спонукав старшокласників інтернатних закладів до формування навичок морального вибору.

Найбільш ефективними методами роботи зі старшокласниками шкіл-інтернатів з підготовки до сімейного життя виявилися: створення виховуючих ситуацій, приклад, дискусії, бесіди, переконання, метод проектів, рольові та імітаційні ігри, робота в групах.

До ефективних форм роботи зі старшокласниками шкіл-інтернатів належать: тематичні бесіди, години спілкування, тренінгові заняття тощо.

Підсумкові зрізи довели ефективність педагогічних умов підготовки старшокласників інтернатних закладів до сімейного життя у позаурочній діяльності.

Так, порівнюючи результати виконання методики незакінчених речень й відповідей на запитання анкети на констатувальному етапі експерименту і під час контрольних зрізів, виявили, що розуміння вихованцями інтернатних закладів сутності поняття «готовність до сімейного життя» набуло позитивного розвитку. Відповіді більшості вихованців відзначалися розгорненістю суджень, намаганням

внести доповнення до запропонованих положень («бути готовим підтримати чоловіка (дружину) в його (її) прагненнях, намаганнях», «уміння стати на позицію партнера, не вдаватися бездумно до контраргументів», «уміти прощати помилки»).

Позитивні зміни відбулися і в уявленнях юнаків та дівчат щодо своєї ролі в сім'ї (методика «Ким я буду в сім'ї»).

Значно зменшилася кількість юнаків і дівчат, які прагнули бути «коханим чоловіком/дружиною», на задоволення потреб і примх якого/якої спрямовуватиметься вся життєдіяльність партнера. Натомість зростає чисельність тих, хто прагнув бути «турботливим чоловіком, батьком», «надійною опорою для своєї сім'ї», «уважною, люблячою дружиною». За результатами підсумкових зрізів група старшокласників, які не змогли визначитися з особливостями своєї майбутньої сімейної ролі помітно зменшилася (до неї було віднесено 13,5% юнаків і 12,0% дівчат).

Активна участь вихованців інтернатних закладів у проведенні різноманітних заходів сприяла формуванню внутрішньої мотивації старшокласників до розуміння необхідності підготовки їх до сімейного життя.

Висновки

Проблема формування готовності молодого покоління до сімейного життя набуває в сучасних умовах особливої значущості, що зумовлено реаліями українського суспільства, неоднозначністю підходів до створення сім'ї та її розвитку. Багатоаспектність цієї проблеми спричиняє увагу представників різних наукових галузей — педагогів, психологів, соціологів, які звертаються до аналізу чинників та педагогічних умов формування готовності молоді до сімейного життя, цілеспрямованого керівництва процесом формування означеної готовності та дослідження характеру зв'язків і залежностей між станом готовності та ефективністю діяльності особистості; вивчення соціальної функції сім'ї та її особливостей в умовах сьогодення.

Аналіз теорії і практики формування готовності юнацької молоді до сімейного життя дав змогу уточнити сутність поняття «готовність старшокласників шкіл-інтернатів до сімейного життя», під яким розуміємо цілеспрямований процес формування особистості сім'янина, що передбачає засвоєння знань та вироблення вмінь, які дозволяють реалізовувати основні функції в сім'ї і розвитку якостей (активна життєва позиція, наявність навичок міжособистісної взаємодії, відкритість соціальному досвіду тощо), що забезпечують виконання подружніх та батьківських ролей.

Найбільш ефективними формами і методами виховної роботи виявилися лекції, семінари, практичні заняття, диспути, дискусії,

дебати, групова робота, рольові та ділові ігри, різноманітні вправи, розв'язання проблемних ситуацій тощо.

Аналіз та узагальнення результатів дослідження засвідчили наявність позитивних зрушень у сформованості у старшокласників інтернатних закладів готовності до сімейного життя.

Література

1. Бех І. Д. Особистість народжується в сім'ї / І. Д. Бех // Початкова школа. — 1994. — № 2. — С. 8-10.
2. Блонский П. П. Очерки детской сексуальности / П. П. Блонский // Избранные педагогические и психологические произведения / П. П. Блонский. — М.: Педагогика, 1979. — Т. 1. — С. 202-277.
3. Божович Л. И. Проблемы формирования личности: избранные психологические труды / Лидия Ильинична Божович; [под ред. Д. И. Фельдштейна]. — М.: Ин-т практической психологии; Воронеж: МОДЭК, 1997. — 352 с.
4. Васютинський В. О. Особливості статево-рольового самовизначення хлопчиків-підлітків із неповних сімей: дис ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Васютинський Вадим Олександрович. — К., 1992. — 137 с.
5. Ващенко Г. Виховний ідеал: підручник для пед. виховників, молоді і батьків / Григорій Ващенко. — Полтава: Полтавський вісник, 1994. — 191 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. — К.: ВТФ «Гришнь»: Перун, 2004. — 1440 с.
7. Вовчик-Блакитна М. В. Підготовка молоді до сімейного життя / М. В. Вовчик-Блакитна. — К.: Знання, 1984. — 48 с.
8. Галигузова Л. Н. Педагогические аспекты воспитания детей в домах ребенка и в детских домах / Л. Н. Галигузова, С. Ю. Мещерякова, Л. М. Царегородцева // Вопросы психологии. — 1990. — № 6. — С. 17-25.
9. Горностай П. П. Социализация личности и психологические роли / П. П. Горностай // Теоретические и прикладные вопросы психологии: материалы юбилейной конференции «Ананьевские чтения — 97». — СПб. — 1997. — Вып. 3. — Ч. I. — С. 325-330.
10. Гребенников И. В. Основы семейной жизни: учебное пособие для студентов пед. ин-тов / Иван Васильевич Гребенников. — М.: Просвещение, 1991. — 157 с.
11. Дружинин В. Н. Психология семьи / Владимир Николаевич Дружинин. — М.: КСП, 1996. — 160 с.
12. Дубровіна І. В. Психологічний розвиток вихованців дитячих будинків / І. В. Дубровіна, А. Г. Рузька. — К.: Наукова думка, 1990. — 120 с.
13. Дьяченко М. И. Готовность к деятельности в напряженных ситуациях, психологический аспект / М. И. Дьяченко, А. А. Кандыбович, В. А. Пономаренко. — Минск: Университетское, 1985. — 206 с.
14. Ейдемиллер Е. Г. Психология й психотерапия родины / Е. Г. Ейдемиллер, В. Юстицкіс. — СПб.: Питер, 1999. — 656 с.
15. Канішеvsька Л. В. Виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності: монографія / Любов Канішеvsька. — К.: ХмЦНП, 2011. — 368 с.

16. Канішевська Л. В. Теоретико-методичні основи виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності: дис. ... докт. пед. наук: 13.00.07 / Канішевська Любов Вікторівна. — К., 2011. — 490 с.
17. Ковалев С. В. Психология современной семьи: информ. — метод. материалы по курсу этика и психология семейной жизни / С. В. Ковалев. — М.: Просвещение, 1988. — 146 с.
18. Кравець В. П. Теорія й практика підготовки учнівської молоді до сімейного життя: дис. ... доктора пед. наук: 13. 00. 01 / Кравець Володимир Петрович. — Тернопіль, 1997. — 386 с.
19. Красовский А. С. Будущий муж и отец / А. С. Красовский. — Минск: Народна аскета, 1986. — 79 с.
20. Лишенные родительского попечительства: хрестоматия / [ред.-сост В. С. Мухина]. — М.: Просвещение, 1991. — 25 с.
21. Макаренко А. С. Книга для батьків / Антон Семенович Макаренко. — К.: Рад. школа, 1980. — 327 с.
22. Панкова Л. М. У порога семейной жизни / Л. М. Панкова / — М.: Просвещение, 1991. — 144 с.
23. Сухомлинський В. О. Моральні цінності сім'ї / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори у 5 т. — К., 1997. — Т. 5: Статті. — С. 436-440.
24. Сысенко В. А. Молодежь вступает в брак / В. А. Сысенко. — М.: Молодая гвардия, 1986, — 114 с.
25. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений: курс лекцій / Л. Б. Шнейдер. — М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. — 512 с.

Додатки

Додаток А

Для з'ясування мотивації юнаків інтернатних закладів щодо виконання соціальної ролі сім'янина пропонується методика «Двадцять тверджень» (М. Куна і Т. Мак-Партленда). Замість 20 тверджень пропонується 10 разів дати відповідь на запитання **«Ким я буду в своїй майбутній сім'ї?»**.

Відповідаючи, дозволяється використовувати іменники, прикметники чи дієслова. Наприклад: порядний, трудолюбивий, гарний господар, виконавець тощо.

Головна мета роботи полягає в тому, щоб виявити повноту і «соціальність» індивідуальних рольових наборів, тобто того, наскільки повно й відповідально усвідомлені юнаками найважливіші функції чоловіка та батька. Увага також надається порядку обраних ролей.

Додаток Б

Гра-дискусія «Модель ідеальної сім'ї»

Метою гри-дискусії **«Модель ідеальної сім'ї»** є обговорення найважливіших рис характеру (наприклад: мужності, вірності, щирості, поступливості, надійності), що притаманні майбутньому сім'янину, та складання моделі (характеристики) майбутнього сім'янина як складової підготовки старшокласників до сімейного життя.

Ведучий пропонує учням назвати риси характеру, які, на їх думку, приманні справжньому сім'янину. Юнаки та дівчата по черзі записують їх на дошці й обговорюють кожну якість. В результаті на дошці з'являється список якостей — «модель майбутнього сім'янина». Далі учні розподіляються на дві групи, кожна з яких проводить порівняльну оцінку якостей іншої й визначає їх рангове місце. Потім порівнюються результати всіх груп та обчислюється середнє арифметичне кожної якості, визначається її загальне рангове місце. Після цього учням надається можливість ще раз обговорити, чому та чи інша якість зайняла те чи інше місце. У результаті проведеної гри старшокласники одержують колективно створену «модель майбутнього сім'янина».

Наукове видання

**ПІДГОТОВКА УЧНІВ ІНТЕРНАТНИХ
ЗАКЛАДІВ ДО ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ
У ВІДКРИТОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

Навчально-методичний посібник

Технічний редактор *О. М. Корнілов*
Комп'ютерна верстка *В. М. Яценко*
Редактор *О. А. Горбенко*
Оформлення обкладинки *К. А. Бобровницька*

Підп. до друку 5.12.2013. Формат 60x84 ¹/₁₆.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. др. арк. 15.0.
Замовлення № 889-13. Наклад 300 прим.

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД»
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000.
25006, м. Кіровоград, вул. Декабристів, 29
тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05
E-mail: design@imex.net